

ISSN 2524-0129 (Print)

ISSN 2664-5718 (Online)

*Наукове періодичне видання
Юридичного факультету
Західноукраїнського
національного університету*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВознавства

ACTUAL PROBLEMS OF LAW

**Випуск 3 (39)
2024**

1. Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових вчень. Філософія права.
 2. Конституційне право. Адміністративне право і процес. Фінансове право. Інформаційне право. Міжнародне право.
 3. Цивільне право і цивільний процес. Сімейне право. Трудове право. Міжнародне приватне право. Господарське право. Господарсько-процесуальне право.
 4. Кримінальне право та кримінологія. Кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика. Судова експертиза. Оперативно-розшукова діяльність. Судоустрій. Прокуратура та адвокатура.
-

Наукове періодичне видання Юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету
у співпраці з НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Засноване у 2011 році
Виходить 4 рази на рік

Ідентифікатор медіа: R-30-04422 (Рішення Національної ради
України з питань телебачення і радіомовлення
від 9 травня 2024 року №1561)

ISSN 2524-0129 (Print) / ISSN 2664-5718 (Online)

Видання включене до переліку фахових видань України
(категорія «Б») з юридичних наук Наказом МОН України від
28.12.2019р. № 1643 «Про затвердження рішень Атестаційної
колегії Міністерства щодо діяльності спеціалізованих вчених
рад»

Засновник та видавець Західноукраїнський національний
університет

Рекомендовано до друку Вченою радою
Західноукраїнського національного університету
(протокол № 3 від 27.11.2024 р.)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВознавства

Випуск 3 (39) 2024

DOI: <https://doi.org/10.35774/app>

DOI: [https://doi.org/10.35774/
app2024.03](https://doi.org/10.35774/app2024.03)

INDEX COPERNICUS

INTERNATIONAL
Видання включене до міжнародної наукометричної
бази даних «Index Copernicus International» (Польща)

Доступ до наукометричної бази здійснюється
за адресою: <http://jmi.indexcopernicus.com/?lang=ru>

«Актуальні проблеми правознавства» можна
знайти, скориставшись формою пошуку зверху
сторінки за індексом ISSN

Головний редактор

Слома Валентина Миколаївна, професор кафедри цивільного права і процесу, заступник декана юридичного факультету Західноукраїнського національного університету, доктор юридичних наук, професор

Заступники головного редактора

Москалюк Надія Богданівна, професор кафедри безпеки та правоохоронної діяльності, заступник декана юридичного факультету Західноукраїнського національного університету, доктор юридичних наук, професор

Мазепа Світлана Олегівна, доцент кафедри кримінального права та процесу Західноукраїнського національного університету, кандидат юридичних наук, доцент

Редакційна колегія:

Балинська Ольга Михайлівна, проректор Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Банах Сергій Володимирович, професор кафедри кримінального права і процесу Західноукраїнського національного університету, декан юридичного факультету, доктор юридичних наук, доцент

Гречанюк Сергій Костянтинівич, начальник департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України, доктор юридичних наук, професор

Калаур Іван Романович, народний депутат України, професор кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету, доктор юридичних наук, професор

Книш Сергій Володимирович, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки, доктор юридичних наук, професор

Лазур Ярослав Володимирович, декан юридичного факультету Ужгородського національного університету, доктор юридичних наук, професор

Соболь Євген Юрійович, ректор Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, доктор юридичних наук, професор

Теремецький Владислав Іванович, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, доктор юридичних наук, професор

Чудик Наталія Олегівна, виконуюча обов'язки завідувача кафедри теорії права та конституціоналізму Західноукраїнського національного університету, доктор юридичних наук, доцент

Editor in Chief

Sloma Valentyna Mykolayivna, Professor of Department of Civil Law and Process, Vice-Dean of Faculty of Law of West Ukrainian National University, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor

Deputy Editors in Chief

Moskaliuk Nadiia Bohdanivna, Professor of Department of Security and Law Enforcement, Vice-Dean of Faculty of Law of West Ukrainian National University, Doctor of Legal Sciences, Professor

Mazepa Svitlana Olehivna, Associate Professor of Department of Criminal Law and Process of West Ukrainian National University, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor

Editorial board:

Balynska Olha Mykhaylivna, Vice-rector, Lviv State University of Internal Affairs, Doctor of Legal Sciences, Professor

Banakh Serhii Volodymyrovych, Professor of the Department of Criminal Law and Process of West Ukrainian National University, Dean of Faculty of Law, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor

Hrechanyuk Sergii Konstantynovych, Head of the Department of Execution of Criminal Punishments of the Ministry of Justice of Ukraine, Doctor of Legal Sciences, Professor

Kalaur Ivan Romanovich, People's Deputy of Ukraine, Professor of the Department of Civil Law and Process of West Ukrainian National University, Doctor of Legal Sciences, Professor

Knysh Sergii Volodymyrovych, Head of the Department of Constitutional, Administrative and International Law, Lesya Ukrainka Volyn National University, Doctor of Legal Sciences, Professor

Lazur Yaroslav Volodymyrovych, Dean of the Law Faculty of Uzhgorod National University, Doctor of Legal Sciences, Professor

Sobol Yevgen Yuriyovych, Rector of Volodymyr Vynnychenko Central-Ukrainian State Pedagogical University, Doctor of Legal Sciences, Professor

Teremetskyi Vladyslav Ivanovych, Leading Researcher at the Academician F.G. Burchak Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Doctor of Legal Sciences, Professor

Chudyk Nataliia Olehivna, Head of Department of the Theory of Law and Constitutionalism of the West Ukrainian National University, Doctor of Legal Sciences, Associate Professor

Foreign member of the Editorial board

Grega Strban, PhD, Professor, Dean of Faculty of Law of University of Ljubljana (Slovakia), PhD, Professor

Fryderyk Zoll, Professor of the Department of Civil Law, Jagiellonian University (Poland), Head of the Department of European and Polish Private Law and Comparative Law at Osnabrück University (Germany), Doctor of Law, Professor

Ewa Katarzyna Czech, Professor of the Department of Administrative Law and Procedure, Faculty of Law, University of Bialystok (Poland), Doctor habilitowany, Associate Professor

ЗМІСТ

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Кравчук Микола

Верховенство права – базовий принцип юриспруденції: теоретико-правовий аналіз6

Василь Ухач

Усталення проблематики українського визвольного руху як напряму наукових студій др. пол. 1980-х – поч. 1990-х років: сучасний історіографічний дискурс (вибрані аспекти).....12

2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Вийванко Олег

Примусове ліцензування: проблемні аспекти національного законодавства та міжнародна практика.....21

Вівчар Оксана, Шатарський Артур, Балко Дмитро

Загрози економічній безпеці суб'єктів логістичної діяльності в сучасних умовах та засоби їхнього нівелювання.....28

Турутя Захар

Основні підходи до розуміння способів захисту порушеного права в адміністративному судочинстві.....36

Чудик Наталія

Етико-правові аспекти впровадження систем штучного інтелекту: балансування технологічного прогресу та фундаментальних прав людини в умовах цифрової трансформації суспільства.....42

Flissak Kostyantyn

International and national law in ensuring the foreign economic activity of the Swiss Confederation.....48

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Ділігул Аліна

Правове регулювання авторського права в Україні: запозичення досвіду європейських країн.....56

Зайцева-Калаур Інна, Паращук Лілія, Дідушин Василина

Відносини Україна-ЄС у сфері зовнішньої, безпекової та міграційної політики у період повномасштабного вторгнення росії в Україну.....60

Сидоренко Денис

Права та обов'язки подружжя: поняття у доктрині сімейного права та особливості здійснення у юридичній практиці.....70

Ткаченко Ольга

Вимушений прогул: права працівника та відповідальність роботодавця.....75

**4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО.
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА.
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ. СУДОУСТРІЙ. ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА*****Делечук Андрій***

Релевантність іноземного досвіду у протидії кримінальним правопорушенням у митній сфері.....82

Кучерявий Петро

Правові основи діяльності прокуратури в Україні: історичний вимір.....92

Сухораб Руслан

Європейські стандарти функціонування місць несвободи та їх значення для України.....98

5. АКТУАЛЬНІ ДИСКУСІЇ***Отовчиць Сергій***

Право на страйк у практиці Європейського суду з прав людини: еволюція правових підходів.....104

Турчинов Кирило

Структура та повноваження парламенту Казахстану в контексті поділу влади.....110

Москалюк Надія, Харченко Сергій

Правові механізми забезпечення ефективності митного контролю як способу протидії митним деліктам.....117

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

DOI:10.35774/app2024.03.006
УДК 340.111+340.131 (477)

Микола Кравчук,

кандидат юридичних наук, доцент, доктор
права УВУ, професор кафедри теорії права
та конституціоналізму Західноукраїнського
національного університету,
Заслужений юрист України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6962-1831>

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА – БАЗОВИЙ ПРИНЦИП ЮРИСПРУДЕНЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті висвітлено зміст принципу «верховенство права». Проаналізовано розвиток, його розуміння різними авторами. Окреслено Європейський підхід до верховенства права. З'ясовано причини складності його розуміння та причини відсутності єдиної, узагальненої дефініції. Визначено елементи (складники) змісту принципу верховенства права. Встановлено значимість та роль принципу верховенства права в правовому житті України, його статус. Верховенство права – це інтегрований принцип, який базується на вимогах (підпринципах), що ґрунтуються на приписах природного права і мають конституційне закріплення. Основне призначення верховенства права – захист індивіда від свавілля держави та представників державної влади.

Ключові слова: принцип верховенства права, принцип законності, принцип розподілу влади; права і свободи людини; верховенство Конституції; незалежність судів і суддів.

Кравчук М.

The rule of law – a basic principle of jurisprudence: A theoretical-legal analysis

The article highlights the content of the principle of “rule of law”. The development and its understanding by various authors are analyzed. The European approach to the rule of law is outlined. The reasons for the complexity of its understanding and the reasons for the lack of a single, generalized definition are clarified. The elements (components) of the content of the principle of the rule of law are determined.

The significance and role of the principle of the rule of law in the legal life of Ukraine, its status are established. The rule of law is an integrated principle based on requirements (sub-principles) that are based on the provisions of natural law and have constitutional enshrining. The main purpose of the rule of law is to protect the individual from the arbitrariness of the state and representatives of state power.

Keywords: the principle of rule of law, the principle of legality, the principle of separation of powers; human rights and freedoms; the supremacy of the Constitution; the independence of courts and judges.

© Микола Кравчук, 2024

Постановка проблеми. Принцип верховенство права є конституційним принципом, оскільки в статті 8 чинною Конституцією України закріплено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права». Тому цей принцип є вагомим для правового життя суспільства, адже встановлений основним законом держави, який має вищу юридичну силу [1, ст.8]. «Відтоді принцип верховенства права – це наріжний камінь сучасного конституційного правопорядку в Україні» [2, с.52].

За твердженням М. І. Козюбри «ідеал верховенства права (the Rule of Law) став нині чи не найпопулярнішим у всьому світі. До нього постійно звертаються політичні діячі не лише Заходу, для якого верховенство права традиційно є однією з найвищих демократичних цінностей, а й Сходу (включаючи комуністичний Китай), Півдня і Півночі. Він давно став найважливішою складовою міжнародно-правових актів, особливо присвячених правам і свободам людини та громадянина. Все частіше верховенство права як принцип фіксується у національних конституціях і законах, ним активно оперують міжнародні та національні суди» [4, с. 30]. Незважаючи на здобуття принципом верховенства права характеру глобального ідеалу, його поняття, на думку багатьох західних правників, досі залишається «сутнісно спірним». З таким твердженням доцільно повністю погодитись.

На думку Б. Малишева «останні публікації провідних вітчизняних учених доводять, що дискусія про зміст верховенства права є дуже далекою від завершення» [3, с. 15].

Як вважають автори коментаря чинної Конституції України: «принцип верховенства права – це один із системи основоположних принципів, що визначають новітній конституційний лад України, і є юридично обов'язковою нормою найвищого рівня сучасного українського правопорядку. Його дія поширюється на усі органи державної влади, органи регіонального і місцевого самоврядування та їх посадових осіб в усіх сферах нормотворчої, правоохоронної та правозастосовної діяльності» [2, с. 51]. Далі науковці акцентують увагу, що: «принцип верховенства права є одним із тріади принципів спільної спадщини європейських народів, до якої належать також принцип плюралістичної демократії та принцип прав людини. Свою відданість цій тріаді принципів підтвердила кожна держава, що набула членства у Раді Європи. Україна статус повноправного члена Ради Європи здобула 9 листопада 1995 р., ратифікувавши перед тим – 31 жовтня 1995 р. – Статут Ради Європи, чим взяла на себе обов'язок визнати принцип верховенства права. Надалі Україна, як держава – член Ради Європи, визнала для себе обов'язковість принципу верховенства права, ратифікувавши 17 липня 1997 р. Європейську конвенцію з прав людини, з чого випливає визнання Україною юрисдикції Європейського суду з прав людини обов'язковою в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції (включно з питанням тлумачення і застосування принципу верховенства права) (Закон України про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [2, с. 58; 11]. Отже, вказане підтверджує, що розуміння змісту принципу верховенства права є важливим для України, оскільки вона взяла на себе зобов'язання реалізовувати цей принцип у своєму правовому житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана тема знайшла свою розробку у наукових працях С. Головатого, Ю. Оборотова, М. Козюбри, Б. Малишева, Н. Оніщенко, О. Петришина, П. Рабіновича, В. Тація. Однак, як зазначив Б. Малишев, «попри значну кількість наукових і публіцистичних робіт з цієї тематики, конкретний зміст принципу верховенства права (або, як ще його називають у літературі, «панування права») залишається не визначеним» [3, с. 15].

У цьому плані М. І. Козюбра підкреслив, що єдність у його розумінні відсутня також в Україні. «Хоч останнім часом спектр думок у підходах до трактування верховенства права у вітчизняному правознавстві дещо звузився (принаймні ототожнення його з традиційним для нашої теорії та практики принципом верховенства закону чи з верховенством всіх нормативних актів, як це було в 90-х роках ХХ ст., нині майже не зустрічається), проте загальної згоди щодо його розуміння не досягнуто, навіть попри намагання роз'яснити поняття верховенства права Конституційним Судом України» [4, с. 30-31].

Мета статті – висвітлити основні підходи до розуміння принципу верховенства права. З'ясувати генезис пізнання змісту принципу верховенства права та визначити його значимість для правового життя України. Окреслити найбільш повне розуміння принципу верховенства права та його елементів.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку Б. Малишева: «загальноновизнаним є те, що основоположником теоретичного осмислення принципу верховенства права є авторитетний англійський конституціоналіст Альберт Дайсі, який звів розуміння панування права до трьох позицій (Тут доречно зауважити: «А. Дайсі переважно оперує терміном «панування права» (the rule of law) і лише іноді вживає терміни «домінування права» (the predominance of law) або «верховенство права» («the supremacy of law»)): 1) панування права – це презумпція невинуватості; 2) панування права – це максимальна (абсолютна) юри-

дична рівність всіх осіб незалежно від їх соціального статусу, зокрема незалежно від того, чи має певна особа будь-яке відношення до державної служби; 3) панування права – це насправді діючий судовий механізм реалізації та захисту людиною своїх прав. ... Отже, призначенням принципу панування права в інтерпретації А. Дайсі є захист індивіда від свавілля держави та представників державної влади. Приблизно такий самий зміст вкладається в цю категорію і багатьма сучасними дослідниками» [3, с. 15–16].

Продовжуючи дискусію відносно дефініції принципу верховенства права доречно висвітлити позицію М. І. Козюбри: «що стосується поняття верховенства права, наголосимо лише на тому, що надзвичайна складність і багатогранність цього поняття робить безперспективною будь-яку спробу дати якимось універсальним визначенням принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя. У понятті верховенства права переплітаються правові й політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра та справедливості, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеї та здоровий глузд... Усе це робить цю категорію досить динамічною, що не дозволяє втиснути її в межі будь-якої юридичної дефініції» [4, с. 31–32].

На думку О. В. Петришина: «верховенство права покликане бути певним стандартом не лише законодавчої діяльності, але й у прийнятті судових рішень, що засвідчує неупередженість судових рішень, у намаганні суддів поновити справедливість прийняттям судових рішень» [9, с. 78].

Однак, як підкреслив М. І. Козюбра, це не означає, що неможливо досягти більш-менш єдиних уявлень про сутність верховенства права взагалі. Як свідчить сучасний теоретичний і практичний досвід, найбільш продуктивним є розуміння верховенства права «як певної суми щільно переплетених між собою принципів, котрі разом творять ядро доктрини конституціоналізму, а відтак є необхідними для будь-якого... демократичного суспільного устрою» [4, с.31].

Складові елементи принципу верховенства права розкривають його зміст у міжнародно-правових актах, а також у Звіті щодо верховенства права Венеціанської Комісії та в національному законодавстві.

Автори науково-практичного коментаря чинної Конституції України зазначають, що застосована у ч. 1 ст. 8 формула «в Україні визнається і діє принцип верховенства права» вимагає розкриття змісту таких її трьох складників, що мають конкретне юридичне значення: «1) в Україні визнається принцип верховенства права; 2) в Україні діє принцип верховенства права; 3) присутній зміст власне самого поняття, означеного як принцип верховенства права. ...Що стосується першої складової, яка містить імператив визнання цього принципу з боку держави, то Україна визнала його у вигляді міжнародно-правового зобов'язання шляхом приєднання до Статуту Ради Європи та ратифікації Європейської конвенції з прав людини (про що вже було раніше зазначено), а також шляхом унормування його у тексті самої Конституції 1996 р., завдяки чому йому було надано статусу юридичного припису найвищого рівня – конституційного» [2, с. 56]. ...«Що стосується другої складової, яка висуває імператив його дієвості, себто його ефективності, чим властиве і здобувається та забезпечується його практична значимість, то тут ідеться передовсім про той комплекс національних інститутів, механізмів та процедур, що є неодмінними, аби особа мала можливість захистити себе від свавільної влади держави та які надають особі можливість володіти людською гідністю» [2, с. 57]. Що ж до третьої складової української формули – власне присутнього змісту поняття «верховенство права», то чи не найперше доктринальне його тлумачення в контексті української конституції містилося у висновку Венеціанської комісії стосовно Конституції України 1996 року, де зазначалося, що в її тексті «добре втілено принципи верховенства права. Комісія розглядала «важливими принципами верховенства права» у цьому контексті окремі положення розділу VIII Конституції (Правосуддя), зокрема, які стосуються: здійснення правосуддя виключно судами (ст. 124); незалежності та недоторканності суддів (ст. 126); основних засад судочинства (ст. 129). До важливих елементів верховенства права» Комісія віднесла низку положень розділу I Конституції (Загальні засади), зокрема: те, що Конституцію наділено найвищою юридичною силою (ч. 2 ст. 8); те, що визнано принцип поділу влади (ч. 1 ст. 6) та що органи законодавчої, виконавчої і судової влади мають здійснювати свої повноваження в межах, визначених Конституцією, та відповідно до законів (ч. 2 ст. 6); те, що в Конституції знайшов своє чітке вираження принцип законності (ст. 19); те, що конституційні положення стосовно прав і свобод людини можуть судами застосовуватися безпосередньо (ч. 3 ст. 8) [2, с. 58–59].

З цього приводу сформулював свою позицію також М. І. Козюбра. Вчений зазначив, що «можна, очевидно, дискутувати з приводу кількісних показників таких підпринципів (деякі зарубіжні автори нараховують їх десятки), змісту та обсягу окремих з них, проте залишається безсумнівним той факт, що

утвердження верховенства права і функціонування правової держави можливі за умов, коли в суспільстві послідовно і неухильно в життя втілюються наступні вимоги».

Повага до прав і свобод людини: природні, невід’ємні і невідчужувані права і свободи людини набувають вирішального значення у відносинах між нею і державною владою. Саме невід’ємні, невідчужувані права і свободи людини, як свідчить досвід сучасних розвинутих держав, складають основу «стримувань і противаг» державній владі, яка завжди має тенденцію до виходу з-під контролю суспільства.

Верховенство Конституції – одна з вирішальних складових верховенства права і правової держави. Повна відповідність закріпленого в розділі II Конституції каталогу прав і свобод людини сучасним міжнародним стандартам дає беззаперечні підстави говорити про те, що Конституція України є правовою за змістом.

Принцип розподілу влади, який передбачає існування відносно самостійних і незалежних одна від одної гілок (напрямів) влади – законодавчої, виконавчої і судової та встановлення між ними таких взаємовідносин, які унеможливили б узурпацію всієї державної влади або більшої її частини в руках одного органу держави (навіть якщо цей орган є колегіальним і обраний демократичним шляхом), а тим більше в руках однієї особи.

Законність. Верховенство права передбачає, законність, основу на визнанні і беззастережному прийнятті найвищої цінності людини, її забезпеченні від свавілля владних інституцій та їх посадових осіб, тобто законність, яка у вітчизняній літературі досить часто іменується правозаконністю. Це цілком відповідає практиці Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово акцентував увагу на тому, що вислів «згідно з законом – означає ... щоб закон не суперечив принципам верховенства права».

Обмеження дискреційних повноважень, тобто прийняття рішень державними органами і посадовими особами на власний розсуд. Як зазначав основоположник концепції верховенства права А. Дайсі, «там, де є дискреція, є і простір для свавільності, ... дискреційні повноваження з боку влади, неодмінно означають відсутність юридичної свободи для її підданих».

Принцип визначеності означає вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам. Вони повинні мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки. ... У зв’язку з цим важлива роль у впровадженні в життя принципу визначеності належить судовій практиці. ... У цьому плані Європейський Суд з прав людини наголосив, що «Конвенція – це живий інструмент, який необхідно тлумачити у світлі умов сьогодення».

Принцип пропорційності регламентує співвідношення між поставленою метою та засобами і способами її досягнення. В основу цього принципу покладена ідея, згідно з якою «загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи». Жодні спокуси обмежити її дії, а тим більше, зовсім зневажати їх, посилаючись на необхідність боротьби з економічною кризою чи іншими суспільними небезпеками в демократичній правовій державі не можуть бути виправданими.

Принцип правової безпеки і захисту довіри. Однією із найважливіших складових верховенства права та правової держави є принцип правової безпеки і захисту довіри громадянина до надійності свого правового становища. Він має бути впевненим, що його правове становище залишатиметься стабільним і в майбутньому не погіршуватиметься. Саме на це спрямований принцип «закон зворотної сили не має» (*lex ad praeterita non valet*), який був сформульований ще давньоримськими юристами для протидії сваволі законодавця. Мета цього принципу – поставити заслін ущемленню прав і свобод людини з боку влади.

Незалежність суду і суддів. Центральне місце у механізмі його забезпечення в демократичному суспільстві належить суду. І це цілком логічно. Адже саме суд ставить «останню крапку» у пошуку і утвердженні права при вирішенні конкретних справ, саме він уособлює (чи принаймні має уособлювати) неупередженість і справедливість [10, с. 65; 4, с. 59].

Вчений М. Розенфельд, визначаючи дефініцію верховенства права через систему основних його вимог, безспідставно переконаний, що цей принцип є «сполучним елементом між обмеженням урядових повноважень і захистом фундаментальних прав людини» [8, с. 1307]. Тож з цим можна цілком погодитись.

Висновки. Отже, по-перше, принцип верховенства права – це інтегрований принцип, зміст якого складається із ряду вимог (підпринципів, складників), які є його елементами і базуються на приписах природного права, що мають конституційне закріплення. Головне призначення верховенства права – захист індивіда від свавілля держави та представників державної влади.

По-друге, принципи верховенства права потребують подальшого наукового опрацювання й визначення шляхів його ефективного втілення в реальне правове життя.

Список використаних джерел

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.09.2024)
2. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2011. 1128 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI-2012/Konst_Ukr_2011 (дата звернення: 08.09.2024)
3. Малишев Б. В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 8. С. 14-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_8_4 (дата звернення: 08.09.2024)
4. Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30-63.
5. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного суду України. *Українське право*. 2006. № 1. С. 210-211.
6. Головатий С. Верховенство права : у 3 кн. Книга 1: Верховенство права: від ідеї – до доктрини. Київ, 2006. 624 с.
7. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки. Юридичні науки*, 2007. Том 64. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content> (дата звернення: 08.09.2024)
8. Rosenfeld M. The Rule of Law and legitimacy of constitutional democracy. *Southern California Law Review*. 2019. Vol. 74. P. 1307-1352.
9. Петришин О. В. Верховенство права в системі правового регулювання. *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: зб. наук. пр.* Київ: Юрид. думка, 2010. С. 74–84. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Petryshyn_74%20%E2%80%93%2084.pdf (дата звернення: 08.09.2024)
10. Верховенство права та права людини у світлі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Практично-методичний посібник викладача. Київ, 2016. 860 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/curriculum_rule_of_law_cd.pdf (дата звернення: 10.09.2024)
11. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. Редакція від 13.03.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.09.2024)

References

1. *Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]
2. Tatsii, V. (Eds.). (2011). *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar [Constitution of Ukraine. Scientific and practical commentary]*; National Academy of Law of Ukraine. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian]
3. Malyshev, B. V. (2012). Pryntsyp verkhovenstva prava (teoretyko-pravovyi aspekt) [The principle of the rule of law (theoretical and legal aspect)]. *Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy - Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 8, 14-20. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_8_4 [in Ukrainian]
4. Koziubra, M. (2012). Verkhovenstvo prava i Ukraina [The Rule of Law and Ukraine]. *Pravo Ukrainy - Law of Ukraine*, 1-2, 30-63 [in Ukrainian]
5. Rabinovych, P. (2006). Verkhovenstvo prava v interpretatsii Strasburzkooho sudu ta Konstytutsiinoho sudu Ukrainy [The Rule of Law in the Interpretation of the Strasbourg Court and the Constitutional Court of Ukraine]. *Ukrainske pravo - Ukrainian Law*, 1, 210-211 [in Ukrainian]
6. Holovaty S. (2006). *Verkhovenstvo prava [The Rule of Law]*. Knyha 1: Verkhovenstvo prava: vid idei – do doktryny [The Rule of Law: from idea to doctrine]. Kyiv [in Ukrainian]
7. Koziubra, M. I. (2007). Pryntsypy verkhovenstva prava i pravovoi derzhavy: yednist osnovnykh vymoh [Principles of the rule of law and the rule of law: the unity of basic requirements]. *Naukovi zapysky - Scientific notes*, 64. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content> [in Ukrainian]
8. Rosenfeld, M. (2019). The Rule of Law and legitimacy of constitutional democracy. *Southern California Law Review*, 74, 1307– 1352 [in English]

9. Petryshyn, O.V. (2010). Verkhovenstvo prava v systemi pravovoho rehuliuвання [The rule of law in the legal regulation system]. *Derzhava i pravo u svitli suchasnoi yurydychnoi dumky: zb. nauk. pr. - State and law in the light of modern legal thought: collection of scientific works*. Kyiv: Yuryd. dumka, 74–84. Retrieved from https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Petryshyn_74%20%E2%80%93%2084.pdf [in Ukrainian]
10. Verkhovenstvo prava ta prava liudyny u svitli Konventsii pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod [The Rule of Law and Human Rights in the Light of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Praktychno-metodychnyi posibnyk vykladacha - Practical and Methodological Guide for Teachers*. Kyiv. Retrieved from https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/curriculum_rule_of_law_cd.pdf [in Ukrainian]
11. *Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 roku, Pershoho protokolu ta protokoliv № 2, 4, 7 ta 11 do Konventsii: Zakon Ukrainy vid 17 lypnia 1997 roku № 475/97-VR. Redaktsiia vid 13.03.2006. [On the ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the First Protocol and Protocols No. 2, 4, 7 and 11 to the Convention: Law of Ukraine of July 17, 1997 No. 475/97-VR. Version of March 13, 2006.]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 14.09.2024

Василь Ухач,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії права та

конституціоналізму,

Західноукраїнський національний

університет

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2106-5335>

УСТАЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ЯК НАПРЯМУ НАУКОВИХ СТУДІЙ ДР. ПОЛ. 1980-Х - ПОЧ. 1990-Х РОКІВ : СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС (ВИБРАНІ АСПЕКТИ)

Здійснено аналіз утвердження проблематики українського визвольного руху як напряму наукових студій у працях сучасних українських дослідників на тлі суспільно-політичних процесів др. пол. 80 – сер. 90-х років ХХ століття.

Стверджено, що процеси дозованої політичної лібералізації радянського режиму, зумовлені перебудовою та активізація українського національного відродження кін. 1980 – поч. 1990-х років зумовили зростання інтересу до вивчення історії українського визвольного руху та боротьби його ключових суб'єктів - ОУН і УПА, а отже і потребу об'єктивної історичної та правової оцінки їх діяльності.

Ключові слова: український визвольний рух, національне відродження, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, сучасна вітчизняна історіографія.

Бібл.: 28.

Ukhach V.

The Establishment of the Ukrainian Liberation Movement's Issues as a Field of Scientific Studies from the Second Half of the 1980s to the Early 1990s: Modern Historiographical Discourse (Selected Aspects)

The aim of the study is to analyze the establishment of issues related to the Ukrainian liberation movement as a field of scientific studies in the works of contemporary domestic historians against the backdrop of socio-political processes of the second half of the 1980s to the mid-1990s.

The scientific novelty lies in the fact that modern Ukrainian historiography virtually lacks comprehensive works that thoroughly analyze the preconditions for studying, thematic niche, and problems in the research of the history of subjects of the Ukrainian liberation movement during the late 1930s to the mid-1950s.

The relevance of the Ukrainian scholars' research on the national liberation movement, especially during the period of World War II and the post-war years, was primarily driven by socio-political transformations, which, unfolding within the context of the final phase of restructuring processes, led to a crisis and the inevitable collapse of the soviet state. This, in turn, enabled the freedom of historical thought, revealed perspectives for rethinking previously completely forbidden topics of historical past, and allowed for their comparative analysis with global historical processes.

Conclusions. *It is asserted that the processes of limited political liberalization of the soviet regime, caused by restructuring and the activation of Ukrainian national revival in the late 1980s to early 1990s, led to increased interest in the study of the history of the Ukrainian liberation movement and the struggle of its key subjects - the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA). This, in turn, necessitated an objective historical and legal assessment of their activities.*

Keywords: *Ukrainian liberation movement, national revival, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, modern domestic historiography.*

Постановка проблеми. Усталення проблематики українського визвольного руху як окремого, самодостатнього напряму наукових студій сучасних українських науковців нерозривно пов'язано із системним підходом до багатоаспектності питань, спричинених трансформаційними процесами, які охопили усі сфери життєдіяльності радянської держави, яка ще з початком 1980-х років вступила у період системної

суспільно-політичної, соціально-економічної кризи. Суперечності функціонування і подальшого розвитку радянської моделі устрою уже не могли задовольнятися косметичними спробами оновлення чи удосконалення її окремих механізмів, а потребували кардинальних змін.

Розгляд заявленої наукової теми покликаної системно розкрити історіографічне полотно від появи перших паростків до утвердження проблематики українського визвольного руху, теми десятиліттями татуйованої і заклеюваної ідеологічно-пропагандистською машиною комуністичного режиму, видається неможливим без об'єктивного аналізу особливостей, етапності протікання національно-демократичного відродження у контексті політики «перебудови» (1985–1991 рр.) та суперечливих процесів державного будівництва України у перші роки її незалежного існування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній українській історіографії не достатньо праць узагальнюючого характеру, в яких би системно аналізувалися процеси утвердження проблематики українського визвольного руху як окремого науково-дослідницького напрямку на рубежі завершальної стадії перебудовних процесів в УРСР та перших років існування незалежної України у контексті глибинних змін, які торкнулися представників гуманітарно-суспільствознавчого циклу. Вітчизняні дослідники в аналізі окресленої проблематики здебільшого або ж «стартують з 1996–1997 років, беручи за точку опори спроби Верховної Ради та Президента України уконституювати діяльність робочих органів, які б забезпечили фахову – історичну та правову оцінку діяльності насамперед ОУН і УПА. Окрім того і в працях системного характеру з історії українського визвольного руху помітною є фрагментарність розгляду витоків актуалізації теми українського самостійницького руху.

Мета статті. Проаналізувати усталення проблематики українського визвольного руху як напрямку наукових студій у працях сучасних вітчизняних істориків на тлі суспільно-політичних процесів другої половини 1980 – середини 1990-х років ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Окрему групу складають історіографічні праці в яких дослідники намагалися проаналізувати окремі аспекти наукової теми. У цій тематичній ніші виокремимо публікацію івано-франківського науковця Т. Лучина, який зробив спробу проаналізувати основні етапи та особливості історіографії національно-визвольного руху другої половини ХХ століття, виділити основні періоди, напрями і тенденції у вивченні окресленої теми, проведення межі між ідеологією і наукою [1]. Дослідником охарактеризовано науковий доробок діаспорної історіографії з притаманними їй рисами: надмірною глорифікацією, відсутністю критичного підходу, пропагандистським забарвленням окремих аспектів діяльності суб'єктів українського самостійницького руху, продукуванням історичних міфів стосовно національно-визвольної боротьби [1]. Публікації радянських істориків, за визначенням Т. Лучина, мали виразне пропагандистське спрямування і з набором «облюблених» ідеологічних прийомів і методів формували «маніпулятивну інформацію» і мали за мету сформувати у свідомості радянської людини низку псевдонаукових пропагандистських кліше. З-поміж них: системне подання псевдонаукової інформації про український національно-визвольний рух як продукт політичної волі ворожих радянській державі «експлуататорських класів, «реакційних» течій, «колаборантів» та особливо живучих і до нині кліше «фашистських прислужників». *Масова національно-визвольна боротьба націоналістичного підпілля та повстанської армії була переведена в площину кримінального бандитизму з нівелюванням суттєвої народної підтримки самостійницького руху* (курсив тут і надалі наш – Авт.). Комуністична пропагандистська машина системно «промивала» свідомість радянських людей акцентуванням уваги на ворожому ставленні сил самостійницького руху до представників інших національностей, на репресивно-терористичних акціях. Проводилася «уніфікація різноманітних національно-державницьких об'єднань, незалежно від ідеології, форм та часу діяльності під загальною назвою «ОУН-УПА» [1]. Вибірковий підхід до аналізу та фактів діяльності сил самостійницького руху апіорі не дозволяв подати правдиве полотно визвольного характеру їх боротьби, ігнорував та компрометував стратегічну мету національно-визвольного руху – боротьбу за відродження Української самостійної соборної держави.

Основними рисами зарубіжної історіографії українського визвольного руху (Дж. Берча, Дж. Армстронга, К. Фармера, Е. Вілсона, Я. Білоцерковича та ін.) є уже традиційний джерельний «голод», окремі фактологічні неточності, не завжди коректні висновки до окремих аспектів діяльності українських самостійницьких сил [1].

Теоретико-методологічне значення мають міркування авторитетного київського науковця О. Лисенка в осмисленні ним основних тенденцій, особливостей та перспектив дослідження історії Другої світової війни, впливу суспільно-політичних явищ на тематику та зміст історичних праць. Кінець 1980 – поч. 1990-х років став для науковців гуманітарно-суспільствознавчого циклу «... зіткненням із проблемою ви-

бору між традиційною марксистсько-ленінською парадигмою і методологічними напрацюваннями світової науки» [2, с. 166]. На зламі 1980–1990-х років не відбулося потенційно-очікуваного наукового спурту в нових наукових дослідженнях, та й вони часто базувалися не так на нововиявленому джерельному масиві документів, як на рецепіюванні діаспорних історичних концептів. У цей період помітною була певна творча стагнація, характерними рисами якої була як відсутність якісно нових наукових тем і шляхів їх висвітлення, публіцистичний характер цілого ряду праць, кризові явища в теоретико-методологічній царині [2, с. 166].

Вважаємо, що теоретико-методологічна, дефініцій неоснащеність новітніх історичних студій була впродовж 1990-х років чи не найпроблемнішим, і в значній мірі залишається і досі, сегментом української національної історіографії. Сучасні українські дослідники виокремлюють низку факторів, які спричинили таку ситуацію: по-перше, своєрідна боязнь науковців «вступити» у цю наукову нішу та недостатня увага методологічним питанням як на наукових форумах, так із боку фахових видань [3, с. 269]; по-друге, відсутність бажання в науковців працювати над удосконаленням власної методології з переважанням позиції запозичити уже існуючі зразки у цій сфері, часто поверхово проєктуючи їх на власні наукові студії [4, с. 518]. По-третє, за твердженням Л. Зашкільняка, після 1991 року українська історіографія зіштовхнулася з ключовою проблемою, існуючою і досі – «українські історики зрозуміли новий соціальний виклик лише як «переписування» історії, але втім не звернули уваги на суть проблеми – як її переписувати» [5, с. 173].

Окреслена проблема чи не найповніше проявила себе на рівні творення нового наукового термінологічного апарату вітчизняної історіографії [6, с. 30]. По-четверте, вітчизняні фахівці об'єктивно наголошують, що своєрідна «методологічна травма» [7, с. 55], яку довелося пережити українським історикам в 1990-х роках, була пов'язана із посиленням контролем комуністичної партії над суто методологічними питаннями, які першочергово опрацьовувалися в наукових кабінетах «метрополії» [8, с. 47] і були свого роду татуйованими науковими темами для республіканських істориків. Нарешті, кризові явища не обмежувалися суто науково-технічними аспектами, саме на початку 1990-х років чітко простежувався «вододіл між істориками, які залишалися на попередніх позиціях і тими, хто прагнув вийти за межі ідеологізованих схем, прилучитися до світового наукового процесу» [2, с. 167].

Власне аналіз вартісних праць початку 1990-х років дозволяв виокремити щонайменше дві тенденції. На думку О. Лисенка, перша з них полягала в акцентуванні дослідницької уваги на гуманітарній складовій, людському чиннику при одночасному становленні нових напрямів наукових студій – військової антропології, соціальної й усної історії, історії релігій та духовного життя, друга – «пов'язувалася з прагненням надати цій сторінці нашого минулого виразно національного забарвлення» [2, с. 169], при цьому спектр україноцентриських акцентів у наукових дослідженнях охоплював широке коло проблем, не фокусуєчись (як це може виглядати при поверховому аналізі) тільки на проблематиці ОУН та УПА.

В окремих історіографічних блоках, на нашу думку, слід віднести історичні праці, які по суті не торкаючись проблематики ОУН, УПА, висвітлюють процеси національно-визвольного руху в умовах протікання, задекларованих новим радянським лідером М. Горбачовим, перебудовчих процесів. Власне, без розуміння факторів, що спричинили процеси національно-державного самовизначення, зокрема особливостей розгортання національного відродження, формування та становлення суспільно-політичної опозиції, еволюції неформальних організацій, ЗМІ, створення та діяльності Народного Руху України, утворення багатопартійної системи, причин кризи пануючого режиму, впливу зовнішніх факторів на ці процеси [9], було б неможливим утвердження проблематики ОУН та УПА як окремого самодостатнього напрямку наукових студій наприкінці 1980 – поч. 1990-х років ХХ століття.

Як стверджує знаний український історіограф І. Колесник, перебудова в сфері історичної науки являла собою «... справжній «історіографічний переворот», наслідком якого стало нове мислення, ідеологічне новаторство, свобода формулювати власну думку та її відстоювати. Перебудова в історіографії подібно до пружини закручувалася й тривалий час розправлялася в пряму лінію самостійного поступу національної науки» [10, с. 16]. Теоретична еволюція перебудови, за твердженням І. Колесник та С. Кульчицького проходила під гаслом «більше соціалізму», далі «більше демократії» аж до визнання «національної ідеї», реалізованої, спочатку у Декларації про державний суверенітет України, а пізніше, у прийнятті Акту проголошення незалежності України. У контексті перебудовчих процесів відбувалася еволюція української історичної науки, в рамках якої І. Колесник виокремлює такі фази: 1) 1987 рік – «запізніла перебудова»; 2) 1990 рік – «корінний перелом в науці»; 3) перша половина 1990-х – період пошуків українськими істориками власної ідентичності; 5) др. пол. – кін. 1990-х років – початок «нового професіоналізму», реорганізація академічної науки в Україні [10, с. 18]. Плідними для подальшої наукової дискусії видаються міркування

С. Кульчицького про історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989-1991 рр.) Знаний український історик резюмує: «... період, коли ламалися «обручі» тоталітарної влади держави над суспільством, має ознаки «відкладеної революції» [11]. Тоталітарна система влади саморуйнувалася внаслідок вичерпання відпущеного їй історією ліміту часу...» [11].

Проблематика перебудовчих процесів стала предметом історіографічних досліджень. Так, В. Тарасов здійснив історіографічну спробу висвітлити термінологічні проблеми періоду перебудови. Науковець наголошує на актуальності саме історіографічного аналізу, оскільки епоха перебудови залишається фактором розмежування поглядів сучасних істориків. Особливий статус перебудови, на думку В. Тарасова, полягає в тому, що в цю епоху відбувалася трансформація радянської історіографії в пострадянську та – у власне новітню українську історіографію. В. Тарасов аналізує витоки та сутність політики «прискорення», досліджує характер та способи співіснування концепції прискорення із політикою перебудови, окреслює особливості історично-наукового аналізу прискорення, його образи в новітніх наукових публікаціях [12]. Змістовними видаються історіографічні напрацювання вченого в аналізі проблематики етимології горбачовської гласності, понятійному апарату «перебудови» історіографічних та методологічних аспектів висвітлення «білих плям» вітчизняної історії на сторінках публіцистики в завершальний період перебудови (1989–1991 рр.) [13].

Спроби проведення М. Горбачовим політичної реформи в СРСР, причини занепаду комуністичної партії Радянської України та версії краху союзної держави аналізує О. Наконечна. Дослідниця вказує на недостатність спеціальних монографічних досліджень присвячених розпаду СРСР. Питанням передумов виникнення, кризи, наслідків перебудовчих процесів, правового статусу України в завершальний етап існування союзної держави, національним тенденціям політичного відродження України, трансформаційним процесам та особливостям діяльності комуністичних структур в західних областях України присвячені наукові публікації В. Скоморовського, Т. Козловської, І. Дудко, О. Чури, О. Муравського. На думку В. Скоморовського криза перебудовчих процесів створила умови для посилення державотворчих процесів у радянських республіках, наділяючи їх правом суб'єктів політичної взаємодії, посилила відцентрові тенденції в союзній державі, що і привело до її краху. Львівський науковець О. Муравський виокремлює низку факторів, які визначали особливості протікання суспільно-політичних процесів у західних областях УРСР наприкінці 1980 – початку 1990 років: «високий рівень національної свідомості населення; значна політизація суспільства; розвинена мережа осередків національно-демократичних сил та не підцензурних друкованих ЗМІ; занепад компартійних структур всіх рівнів; відсутність у обкомах партії дієвих механізмів протидії наростанню невдоволення серед значної частини населення» [14, с. 238]. Саме ці відмінності, на думку Львівського історика, відіграли ключову роль у перетворенні Галичини у рушійний центр процесів національного відродження кінця 1980-початку 1990 років ХХ століття.

У сфері зацікавлень сучасних істориків і питання протікання суспільно-політичних процесів у період перебудови (1985 – 1991 рр.) та в перші роки незалежності України. Історіографічному аналізу суспільно-політичних рухів в Україні на початку 1990-х років присвячено дисертаційне дослідження І. Кизименко. Дослідником зроблена одна з перших спроб подати узагальнене історіографічне полотно з виокремленням основних напрямків, тенденцій та етапів вивчення суспільно-політичного руху в Україні у 1990-х роках ХХ століття [15, с. 5]. Аналізуючи суспільно-політичні процеси в Україні у часи горбачовської перебудови вітчизняними науковцями акцентується увага на ролі неформальних організацій (В. Баран, О. Буравський, І. Рафальський, А. Мацьовка) у трансформації суспільних відносин. Аналізуючи роль неформальних об'єднань у процесах національно-державного самовизначення України, сучасною українською історіографією напрацьовані наступні узагальнення: по-перше, діяльність неформальних організацій стала рушійною силою до об'єднання українського суспільства навколо самостійницької ідеї, генеруючи подальші кардинальні зміни та демократизацію суспільного життя [16, с. 250]. По-друге, діяльність неформальних організацій в Україні у перебудовчий період стала своєрідним «полігоном» для формування громадянського суспільства, першою спробою його інституалізації; по-третє, функціонування неформальних об'єднань мала регіональні відмінності, зокрема у площині національно-державного самовизначення; по-четверте, неформальні організації стали базою для творення політичних партій демократичного спрямування, виразною метою діяльності яких було здобуття Україною незалежності. Наголосимо, що у переліку основних питань, які підносилися неформальними об'єднаннями насамперед у західних областях УРСР були і питання національно-визвольних змагань 1940-1950-х років ХХ століття, зокрема політичної реабілітації вояків УПА.

Питанням становлення, еволюції та розвитку громадських організацій у перебудовний період присвячене монографічне дослідження К. Левчука [17, с. 320]. Автором висвітлено процес становлення, діяльності громадських організацій в умовах трансформаційних процесів українського суспільства часу перебудови та перших років незалежності. Дослідник здійснив аналіз історичних праць в яких висвітлюються окремі аспекти функціонування громадських організацій, виокремив етапи їх розвитку, недосліджені грані історії громадських об'єднань в Україні [18].

Методологічне значення, на нашу думку, мають міркування дослідниці Т. Андрійчук, яка здійснила спробу проаналізувати особливості та чинники, які суттєво вплинули на становлення інститутів громадянського суспільства до здобуття незалежності України і стали підґрунтям вітчизняної традиції організації громадського життя. Автор резюмує, що в Україні сформувалася континентально-європейська модель громадського суспільства, для якої, на відміну, від англосаксонської моделі зі значним обсягом громадського самоврядування та великою кількістю незалежних об'єднань за інтересами, притаманне «... бюрократичне регулювання громадської сфери та централізація громадських об'єднань ...» [19, с. 11]. З іншого боку, «недостатня увага держави до створення реальних механізмів впливу на владу в усі історичні періоди призводила до політизації громадської діяльності, переведення її у площину боротьби за зміну політичного режиму» [19, с. 11].

У контексті розгляду процесів національного відродження у завершальний період перебудови, сучасними науковцями акцентується увага на ролі Народного руху України (далі – НРУ). Історіографічний дискурс виникненню НРУ здійснив К. Ніколаєць. Діяльність НРУ у контексті відродження української державності наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років ХХ століття, зокрема дослідження концептуальних засад і багатогранної практичної діяльності НРУ стала предметом аналізу в науковій публікації С. Бондаренка. Ролі НРУ у здобутті Україною незалежності у період 1989–1991 років присвячується монографічне дослідження Н. Кіндрачука [20]. У монографія чи не вперше у сучасній вітчизняній історіографії з'ясовано внесок НРУ у формуванні політико-правових та ідеологічних засад незалежної України, висвітлення діяльності організаційних структур та проаналізовано регіональну специфіку діяльності Руху. Істориком проаналізована і співпраця НРУ з українською діаспорою, з'ясовано внесок та історичну роль НРУ у здобутті Україною незалежності [20]. Регіональний зріз діяльності Руху на теренах Запоріжжя у завершальний період перебудови подає дослідниця С. Іваницька. На основі приватних архівів регіональних лідерів Руху, історик «діагностувала» позиції головних суб'єктів політичної гри тих часів: радянської влади, Запорізької організації КПУ та їх головного опонента та суперника – Руху [21, с. 115].

Загалом в сучасній історіографії усталився висновок про провідні позиції НРУ як в утвердженні національно-демократичного самовизначення так і демократизації суспільного життя в Україні в цілому [9].

Сутнісна зміна векторів суспільного розвитку, декларування горбачовським керівництвом курсу на демократизацію стали підґрунтям для розгортання національно-визвольного руху в завершальний період перебудови. На думку Я. Секо, його актуалізація з початком перебудови зумовлюється тяглістю визвольних змагань, де боротьбі ОУН та УПА належить одне із чільних місць, та сприятливою зовнішньополітичною кон'юктурою [9].

Взаємовідносини страйкового шахтарського й національно-демократичного рухів у завершальній фазі перебудови (1989 – сер. 1991 рр.), перших шахтарських страйків, особливостей розгортання національно-демократичного руху в Донбасі, Луганщині стали предметом наукового аналізу науковців – В. Агапова, Л. Домбровської, В. Куцура, Т. Горбаня. Науковці зазначають, про налагодження співпраці між націонал-демократами та гірниками, зближення яких відбувалося насамперед на регіональному рівні, а не на всій українській території. Шахтарський рух виходив за рамки ініційованого ним блоку економічних вимог, був важливим складником національно-демократичного руху за незалежність України [23, с. 663], хоча організаційне оформлення структур національно-демократичного спрямування в шахтарських регіонах східних областей України відставало від загальної динаміки цих процесів в інших областях республіки [24, с. 280].

В останні 15-20 років помітне зростання зацікавленості науковців до спроб подати історіографічний аналіз напрацювань сучасної історичної науки проблеми розгортання національно-визвольного руху в завершальний період перебудови та перших років незалежності України. У цій когорті фахівців, слід виокремити наукові дослідження В. Сімперовича, К. Івангородського, О. Мягкої, Д. Шпака, Я. Секо, Л. Дещинського, І. Рафальського. Попри помітне розмаїття підходів та традиційно недостатню увагу до опрацювання понятійного апарату («національно-демократичний рух» (В. Сімперович [25]), «національно-ви-

звольний рух» (О. Мягка [26], Л. Дещинський [27]), «національний рух» (Я. Секо [22]), «опозиційний рух» (Д. Шпак [28]), дослідники наголошують на достатній науковій увазі фахівців до цієї проблематики, а у переліку ключових тематичних аспектів розгортання національно-визвольного руху наприкінці 1980-х – початку 1990-х років XX століття виокремлюють насамперед становлення та діяльність НРУ, формування багатопартійності, зародження та функціонування «неформальних» організацій.

Висновки. Отже, актуалізація проблематики дослідження українськими науковцями історії національно-визвольного руху, особливо періоду Другої світової війни та післявоєнних років, обумовлювалася насамперед суспільно-політичними трансформаціями, які протікаючи в контексті завершальної фази перебудовних процесів (1989 – поч. 1991 рр.) вели до кризи та неминучого краху союзної держави, в умовах якої стала можливою свобода історичної думки, окреслилися перспективи переосмислення ще донедавна цілком «табуйованих» тем історичного минулого та їх компаративістського аналізу з процесами світової історії.

Перші спроби науковців у кінці 1980 – початку 1990-х років XX століття привідкрити завісу таємничості історії ОУН, УПА, підштовхнули дослідників не лише до пошуку нових сюжетів і фактів цього відтинку національної історії, але й до її нового теоретичного осмислення. Новий етап визначався суспільним запитом якнайшвидше заповнити інформаційний вакуум з теми, а це вимагало від науковців оперативного розкриття десятиліттями замовчуваних питань, з'ясування змісту подій, введення в науковий обіг документальних джерел, публіцистичного матеріалу, що дозволило б реконструювати об'єктивну картину історії національно-визвольної боротьби. У наукових публікаціях дослідників перших років незалежності, суттєвий відсоток емпіричного матеріалу складала напрацювання українських діаспорних істориків.

Проходив процес утвердження проблематики українського національно-визвольного руху як пряму наукових студій. Набуття цією темою загальнодержавної ваги, дозволило в подальші роки інституціалізувати дослідження українського самостійницького руху, започаткувати новий етап його вивчення із розширенням тематичного спектру, використанням міждисциплінарного методологічного інструментарію, критичних підходів до оцінки суб'єктів визвольного руху, широким використанням джерельної бази.

Список використаних джерел

1. Лутчин Т. Проблематика дослідження українського національно-визвольного руху другої половини XX століття. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2011. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spru_2011_1_35 (дата звернення: 12.09.2024)
2. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2001. №4. С. 166.
3. Калакура Я. Інтелектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій. *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. 2009. Вип. 4. С. 269.
4. Касьянов Г. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты. *Ab Imperio*. 2003. № 2. С. 518.
5. Зашкільняк Л. «Паверхі» і «лесвіцы» сучаснай українскай гістарыяграфіі. *Беларускі гістарычны агляд*. Т. 16, Сш. 1. Мінск, 2009. С. 173.
6. Івангородський К. В. Українська національна історіографія 1990-х рр. у сприйнятті сучасних українських істориків. *Вісник Черкаського університету*. 2016. № 3-4. С. 30.
7. Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?). *Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки*. 2009. Вип. 4. С. 55.
8. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. С. 47.
9. Рафальський І. О. *Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2016. 480 с.
10. Колесник І. Інститут історії України: Нове українське відродження. Відп. ред. академік В. Смолій. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2016. С. 16.
11. Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989-1991 р.). URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/5/15.pdf> (дата звернення: 03.09.2024)
12. Тарасов В. В. Політика «прискорення» (1985-1987 рр.) в українській та російській історіографії: природа, витоки, сутність. URL: <http://93.183.203.244/bitstream/handle/123456789/3202/73.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 10.09.2024)

13. Тарасов В. «Білі плями» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989- 1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти. Наук. ред. проф. В. К. Якунін. Харків: Курсор, 2007. 146 с.
14. Муравський О. Комуністична Партія України у період перебудови: особливості діяльності у західно-українських областях (1985-1991 рр.). *KOMUNIZM: system – ludzie – dokumentacja. rocznik naukowy*. 2013. № 3. С. 238.
15. Кизименко І. О. Суспільно-політичні рухи в Україні (90-ті роки ХХ ст.): історіографія: автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Київ: [б.в.], 2003. 23 с.
16. Мацьовка А. В. Роль неформальних груп і об'єднань у становлення багатопартійної системи в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. *Молодий вчений*. 2018. № 3 (55). С. 248-251.
17. Левчук К. І. *Громадські організації України: створення та діяльність (1985-1996 рр.): монографія*. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2009. 320 с.
18. Левчук К. Створення та діяльність громадських організацій України (1985-1996 рр.): історіографія проблеми. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2011_36_6 (дата звернення: 08.09.2024)
19. Андрійчук Т. С. Інститути громадянського суспільства в Україні до здобуття незалежності. *Вісник НТУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. Вип. 1. С. 7-12.
20. Кіндрачук Н. М. *За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.): монографія*. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. 208 с.
21. Іваницька С. Г. Народний рух та влада на Запоріжжі в період перебудови (кінець 1989 – серпень 1991 років): за матеріалами приватних архівів учасників подій. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/25/25/ivanucka.pdf (дата звернення: 07.09.2024)
22. Секо Я. П. *Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження української державності*: автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01. – історія України. Чернівці, 2005. 22 с.
23. Домбровська Л., Коцур В. Національно-демократичний рух у Донбасі в кінці 80 – на початку 90-х років ХХ століття. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди»*. 2012. Вип. 30. С. 663.
24. Агапов В. Взаємини страйкового шахтарського та національно-демократичного рухів у 1989 р. – першій половині 1990 р. *Галичина*. 2011. Ч. 18-19. С. 280.
25. Сімперович В. Історіографія національно-демократичного руху за суверенізацію та незалежність України на рубежі 80-х – 90-х років ХХ століття. URL: archive.nndiuv.org.ua/downloadpdf.html?id=1937&what... (дата звернення: 08.09.2024)
26. Мягка О. Національно-визвольний рух України в 60-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. (короткий огляд проблеми). URL: <http://oaji.net/articles/2015/294-1441270685.pdf> (дата звернення: 12.09.2024)
27. Дещинський Л. Є. Національно-визвольний рух в Україні у 80-х рр. ХХ ст. URL: http://vlp.com.ua/files/01_8.pdf (дата звернення: 12.09.2024)
28. Шпак Д.О. Опозиційний рух на Півдні України II половини 50-80-х років ХХ ст.: історіографія проблеми. URL: <http://history.chdu.edu.ua/article/viewFile/69935/65192> (дата звернення: 12.09.2024)

References

1. Lutchyn, T. (2011). Problematyka doslidzhennia ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu druhoi polovyny XX stolittia [The Issues of Researching the Ukrainian National Liberation Movement in the Second Half of the 20th Century]. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2011_1_35 [in Ukrainian]
2. Lysenko, O. Ye. (2001). Doslidzhennia istorii Druhoi svitovoi viiny u suchasni Ukraini: osnovni tendentsii ta perspektyvy [Researching the History of World War II in Modern Ukraine: Main Trends and Prospects]. *Ukrainsryi Istorychnui Zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 4, 165-194 [in Ukrainian]
3. Kalakura, Ya. (2009). Intelektualne spivtovarystvo ukrainskykh istorykiv: dialoh pokolin chy konflikt metodolohii [The Intellectual Community of Ukrainian Historians: Dialogue of Generations or Methodological Conflict]. *Eidos: almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky - Eidos: almanac of the theory and history of historical science*, 4, 256-272 [in Ukrainian]
4. Kasianov, H. (2003). Sovremennoe sostoianye ukraynskoi ystoryohrafiy: metodolohycheskye y unystyutsyonalnye aspekty [The Current State of Ukrainian Historiography: Methodological and Institutional Aspects]. *Ab Imperio*, 2, 511-525 [in Ukrainian]

5. Zashkilniak, L. (2009). «Paverkhi» i «lesvitsu» suchasnai ukrainiskai historuiagrafi. *Belaruski historuchnu ahliad*. T. 16, Ssh. 1. Minsk, 169-183 [in Belarusian]
6. Ivanhorodskiy, K. V. (2016). Ukrainiska natsionalna istoriohrafia 1990-kh rr. u spryniatti suchasnykh ukrainyskykh istorykiv [Perception of Ukrainian National Historiography of the 1990s by Contemporary Ukrainian Historians]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu - Bulletin of Cherkasy University*, 3-4, 29-39 [in Ukrainian]
7. Kolesnyk, I. (2009). Merezheva model nauky (novyi proekt ukrainiskoi istoriohrafii) [The Network Model of Science (A New Project of Ukrainian Historiography)]. *Eidos: almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky - Eidos: almanac of the theory and history of historical science*, 4, 51-65 [in Ukrainian]
8. Zashkilniak, L. (2004). *Metodolohichni aspekty svitovoho istoriohrafichnoho protsesu i suchasna ukrainska istorychna nauka. Ukrainiska istoriohrafia na zlami XX i XXI stolit: zdotuky i problemy [Methodological Aspects of the Global Historiographical Process and Modern Ukrainian Historical Science]*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 37-54 [in Ukrainian]
9. Rafalskyi, I. O. (2016). *Natsionalno-derzhavne samovyznachennia Ukrainy: vnutrishni chynnyky ta zovnishni vplyvy [National-State Self-Determination of Ukraine: Internal Factors and External Influences]*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy; Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M. [in Ukrainian]
10. Kolesnyk, I. (2016). *Instytut istorii Ukrainy: Nove ukrainske vidrodzhennia [The Institute of Ukrainian History: A New Ukrainian Revival]*. Vidp. red. akademik V. Smolii. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian]
11. Kulchytskyi, S. *Istorychni peredumovy pererostannia perebudovy v natsionalnu revoliutsiiu (1989-1991 r.) [The Historical Preconditions for Transforming Perestroika into a National Revolution (1989-1991)]*. Retrieved from <http://history.org.ua/JournALL/pro/5/15.pdf> [in Ukrainian]
12. Tarasov, V. V. *Polityka «pryskorennia» (1985-1987 RR.) v ukrainskii ta rosiiskii istoriohrafii: pryroda, vytoky, sutnist [The Policy of «Acceleration» (1985-1987) in Ukrainian and Russian Historiography: Nature, Origins, Essence]*. Retrieved from <http://93.183.203.244/bitstream/handle/123456789/3202/73.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (data zvernennia 10.09.2024 r.) [in Ukrainian].
13. Tarasov, V. (2007). «Bili pliamy» vitchyznianoï istorii na storinkakh publitsystyky 1989- 1991 rr.: istoriohrafichni ta metodolohichni aspekty [«Blank Spots» in Domestic History on the Pages of Journalism from 1989-1991: Historiographical and Methodological Aspects]. Nauk. red. prof. V. K. Yakunin. Kharkiv: Kursor. 146 s. [in Ukrainian].
14. Muravskiy, O. (2013). Komunistychna Partiiia Ukrainy u period perebudovy: osoblyvosti diialnosti u zakhidnoukrainskykh oblastiakh (1985-1991 rr.) [The Communist Party of Ukraine during the Period of Perestroika: Features of Activity in the Western Ukrainian Regions (1985-1991)]. *KOMUNIZM: system – ludzie – dokumentacija. rocznik naukowy*. № 3. S. . 227-238 [in Ukrainian].
15. Kyzymenko, I. O. (2003). *Suspilno-politychni rukhy v Ukraini (90-ti roky XX st.): istoriohrafia [Socio-Political Movements in Ukraine (1990s): Historiography]*: avtoref. dys. ... k.i.n.: 07.00.06 – istoriohrafia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny. Kyiv: [b.v.]. 23 s. [in Ukrainian].
16. Matsova, A. V. (2018). Rol neformalnykh hrup i obiednan u stanovlennia bahatopartiinoï systemy v Ukraini na pochatku 90-kh rr. KhKh st. [The Role of Informal Groups and Associations in the Formation of a Multiparty System in Ukraine in the Early 1990s]. *Molodyi vchenyi*. № 3 (55). S. 248-251 [in Ukrainian].
17. Levchuk, K. I. (2009). *Hromadski orhanizatsii Ukrainy: stvorennia ta diialnist (1985-1996 rr.): monohrafia [Civic Organizations in Ukraine: Creation and Activities (1985-1996): monograph]*. Vinnytsia: PP «Edelveis i K». 320 s. [in Ukrainian].
18. Levchuk, K. (2011). Stvorennia ta diialnist hromadskykh orhanizatsii Ukrainy (1985-1996 rr.): istoriohrafia problemy [Creation and Activities of Civic Organizations in Ukraine (1985-1996): Historiography of the Problem]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp. 36 / URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2011_36_6 (data zvernennia 24.09. 2018 r.) [in Ukrainian].
19. Andriichuk, T. S. (2013). Instytuty hromadianskoho suspilstva v Ukraini do zdotuttia nezalezhnosti [Institutions of Civil Society in Ukraine Prior to Gaining Independence]. *Visnyk NTU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*. Vyp. 1. S. 7-12 [in Ukrainian].
20. Kindrachuk, N. M. (2013). *Za Ukrainu nezalezhnu (Rol Narodnoho Rukhu Ukrainy u zdotutti nezalezhnosti Ukrainy: 1989–1991 rr.): monohrafia [For an Independent Ukraine (The Role of the People’s Movement of Ukraine in Achieving Ukraine’s Independence: 1989–1991): monograph]*. Ivano-Frankivsk: NAIR. 208 s. [in Ukrainian].

21. Ivanytska, S. H. *Narodnyi rukh ta vlada na Zaporizhzhzi v period perebudovy (kinets 1989 – serpen 1991 rokiv): za materialamy pryvatnykh arkhiviv uchastykiv podii [The People's Movement and the Authorities in Zaporizhzhia during Perestroika (Late 1989 – August 1991): Based on Private Archives of Participants]*. Retrieved from http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/25/25/ivanytska.pdf (data zvernennia 07.09.2024 r.) [in Ukrainian].
22. Seko, Ya. P. (2005). *Natsionalnyi rukh seredyny 1980-kh – pochatku 1990-kh rokiv u konteksti vidrozhennia ukraïnskoi derzhavnosti [The National Movement of the Mid-1980s – Early 1990s in the Context of the Revival of Ukrainian Statehood]*: avtoref. dys. ... k.i.n.: 07.00.01. – istoriia Ukrainy. Chernivtsi. 22 s [in Ukrainian].
23. Dombrovska, L., Kotsur, V. (2012). *Natsionalno-demokratychnyi rukh u Donbasi v kintsi 80 – na pochatku 90-kh rokiv XX stolittia [The National-Democratic Movement in Donbas at the End of the 1980s – Early 1990s]*. *Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmelnyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Hryhoriia Skovorody*. Vyp. 30. S. 563-578 [in Ukrainian].
24. Ahapov, V. (2011). *Vzaiemny straikovoho shakhtarskoho ta natsionalno-demokratychnoho rukhiv u 1989 r. – pershii polovyni 1990 r. [Relations between the Striking Miners' and the National-Democratic Movements in 1989 – First Half of 1990]*. *Halychyna*. Ch. 18-19. S. 274-283 [in Ukrainian].
25. Simperovych, V. *Istoriografii natsionalno-demokratychnoho rukhu za suverenizatsiiu ta nezalezhnist Ukrainy na rubezhi 80-kh – 90-kh rokiv XX stolittia [Historiography of the National-Democratic Movement for Ukraine's Sovereignty and Independence at the Turn of the 1980s – 1990s]*. Retrieved from: archive.nndiuv.org.ua/downloadpdf.html?id=1937&what... (data zvernennia 26.07.2018 r.) [in Ukrainian].
26. Miahka, O. *Natsionalno-vyzvolnyi rukh Ukrainy v 60-kh – poch. 90-kh rr. XX st. (korotkyi ohliad problemy) [The National-Liberation Movement of Ukraine in the 1960s – Early 1990s (A Brief Overview of the Problem)]*. Retrieved from <http://oaji.net/articles/2015/294-1441270685.pdf> (data zvernennia 16.09.2024 r.) [in Ukrainian].
27. Deshchynskyi, L. Ye. *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini u 80-kh rr. KhKh st. [The National-Liberation Movement in Ukraine in the 1980s]*. Retrieved from http://vlp.com.ua/files/01_8.pdf (data zvernennia 25.07.2017 r.) [in Ukrainian].
28. Shpak, D. O. *Opozytsiinyi rukh na Pivdni Ukrainy II polovyny 50-80-kh rokiv XX st.: istoriografiiia problemy [The Opposition Movement in Southern Ukraine in the Second Half of the 1950s-1980s: Historiography of the Problem]*. Retrieved from <http://history.chdu.edu.ua/article/viewFile/69935/65192> (data zvernennia 12.10.2024 r.) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.09.2024

2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

DOI:10.35774/app2024.03.021
УДК 347.79

Олег Вийванко,
аспірант Західноукраїнського
національного університету
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3504-5471>

ПРИМУСОВЕ ЛІЦЕНЗУВАННЯ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА

Роль інтелектуальної власності є важливою у наш час, особливо у питанні захисту її об'єктів. Адже якщо інновації будуть незахищеними, то їх можуть використати конкуренти, які мають можливість їх комерціалізувати. Сьогодні країни з низьким та середнім рівнем доходу нерідко стикаються із проблемами, що пов'язані з інтелектуальною власністю, зокрема через недостатню обізнаність про неї, а також високу вартість патенту застосування, слабкий захист прав та недостатні дослідження і розробки тощо.

При цьому правова доктрина та законодавство багатьох країн, зокрема України, підтримують позицію, згідно із якою примусове ліцензування для охорони здоров'я та спасіння життя людей може застосовуватись до лікарських засобів. Оскільки ліки, захищені патентом, часто зростають у ціні близько на 60–70%, що робить недоступними їх. А у країнах, де населення є за межею бідності, в результаті неможливості купити ліки підвищується смертність, тому міжнародною спільнотою прийнята була Угода про торговельні аспекти інтелектуальної власності (TRIPs). Використовуючи гнучкість правових норм TRIPs, країни Великої сімки можуть сприяти розвитку технології у країнах з низьким та середнім рівнем доходів, аби їм допомогти у вирішенні проблем та використанні пов'язаних з ними можливостей інтелектуальної власності.

***Мета статті** – дослідити особливості застосування примусового ліцензування як різновиду обмеження прав інтелектуальності власності, з'ясувати можливості переймання досвіду зарубіжних країн для вітчизняної практики, визначити проблемні аспекти та шляхи вдосконалення законодавства України у зазначеній сфері.*

***Ключові слова:** примусове ліцензування, обмеження прав інтелектуальності власності, міжнародна практика, проблеми законодавчого врегулювання.*

Вийванко О.

Compulsory licensing: international practice and problem aspects of national legislation

The role of intellectual property is important nowadays, especially in the matter of protecting its objects. After

© Олег Вийванко, 2024

all, if innovations are unprotected, they can be used by competitors who have the opportunity to commercialize them. Today, low - and middle-income countries often face problems related to intellectual property, in particular, due to insufficient awareness of it, as well as the high cost of application patents, as well as weak protection of rights and weak research and development, etc.

The world today is oriented towards an economy based on knowledge, production of goods and services, which is caused by a wide range of innovations. New products, designs, brands emerge thanks to intellectual activity and innovation. If they are left unprotected, they can be used by competitors who may have the appropriate potential for their scaling and commercialization. Therefore, the role of intellectual property protection is increasing.

At the same time, the legal doctrine and legislation of many countries, including Ukraine, support the position according to which compulsory licensing for the protection of health and saving people's lives can be applied, in particular, to medicinal products. Because medicines are protected by a patent, they often increase in price by about 60-70%, which makes them unaffordable. And in countries where the population is below the poverty line, as a result of the impossibility of buying medicine, mortality increases, which is why the Agreement on Trade Aspects of Intellectual Property (TRIPs) was adopted by the international community. Using the flexibility of the TRIPs legal rules, the G7 countries can promote the development of technology in low - and middle-income countries to help them solve the problems and exploit the related intellectual property opportunities.

The purpose of the article is to investigate the peculiarities of the application of compulsory licensing as a type of limitation of intellectual property rights, to find out the possibilities of adopting the experience of foreign countries for domestic practice, to identify problematic aspects and ways of improving the legislation of Ukraine in the specified area.

Keywords: *compulsory licensing, limitation of intellectual property rights, international practice, problems of legislative regulation.*

Постановка проблеми. Світ у наш час зорієнтований на економіку, яка заснована на знаннях, виробництві товарів та послуг, що зумовлено широким спектром інновацій. З'являються нові продукти, дизайн, бренди завдяки інтелектуальній діяльності та інноваціям. Якщо їх залишити без захисту, то вони можуть бути використані конкурентами, що можуть мати відповідний потенціал для їхнього масштабування і комерціалізації. Тому зростає роль захисту інтелектуальної власності.

Водночас пошук ефективних засобів лікування та протидії багатьом хворобам здійснюється шляхом розробки нових медичних засобів, а також використання механізму примусового ліцензування щодо винаходів та корисних моделей у цій сфері. Сьогодні вагоме значення має вдосконалення діючих і вироблення нових підходів застосування примусових ліцензій з метою охорони здоров'я населення. Зокрема, усунення таких проблемних аспектів, як законодавча регламентація порядку видачі та внесення змін до примусової ліцензії, відповідна компенсація власнику патенту за умов встановлення примусової ліцензії, сприятиме формуванню оптимального механізму примусового ліцензування. Саме тому актуальним є дослідження проблемних аспектів примусового ліцензування в Україні та зарубіжних країнах для досягнення рівноваги суспільних інтересів і захисту прав винахідників та власників патентів.

Аналіз дослідження проблеми. Питання примусового ліцензування були об'єктом дослідження таких вчених: О. В. Басай, Ю. О. Гладь, Л. В. Зінич, О. Ю. Кашинцева, О. І. Харитонова, О. І. Чепис та інші. Ураховуючи зростання захворюваності та соціально-економічних проблем у світі та в Україні зокрема, тема застосування примусових ліцензій потребує подальшого вивчення з метою вдосконалення чинного законодавства.

Формулювання мети статті. Проаналізувати особливості застосування примусового ліцензування як різновиду обмеження прав інтелектуальної власності, з'ясувати можливості переймання досвіду зарубіжних країн для вітчизняної практики, визначити проблемні аспекти та шляхи вдосконалення законодавства України у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інститут примусового ліцензування є не новий для України. Норми, які регулювали питання примусових ліцензій, існували ще починаючи від перших законів України, що регулювали відносини у сфері промислової власності. В подальшому вносилися лише незначні зміни. Проте оцінку якості правового регулювання сьогодні давати доволі складно, адже практика застосування його в Україні фактично відсутня. Саме тому важливим є досвід зарубіжних країн з цього питання. Актуальність примусових ліцензій також зумовлена тим, що з 2022 р. на тлі війни Росії проти України виникла потреба видачі примусових ліцензій на певні ліки. Примусові ліцензії також можуть застосовуватись і щодо технологій будівельної та оборонної промисловості, які необхідні для швидкого та ефективного відновлення інфраструктури в Україні.

Механізм видачі примусових ліцензій щодо винаходів і корисних моделей передбачено у ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [1], однак вона не визначає поняття «примусова ліцензія». Натомість назва цієї статті «Обмеження майнових прав інтелектуальної власності на винахід (корисну модель)». Хоча видача примусової ліцензії за правовою природою може також трактуватися і як обмеження прав патентовласника (чи іншої особи, що володіє майновими патентними правами), адже змістом їхніх майнових прав є використання винаходу, корисної моделі і надання третім особам дозволу на використання. Отже, видача примусової ліцензії обмежує право вільно визначатися щодо надання дозволу використовувати винахід чи корисну модель.

Для адаптації вітчизняного законодавства до стандартів ЄС у 2020 р. відбулася комплексна реформа законів про промислову власність. Зокрема, «...було прийнято закони про створення національного органу інтелектуальної власності, про посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями, про реформу патентного законодавства. Власне останній закон і стосувався змін у правовому регулюванні відносин, пов'язаних із правовою охороною винаходів і корисних моделей. Водночас щодо примусового ліцензування були внесені окремі редакційні зміни, які суттєво не мають впливу на змістовне регулювання цих відносин» [2].

Відсутність у чинному законодавстві України терміна «примусова ліцензія» є його недоліком. Правила та умови, що стосуються цього питання, закріплені у двох базових міжнародних документах: Паризькій конвенції з охорони промислової власності (Paris Convention for the Protection of Industrial Property) від 20 березня 1883 р. (далі – Паризька конвенція), що набула чинності в Україні 25 грудня 1991 р., та Угоді про торгові аспекти прав на інтелектуальну власність (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights) від 15 квітня 1994 р. (далі – Угода ТРІПС (TRIPs)).

Термін «примусова ліцензія» був введений у Паризькій конвенції з охорони промислової власності, де згідно із ст. 5А «...було визначено право кожної країни-члена Паризького союзу вживати законодавчих заходів, що передбачають видачу примусових ліцензій для запобігання зловживанням, що можуть виникнути унаслідок здійснення виключних прав, що надаються патентами, наприклад, у випадку невикористання винаходу» [3].

Угода ТРІПС визначає поняття «compulsory license», що у перекладі трактується як «обов'язкова ліцензія». Водночас «примусова ліцензія» є більш звичним терміном для юридичної науки. Примусове ліцензування – це коли уряд дозволяє комусь іншому виробляти запатентований продукт або процес без згоди власника патенту чи планує використовувати сам захищений патентом винахід. Це одне з обмежень прав, включене в угоду СОТ про інтелектуальну власність – Угоду ТРІПС. Згідно зі ст. 30 Угоди ТРІПС «обмежені винятки» з виключних прав, що надаються патентом, мають відповідати умовам: «...не суттєво суперечити нормальному використанню патенту та якщо вони не будуть суттєво завдавати шкоди законним інтересам власника патенту, враховуючи інтереси третіх сторін» [4].

Як зазначає Л. Л. Тарасенко, «...примусова ліцензія щодо винаходу (корисної моделі) – це дозвіл на використання винаходу або корисної моделі, який видається судом або урядом за наявності підстав, передбачених законом. Примусова ліцензія є невиключною, строковою та оплатною. Підстави для прийняття рішення про видачу примусової ліцензії чітко визначені законом» [2].

Зокрема, ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» визначає такі види примусових ліцензій, що можуть видаватися в Україні:

– для задоволення суспільних потреб: «З метою забезпечення здоров'я населення, оборони держави, екологічної безпеки та інших інтересів суспільства Кабінет Міністрів України може дозволити використання запатентованого винаходу (корисної моделі) визначеній ним особі без згоди володільця патенту» [1];

– у зв'язку із невикористанням винаходу чи корисної моделі власником патенту (особою, що володіє щодо них виключними майновими правами): «Якщо винахід (корисна модель), крім секретного винаходу (корисної моделі), не використовується або недостатньо використовується в Україні протягом трьох років, починаючи від дати, наступної за датою державної реєстрації винаходу (корисної моделі), або від дати, коли використання винаходу (корисної моделі) було припинено, то будь-яка особа, яка має бажання і виявляє готовність використовувати винахід (корисну модель), у разі відмови володільця прав від укладання ліцензійного договору може звернутися до суду із заявою про надання їй дозволу на використання винаходу (корисної моделі)» [1];

– залежна та перехресна ліцензія: «Володільць патенту зобов'язаний дати дозвіл (видати ліцензію) на використання винаходу (корисної моделі) володільцю пізніше виданого патенту, якщо винахід (корисна модель) останнього призначений для досягнення іншої мети або має значні техніко-економічні переваги

і не може використовуватися без порушення прав володільця раніше виданого патенту. Дозвіл дається в обсязі, необхідному для використання винаходу (корисної моделі) володільцем пізніше виданого патенту. При цьому володільець раніше виданого патенту має право отримати ліцензію на прийнятних умовах для використання винаходу (корисної моделі), що охороняється пізніше виданим патентом» [1].

Зокрема, законодавець визначає судовий порядок видачі примусової ліцензії у зв'язку із її невикористанням або неналежним використанням. Аналізуючи досвід інших країн, наприклад європейських, відзначимо, що в багатьох патентне законодавство передбачає умову видачі примусової ліцензії лише національним патентним відомством (тобто органом інтелектуальної власності), а Німеччина та Франція віддали це повноваження спеціалізованому (патентному) суду. В Україні не визначено, яким саме судом приймається рішення щодо цього питання. Тому воно може вирішуватись на загальних підставах. Проте вважаємо доречним, щоб ця категорія справ була передана під юрисдикцію Вишого спеціалізованого суду з інтелектуальної власності.

Варто зазначити, що вперше інститут примусового ліцензування був передбачений в 1784 р. у патентному законі Південної Кароліни (США), у якій передбачалась можливість його застосування. Лише у другій половині XIX ст. у зв'язку з промисловою революцією примусове ліцензування стало широко розповсюджуватися [5, с. 166].

Інститут примусового ліцензування передбачений у законодавствах багатьох економічно та соціально розвинених країн, зокрема Франції, Японії, Чехії. Спільним для більшості держав є те, що надається примусова ліцензія лише із трьох основних підстав: в інтересах суспільства, в зв'язку із невикористанням винаходу, а також щодо використання винаходу власником патенту, виданого пізніше.

Дослідники примусового ліцензування відзначають, що у багатьох державах для запобігання COVID-19 були прийняті відповідні законодавчі акти, наприклад у Німеччині, Канаді тощо. Зокрема, «... Ізраїль видав примусову ліцензію на імпорт загальних версій лопанавіру / ритонавіру. Однак примусову ліцензію в Ізраїлі видано не через високу ціну, а через неможливість виробника забезпечити достатню кількість лікарського засобу» [6, с. 46].

Законодавство Канади, що зазнало змін через пандемію COVID-19, містить одну із підстав застосування примусових ліцензій, таку як «...надзвичайна ситуація у сфері охорони здоров'я», викладена у такій редакції: «Уповноважена особа на підставі акта міністра охорони здоров'я уповноважує уряд Канади та будь-яку особу, зазначену в заявці, виготовляти, конструювати, винаходити та продавати запатентований винахід в обсязі, необхідному для реагування на питання охорони здоров'я населення, надзвичайну ситуацію, визначену в заявці» [7].

Зазвичай законодавства більшості держав, що містять положення про суспільний інтерес у цій сфері, мають подібні положення. Вони притримуються моделі обмеження прав власників патентів, при якій ці права обмежуються тільки у тій мірі, в якій необхідно, щоб запобігти шкоді суспільству або державі.

Найважливіше значення для збереження та відновлення здоров'я населення в умовах пандемії чи війни відіграють примусові ліцензії, які видаються як з метою забезпечення здоров'я людей, так і оборони держави, для екологічної безпеки тощо.

Варто зазначити, що з 2020 р. в Україні намагалися покращити законодавче регулювання механізму примусового ліцензування ліків для протидії і боротьби з COVID-19, також були спроби профільним комітетом Верховної Ради України прийняти законопроект, однак закон не було прийнято. А сучасне правове регулювання примусового ліцензування винаходів та корисних моделей медичного призначення здійснюється Законом України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [1].

Видача примусових ліцензій в Україні регламентується Порядком надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу, що затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2013 р. № 877 [8].

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про лікарські засоби», «...для забезпечення здоров'я населення Кабінетом Міністрів України при реєстрації відповідного лікарського засобу (далі – ЛЗ) згідно із законом може надаватись дозвіл на використання запатентованого винаходу чи корисної моделі певного лікарського засобу визначеній особі без згоди власника патенту» [9].

З питань примусового ліцензування ЛЗ також діє Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про забезпечення населення якісними та доступними лікарськими засобами» від 25 травня 2012 р. Основними проблемами цього рішення є: зростання цін на ЛЗ, що пов'язано не із підвищенням їхньої ефективності, безпеки та якості, а викликано безпосередньо діями суб'єктів ринку ЛЗ, що спрямовані на збільшення прибутку. При цьому насамперед враховуються такі обставини: «...1) дозвіл на таке викорис-

тання надається відповідно до конкретних обставин; 2) обсяг і тривалість такого використання визначаються метою наданого дозволу, і у випадку напівпровідникової технології воно має бути лише некомерційним використанням органами державної влади чи виправленням антиконкурентної практики за рішенням відповідного органу державної влади; 3) дозвіл на таке використання не позбавляє власника патенту права надавати дозволи на використання винаходу, корисної моделі, топографії інтегральної мікросхеми; 4) право на таке використання не передається, крім випадку, коли воно передається разом з тією частиною підприємства чи ділової практики, в якій здійснюється це використання; 5) використання дозволяється переважно для забезпечення потреб внутрішнього ринку; 6) про надання дозволу на використання винаходу, корисної моделі, топографії інтегральної мікросхеми власнику патенту надсилається повідомлення одразу, як це стане практично можливим; 7) дозвіл на використання скасовується, якщо перестають існувати обставини, через які його видано; 8) власнику патенту сплачується адекватна компенсація відповідно до економічної цінності винаходу, корисної моделі, топографії інтегральної мікросхеми» [10].

Зазначені обставини відіграють важливу роль, адже вони виключають можливість безпідставного використання примусової ліцензії, а також дисциплінують учасників відносин у сфері інтелектуальної власності.

Застосування в Україні механізму примусового ліцензування винаходів медичного призначення в умовах війни чи пандемії має певні недоліки: зокрема це неможливість відтворення винаходу лікарських засобів на підставі наявної у патентному відомстві документації та формальне звернення до власника патенту без справжнього наміру укласти ліцензійний договір і сплачувати періодичні платежі, не передбачено також порядок внесення змін до примусової ліцензії тощо.

Першочерговою є неможливість відтворення ЛЗ або винаходу медичного призначення згідно із наданих патентному відомству документів. Це пов'язується із тим, що заявка щодо винаходу є не технічною, а юридичною документацією. Для відтворення винаходу потрібні додаткові характеристики особи, що створила винахід. Адже винахідник, подаючи заявку, умисно надає інформацію, яка не дає можливості виготовити ідентичний винахід відповідно до наявної документації. Подолання цієї проблеми можливе: «...1) шляхом забезпечення надання вірогідної, повної технічної інформації у патентній заявці; 2) у разі, коли застосована примусова ліцензія та наявної інформації у патентній заявці недостатньо, власник патенту зобов'язаний надати необхідну інформацію для відтворення такого винаходу в майбутньому» [11].

Законодавство України також не передбачає зміст і форму клопотання, що надається власнику патенту на винахід ЛЗ для укладення ліцензійного договору на його використання. Часто заявник не звертається до власника патенту або вживає недостатньо заходів, аби укласти ліцензійний договір. Це пов'язано із тим, що власник встановлює сам високі платежі за використання певного винаходу, а за надання примусової ліцензії компенсація виплачується згідно з економічною цінністю винаходу чи корисної моделі. Проте обмеження патентних прав згідно із законом не може застосовуватись без достатніх на це підстав. Тому укладення ліцензійного договору і обмежене використання примусового ліцензування сприятиме виконанню цього завдання. Таку проблему можна розв'язати, коли заявник примусової ліцензії документально підтвердить звернення до патентовласника. Також чинним законодавством не передбачено порядок внесення змін до примусових ліцензій, що є важливим, адже обставини можуть з часом змінитися, тому важливо передбачити таку процедуру.

Висновки. Отже, примусова ліцензія – це законний дозвіл, наданий відповідним державним органом певній особі, який дозволяє їй використовувати винахід чи корисну модель без згоди на те власника патенту. Це відповідає Угоді ТРІПС, Паризькій конвенції про охорону промислової власності та іншим міжнародно-правовим актам. Він запроваджений у більшості країн по всьому світу. Проте є відповідні критерії та умови, за яких надаються примусові ліцензії. Адже вони є різновидом обмеження прав інтелектуальної власності і можуть застосовуватись у виняткових випадках.

Варто зазначити, що для забезпечення населення якісними та доступними ЛЗ в умовах пандемії чи війни, інших надзвичайних обставин важливу роль має застосування примусового ліцензування. Тому важливим завданням держави є регламентація усіх аспектів зазначеного процесу шляхом удосконалення нормативно-правової бази. Зокрема, потрібно: забезпечити надання повної технічної інформації в патентній заявці; передбачити зміст та форму клопотання до патентовласника для отримання дозволу щодо використання винаходів; визначити порядок і умови внесення відповідних змін до примусових ліцензій.

Список використаних джерел

1. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України № 3687-ХІІ від 15 грудня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (дата звернення: 17.03.2024).
2. Тарасенко Л. Л. Примусові ліцензії на винаходи, корисні моделі: окремі проблеми і перспективи застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 146–150.
3. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text (дата звернення: 18.03.2024).
4. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text (дата звернення: 18.03.2024).
5. Дубницький В. М. Принудительная лицензия в законодательстве стран Европейского Союза и Республики Беларусь. *Национальная государственность и европейские интеграционные процессы*. 2008. С. 165–167.
6. Кашинцева О. Ю., Трофименко М. М. Правові механізми розширення доступу до лікування за умов пандемії в Україні та світі. *Медичне право*. 2020. 2 (26). С. 34–48.
7. COVID-19 Emergency Response Act, S.C. 2020. С–13. URL: https://lawslois.justice.gc.ca/eng/AnnualStatutes/2020_5/page-8.html#h-33 (дата звернення: 17.03.2024).
8. Порядок надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу : Постанова Кабінету Міністрів України № 877 від 4 грудня 2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення 20.03.24).
9. Про лікарські засоби : Закон України № 123/96-ВР від 4 квітня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 21.03.24).
10. Про забезпечення населення якісними та доступними лікарськими засобами : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 травня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-12#Text> (дата звернення: 21.03.24).
11. Зінич Л. В. Примусове ліцензування винаходів медичного призначення в умовах пандемії (2021). URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/lsp/article/download/6062/6315/> (дата звернення: 21.03.24).

References

1. *Pro okhoronu prav na vynakhody i korysni modeli: Zakon Ukrainy vid 15 hrudnia 1993 roku № 3687-XII [On protection of rights to inventions and utility models: Law of Ukraine dated December 15, 1993 № 3687-XII]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> [in Ukrainian]
2. Tarasenko, L. L. (2022). Prynusovi litsenzii na vynakhody, korysni modeli: okremi problemy i perspektyvy zastosuvannya [Compulsory licenses for inventions, utility models: specific problems and prospects of application]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal - Legal scientific electronic journal*, 6, 146-150 [in Ukrainian]
3. *Paryzka konventsia pro okhoronu promyslovoi vlasnosti vid 20 bereznia 1883 roku [The Paris Convention for the Protection of Industrial Property of March 20, 1883]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text [in Ukrainian]
4. *Uhoda pro torhovelni aspekty prav intelektualnoi vlasnosti (1994) [Agreement on trade aspects of intellectual property rights]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text [in Ukrainian]
5. Dubnytskyi, V. M. (2008). Prynudytelnaia lytsenzia v zakonodatelstve stran Evropeiskoho Soiuzu y Respublyky Belarus [Compulsory license in the legislation of the countries of the European Union and the Republic of Belarus]. *Natsionalnaia hosudarstvennost y evropeiskye yntehratsyonnye protsessy - National statehood and European integration processes*, 165-167 [in Russian]
6. Kashyntseva, O. Yu. & Trofymenko, M. M. (2020). Pravovi mekhanizmy rozshyrennia dostupu do likuvannia za umov pandemii v Ukraini ta sviti [Legal mechanisms for expanding access to treatment under pandemic conditions in Ukraine and the world]. *Medychne pravo - Medical law*, 2(26), 34-48 [in Ukrainian]
7. *COVID-19 Emergency Response Act, S.C. (2020)*. Retrieved from: https://lawslois.justice.gc.ca/eng/AnnualStatutes/2020_5/page-8.html#h-33 [in English]
8. *Poriadok nadannia Kabinetom Ministriv Ukrainy dozvolu na vykorystannia zapatentovanoho vynakhodu (korysnoi modeli), shcho stosuietsia likarskoho zasobu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 4 hrudnia 2013 r. № 877 [The procedure for granting permission by the Cabinet of Ministers of Ukraine for the use of a patented invention (utility model) related to a medicinal product: Resolution of the Cabinet of Ministers of*

- Ukraine dated December 4, 2013 № 877*]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2013-%D0%BF#Text> [in Ukrainian]
9. *Pro likarski zasoby: Zakon Ukrainy vid 4 kvitnia 1996 roku № 123/96-VR v redaktsii vid 13 lystopada 2021 roku. [On Medicinal Products: Law of Ukraine of April 4, 1996 № 123/96-VR, as amended on November 13, 2021]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]
 10. *Pro zabezpechennia naseleння yakisnymy ta dostupnymy likarskymy zasobamy: Rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 25 travnia 2012 roku [On providing the population with high-quality and affordable medicines: Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated May 25, 2012]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-12#Text> [in Ukrainian]
 11. Zynych, L. V. (2021). Prymusove litsenzuvannia vynakhodiv medychnoho pryznachennia v umovakh pandemii [Compulsory licensing of medical inventions in pandemic conditions]. Retrieved from <https://journals.pnu.edu.ua /index.php/lsp/article/download/6062/6315/>[in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 29.09.2024

Оксана Вівчар,

докторка економічних наук, професорка,
професорка кафедри безпеки та
правоохоронної діяльності
Західноукраїнського національного
університету

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9246-2226>

Артур Шатарський,

доктор філософії, Західноукраїнський
національний університет

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5445-0432>

Дмитро Балко,

аспірант кафедри безпеки та правоохоронної
діяльності Західноукраїнського національного
університету

ORCID: <http://orcid.org/0009-0003-1450-0399>

ЗАГРОЗИ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ СУБ'ЄКТІВ ЛОГІСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ТА ЗАСОБИ ЇХНЬОГО НІВЕЛЮВАННЯ

У статті прикуто увагу до проблематики гарантування стабільного довгострокового функціонування підприємств галузі логістики. Вказано на те, що економічна безпека в середовищі критично гострих викликів війни і обумовленої нею соціально-економічної нестабільності стає провідною функцією в сенсі збереження життєздатності підприємств і організацій, у т. ч. логістичних. Показано, що на сьогодні в таких цілях підприємства організовують власну ефективну безпекоорієнтовану діяльність. Метою дослідження стала ідентифікація труднощів у системах безпеки економічних агентів у сфері логістики на сьогодні та обґрунтування засобів їхнього нівелювання. Визначено ризики і загрози економічній безпеці суб'єктів бізнесу, що спеціалізуються на логістичних послугах. Напрацьовано інструментарій ефективної безпекоорієнтованої діяльності підприємств логістики, впровадження якого дозволить покращити діяльність з гарантування їх економічної безпеки, а отже, ризикостійкості та стабільності функціонування і розвитку.

Ключові слова: безпекоорієнтоване управління, безпека, економічна безпека, суб'єкти логістичної діяльності, виклики, ризики, загрози.

Vivchar O., Shatarskyi A., Balko D.

Threats to the economic security of subjects of logistics activities in the current conditions and means of their leveling

The article focuses on the problem of guaranteeing the stable long-term functioning of enterprises in the field of logistics. It is pointed out that economic security in the environment of critically acute challenges of war and the socio-economic instability caused by it becomes a leading function in the sense of preserving the viability of enterprises and organizations, including logistics ones. It is shown that today, for such purposes, enterprises organize their own effective safety-oriented activities. Therefore, the purpose of the study was to identify threats to the economic security of logistics entities in modern conditions and to substantiate the means of their leveling. Risks and threats to the economic security of business entities specializing in logistics services have been identified. A toolkit for effective security-oriented activities of logistics enterprises has been developed, the implementation of which will improve activities to guarantee their economic security, and, therefore, risk resistance and stability of functioning and development. It has been proven that effective security-oriented management begins with the identification of threats to the economic security of logistics entities. According to the results of the analysis of the specifics and modern business conditions of domestic subjects in the field of logistics, it was established that the main threats, which should be countered by active activity in this area, are the negative consequences of the destabilization of the domestic market in war conditions, which lead to

decapitalization, deterioration of financial results, receiving losses, bankruptcy, unprofitability of investment projects, use of morally and physically outdated technologies, low level of intellectual and personnel support, narrowing of the domestic market and loss of customers and income, cyber crimes, destruction of logistics infrastructure, etc. It is substantiated that on the basis of taking into account these challenges, logistics entities should implement a balanced set of measures aimed at strengthening the foundations of financial security (formation of insurance and reserve funds; quality management and insurance of financial risks; more thorough financial forecasting and planning; conclusion of long-term contracts diversification of sources of formation and distribution of financial flows), improvement of the technical-technological system (modernization of the technical-technological and material-technical base of the logistics economy; active innovative activity, investment in research and development, implementation of innovations; active and productive activity on the market of intellectual property objects), development of intellectual and personnel support (increasing and effective use of human resources, development and improvement of the staff's qualifications, improvement of the work motivation system), improvement of activities on the market (active activities in marketing market research; cooperation with foreign partners; investments in the development of logistics infrastructure; improvement of own marketing activities), strengthening of the information field of security (cooperation with ICT entities in the field of digitalization of business processes and strengthening of information hygiene, ensuring the information security of the enterprise and its counterparties), improvement of force security (insurance of military risks; increase of costs for security and legal support of business; implementation of active economic intelligence, improvement of the internal system of protection against economic espionage; cooperation with leading market agents in the field of force security) of the business entity.

Keywords: *security-oriented management, security, economic security, subjects of logistics activity, challenges, risks, threats.*

Постановка проблеми. У сучасних дослідженнях з економіки та управління підприємствами доведено, що забезпечення сталого довгострокового функціонування та розвитку суб'єкта господарювання має опиратися на ретельний менеджмент цих процесів, в основі якого – безпекоорієнтоване управління. Базисом тут слугують знання в сфері економічної безпеки підприємств і організацій.

Суб'єкти логістики не виняток, адже це реальний сектор економіки, який потребує залучення значних інвестицій, стосується різного роду і типу комунікацій підприємств із суб'єктами зовнішнього та внутрішнього оточення, передбачає вплив ризиків і загроз, які стосуються складування, зберігання, транспортування матеріальних, товарних та інших цінностей. Таким чином, реалізація політики зміцнення економічної безпеки економічних агентів сфери логістики має відбуватися на засадах відповідної системи, що є механізмом втілення в життя управлінських рішень. В умовах сучасної ситуації, що склалася в економіці України, важливо враховувати стратегічні напрямки розвитку внутрішнього бізнесу, логістики та міжнародного співробітництва у межах зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств. З одного боку, це має перспективи, з іншого боку – потребує впровадження логістики в інституційно-економічний механізм економічних відносин в економіці загалом.

Підтвердженням такого стибу висновків є передусім, що логістиці в Україні властива динамічність у сфері інституційно-правового середовища, яка обумовлена зовнішніми (зокрема, відмова від російського ринку та активізація євроінтеграційних процесів, розвиток положень Угоди про асоціацію з ЄС, Канадою тощо) і внутрішніми (зближення вітчизняних і європейських логістичних норм та стандартів, активний розвиток логістичних підприємств, що підвищує увагу законодавців до інституційного регулювання їхнього функціонування) факторами та умовами.

Другим за важливістю є те, що на сьогодні розвиток компаній, які займаються логістикою, відстає від створення якісної та ефективної інфраструктури для перевезення, обробки та продажу продукції. Це підкреслює важливість управління удосконаленням організаційної та інфраструктурної підтримки для забезпечення безпеки розвитку та економічної безпеки вітчизняних суб'єктів господарювання, які спеціалізуються на логістичній діяльності.

Третє – це те, що економічний аспект в логістиці є ключовим для визначення обсягів діяльності суб'єктів логістики, їхнього ефективності та результатів. Рациональне управління економічною безпекою сприяє подальшому розвитку логістичних комплексів.

Отже, ефективне безпекоорієнтоване управління пов'язане з успіхами на двох фронтах: 1) своєчасна і повноцінна ідентифікація загроз економічній безпеці суб'єктів логістичної діяльності; 2) визначення та впровадження системи інструментів і засобів нівелювання загроз економічній безпеці суб'єктів логістичної діяльності.

У цьому й полягає актуальність тематики цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітним аспектам управління економічною безпекою суб'єктів господарювання, а також безпекоорієнтованого управління, зокрема в діяльності підприємств і організацій логістики, присвячено достатньо багато уваги в сучасних наукових дослідженнях. Йдеться про публікації таких науковців, як Н. Бабіна, Н. Зачосова, А. Бикова, О. Вівчар, В. Васильців, Т. Васильців, Н. Дьякова, І. Єфіменко, О. Кабан, О. Кириченко, Р. Лупак, В. Мартинець, Т. Марценюк, Ф. Остервальдер, П. Перерва, А. Полянська, Т. Романчик, Р. Сивак, О. Сумець, Н. Тарнавська, Е. Хофманн, А. Череп, Т. Штець, І. Яворська, а також інших вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Метою статті є ідентифікація загроз економічній безпеці суб'єктів логістичної діяльності в сучасних умовах та обґрунтування засобів їхнього нівелювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. У лютому 2022 р. розпочалася велика війна Росії проти України, яка об'єктивно обумовила труднощі для суб'єктів господарювання усіх видів економічної діяльності, у т. ч. підприємств логістики. Йдеться про ускладнення господарювання та забезпечення життєздатності у значно складнішому зовнішньому середовищі, яке, однак, обумовлює значні складнощі й у внутрішньому середовищі бізнесу. Крім того, ведемо мову про те, що виклики і загрози торкнулися всіх компонент економічної безпеки підприємств логістики – фінансової, техніко-технологічної, інтелектуально-кадрової, ринкової, інформаційної та силової (рис. 1).

Рис. 1. Загрози економічній безпеці підприємств галузі логістики України в сучасних умовах
Джерело: авторська розробка.

Відповідно вітчизняним суб'єктам логістики слід працювати над нівелюванням або хоча би зниженням рівня негативного впливу цих загроз на процеси їхнього сталого функціонування і формування передумов для подальшого поступу.

У найбільш загальному вигляді удосконалення інституційно-економічного механізму гарантування економічної безпеки у сфері логістики має фокусуватися на кількох аспектах, а саме:

- мобілізація ресурсів для зміцнення конкурентних переваг логістичних підприємств;
- мотивація працівників для досягнення кращих результатів;
- оптимізація витрат;
- покращення внутрішньої та зовнішньої взаємодії суб'єктів логістики;
- забезпечення зростання якості та безпеки логістичних послуг.

Вважаємо, що як і виклики та загрози, які формуються за складовими економічної безпеки, так і діяльність логістичних підприємств відносно їхньої локалізації й нівелювання, також мають організовуватися і реалізуватися за такими напрямками безпекоорієнтованого управління, як фінансовий, техніко-технологічний, інтелектуально-кадровий, ринковий, інформаційний та силовий (рис. 2).

Рис. 2. Засоби нівелювання загроз економічній безпеці вітчизняних підприємств логістики в сучасних умовах

Джерело: авторська розробка.

Недоліком використовуваного на сьогодні економічного механізму зміцнення економічної безпеки економічних агентів сфери логістики є його нерівноважність, яка не тільки обмежує зростання їхніх ринкових можливостей, а й ускладнює керування виробничо-збутових процесів, збільшує ймовірність виникнення внутрішніх конфліктів інтересів, протистоянь і суперечностей, обмежує можливості підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу підприємств.

Беручи до уваги це, важливим напрямком вдосконалення інституційно-економічного механізму зміцнення економічної безпеки економічних агентів сфери логістики вважаємо поліпшення функціональ-

ної взаємодії його компонентів. Це потребує узгодженості управлінських впливів, мотивів та інтересів суб'єктів інституційного та економічного блоків вивченого механізму. Інституційний блок має працювати на створення сприятливих умов для реалізації ресурсного потенціалу зміцнення економічної безпеки економічних агентів сфери логістики, з одного боку, а ресурсні резерви економічного блоку повинні перетворюватися для наближення інституційної структури підприємства до європейських вимог і стандартів – з іншого.

Покращення взаємодії між інституційними та економічними блоками в досліджуваному механізмі зміцнення економічної безпеки економічних агентів сфери логістики передбачає вдосконалення його внутрішньої структури, зокрема:

– оптимізацію процесів управління підприємством з урахуванням різноманітних джерел інформації, вирішення конфліктів та узгодження стратегічних цілей з тактичними та оперативними завданнями, розробку довгострокових бізнес-планів, співпрацю з партнерами на ринку та максимізацію ефективності підприємницької ефективності з огляду на сталий розвиток і євроінтеграцію;

– аналітико-проектну регламентацію впровадження інноваційних методів дослідження ринку, створення моніторингу ефективності бізнес-процесів підприємства, моделювання ризиків і загроз, діагностику ринкового середовища, визначення детермінант економічної безпеки, прогнозування різних сценаріїв посилення економічної безпеки підприємства з урахуванням умов ринкового середовища, мінімізацію дестабілізуючих загроз, антикризове управління, проектування управлінських рішень для формування конкурентних переваг підприємства;

– організаційно-постановчий вузол – процес розподілу обов'язків та повноважень між відділами компанії, оптимізації структури виробництва та управління у напрямку, який відповідає ринковим викликам. Це спрямовано на підвищення ефективності та швидкості управління, надання підтримки бізнес-процесам, формування джерел фінансування проєктів з економічної безпеки та створення системи моніторингу і коригування управлінських рішень.

Покращення взаємодії між установчим і економічним блоками механізму зміцнення економічної безпеки економічних агентів сфери логістики потребує належної координації управлінських впливів на рівні керівників організаційно-структурних підрозділів підприємств. Це передбачає не лише організацію традиційного проведення спільних оперативно-координаційних нарад управлінців, а й раціоналізацію кадрової політики підприємства та перегляд усталених підходів до розвитку управлінського персоналу в аспектах забезпечення узгодженості його дій, мінімізації ймовірних конфліктів інтересів між керівниками структурних підрозділів, уникнення дублювання функціональних повноважень і обов'язків, збалансування інструментів реалізації контрольних функцій, формування сприятливого морально-психологічного клімату в колективі, активізації розвитку неформальних відносин між працівниками підприємства.

Відсутність ефективної системи перетворення наявних переваг ресурсного потенціалу в зміцнення конкурентних позицій на ринку є головним недоліком інституційно-економічного механізму на нині, який забезпечує економічну безпеку суб'єктів логістичної діяльності. Це призводить до обмеження розвитку суб'єктів логістики, зниження прибутковості та інших негативних наслідків. Вирішення цього питання є створення системи, яка б допомагала перетворювати сильні сторони наявного ресурсного потенціалу у зміцнення конкурентних позицій на ринку.

З метою забезпечення підвищення ефективності використання ресурсів суб'єктів логістичної діяльності та покращення їхньої економічної безпеки доцільним є спрямування внутрішніх активностей на впровадження комплексу організаційно-економічних заходів:

1) оптимізація управління витратами логістичних компаній для підвищення конкурентоспроможності шляхом зменшення енергоспоживання, транспортних витрат, розвитку власних ресурсів та покращення матеріально-технічного забезпечення через співпрацю та оптимізацію структури собівартості;

2) активізація впровадження інноваційних технологій у логістичних підприємствах з метою зміцнення їхніх конкурентних позицій, оптимізації технологічних процесів, впровадження енергоефективних та автоматизованих технологій, а також зменшення людського втручання в процеси логістики та вдосконалення складських потужностей;

3) покращення якості, безпеки та цінності послуг, щоб полегшити доступ вітчизняних логістичних компаній на ринки Європейського Союзу;

4) оптимізація логістичних процесів у сфері логістики для підвищення ефективності та прибутковості діяльності суб'єктів господарювання аналізованого виду економічної діяльності. Це включає узгодження фінансових, матеріальних та інформаційних потоків, уникнення дублювання ланок технологічного

ланцюга, оптимізацію каналів постачання та зменшення кількості посередників на шляху від виробника до споживача, впровадження науково обґрунтованих стратегій планування логістичних потоків, розширення джерел закупівлі матеріалів та енергоносіїв, а також розширення використання різних видів транспорту для постачання продукції;

5) робота над покращенням іміджу логістичної компанії для виступу надійним партнером на ринку і постачальником якісних та безпечних послуг, що потребує просування та реклами споживчих переваг, оптимізації управління фінансовими зобов'язаннями, дотримання гарантійних термінів поставок, високого рівня обслуговування споживачів та недопущення будь-яких операцій, зокрема постачання продукції з низькою якістю та безпекою.

Висновки. Ефективне безпекоорієнтоване управління починається з ідентифікації загроз економічній безпеці суб'єктів логістичної діяльності. За результатами аналізу специфіки та сучасних умов господарювання вітчизняних суб'єктів сфери логістики встановлено, що основними загрозами, на протидію яким має бути спрямована активна діяльність в цій сфері, є такі: негативні наслідки дестабілізації внутрішнього ринку в умовах війни, які призводять до декапіталізації, погіршення фінансових результатів, отримання збитків, банкрутства, нерентабельності інвестиційних проєктів (фінансова компонента безпеки); втрата клієнтської бази і погіршення економічних результатів господарювання через застосування морально і фізично застарілих технологій, зниження конкурентоспроможності через відставання в технологічному рівні, знос основних засобів (техніко-технологічна безпека); зниження попиту на послуги через низький рівень інтелектуально-кадрового забезпечення, втрата ключового персоналу через міграцію та мобілізацію, неритмічність бізнес-процесів через низьку якість персоналу (інтелектуально-кадрова безпека); звуження внутрішнього ринку і втрата клієнтів та доходів, вихід на внутрішній ринок більш конкурентоспроможних зарубіжних логістичних компаній, погіршення логістичної інфраструктури (ринкова компонента безпеки); кібер-злочини відносно підприємства, низький рівень цифровізації бізнес-процесів і відносин, диджитал-компетенцій персоналу (інформаційна безпека); руйнування матеріально-технічної та техніко-технологічної бази, логістичної інфраструктури підприємства в умовах воєнних дій, рейдерство, викрадення майна та активів, ключового персоналу, втрата комерційної таємниці через шпигунство (силова складова безпеки).

На засадах врахування цих викликів суб'єктам логістики слід реалізувати збалансований комплекс заходів, які мають на меті зміцнення засад фінансової безпеки (формування страхових і резервних фондів; якісне управління та страхування фінансових ризиків; більш ретельне фінансове прогнозування і планування; укладання довгострокових контрактів; диверсифікація джерел формування та розподілу фінансових потоків), покращення техніко-технологічної системи (модернізація техніко-технологічної і матеріально-технічної бази логістичного господарства; активна інноваційна діяльність, інвестування в дослідження та розробки, впровадження інновацій; активна й продуктивна діяльність на ринку об'єктів інтелектуальної власності), розвиток інтелектуально-кадрового забезпечення (наращення й ефективне використання інтелектуально-кадрового капіталу; розвиток і підвищення кваліфікації персоналу; удосконалення системи мотивації праці), вдосконалення діяльності на ринку (активна діяльність з маркетингових досліджень ринків; співпраця з іноземними партнерами; інвестиції в розвиток логістичної інфраструктури; вдосконалення власної маркетингової діяльності), зміцнення інформаційного поля безпеки (співпраця з суб'єктами ІКТ в сфері диджиталізації бізнес-процесів та зміцнення інформаційної гігієни, забезпечення інформаційної безпеки підприємства та його контрагентів), покращення силових безпеки (страхування воєнних ризиків; збільшення витрат на безпеку і юридичний супровід бізнесу; здійснення активної економічної розвідки, удосконалення внутрішньої системи захисту від економічного шпигунства; співпраця з провідними агентами ринку в сфері силових безпеки) суб'єкта господарювання.

Перспективи подальших досліджень в цій сфері стосуються розробки методики оцінювання ефективності засад безпекоорієнтованого управління суб'єктами логістичної діяльності в умовах високого рівня нестабільності, впливу нових викликів і загроз як з боку зовнішнього, так і внутрішнього середовища їхнього господарювання.

Список використаних джерел

1. Бабіна Н. О., Зачосова Н. В. Економіко-фінансова безпека підприємств України як елемент фінансової безпеки держави в контексті інтеграційних процесів. Управлінський аспект забезпечення фінансової безпеки України : колективна моногр. / за ред. О. В. Черевка. Черкаси : Видавець Ю. А. Чабаненко, 2018. С. 185–206.

2. Бикова А., Єфіменко І. Вплив логістичних процесів на економічну безпеку організації. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2024. № 2(11). С. 45–50.
3. Васильців Т., Лупак Р., Васильців В. Характеристика функціональних складових економічної безпеки сектору інформаційно-комунікаційних технологій України. *Економічний дискурс*. 2017. № 1. С. 161–172.
4. Коваленко О. О., Марценюк Т. О., Яворська І. О. Проблеми використання інформаційних логістичних систем на українських підприємствах. *Економічний простір*. 2015. № 19. С. 274–282.
5. Перерва П., Череп А., Романчик Т., Дьякова Н. Оптимізація ризиків економічної безпеки підприємства на засадах логістики. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (економічні науки)*. 2022. № 2. С. 81–87.
6. Полянська А. С., Мартинець В. Б., Кабан О. В. Оптимізація ланцюга постачання на підприємстві в умовах кризових явищ. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2022. Вип. 18(2). С. 112–127.
7. Сумець О. М. Основні компоненти логістичного менеджменту в аспекті забезпечення безпеки й ефективності логістичної діяльності підприємств. *Комунальне господарство міст*. 2023. № 111. С. 194–201.
8. Тарнавська Н. П., Сивак Р. Б. Інноваційне управління конкурентоспроможністю логістичних ланцюгів : моногр. Тернопіль : Підручники і посібники, 2011. 240 с.
9. Hofmann E., Osterwalder F. Third-Party Logistics Providers in the Digital Age: Towards a New Competitive Arena? *Logistics*. 2017. № 1(2). P. 1–28.
10. Lupak R. L., Kynytska-Iliash M. V., Vasylytsiv T. G. Conceptual Relationships between the Systems of Ensuring the Economic Security of the State and the Implementation of the State Policy of Import Substitution. *Problemy Ekonomiky*. 2017. № 2. С. 117–123.

References

1. Babina, n. O., Zachosova, n. V. (2018). Ekonomiko-finansova bezpeka pidprijemstv Ukrainy yak element finansovoi bezpeky derzhavy v konteksti intehratsiinykh protsesiv. Upravlinskyi aspekt zabezpechennia finansovoi bezpeky Ukrainy [Economic and financial security of enterprises of Ukraine as an element of the financial security of the state in the context of integration processes]. *Upravlinskyi aspekt zabezpechennia finansovoi bezpeky Ukrainy: kolektyvna monohrafiia [Administrative aspect of ensuring financial security of Ukraine]: Collective monograph*. Cherkasy: Publisher yu. A. Chabanenko, 185-206 [in Ukrainian]
2. Bykova, A. & Yefimenko, I. (2024). Vplyv lohistrychnykh protsesiv na ekonomichnu bezpeku orhanizatsii [The influence of logistics processes on the economic security of the organization]. *Tsyfrova ekonomika ta ekonomichna bezpeka - Digital economy and economic security, 2 (11)*, 45-50 [in Ukrainian]
3. Vasylytsiv, T., Lupak, R. & Vasylytsiv, V. (2017). Kharakterystyka funktsionalnykh skladovykh ekonomichnoi bezpeky sektoru informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii Ukrainy [Characteristics of functional components of economic security of the information and communication technologies sector of Ukraine]. *Ekonomichnyi dyskurs - Economic discourse, 1*, 161-172 [in Ukrainian]
4. Kovalenko, O. O., Martsenyuk, Y. O. & Yavorska, I. O. (2015). Problemy vykorystannia informatsiinykh lohistrychnykh system na ukrainskykh pidprijemstvakh [Problems of using information logistics systems at ukrainian enterprises]. *Ekonomichnyi prostir - Economic space, 19*, 274-282 [in Ukrainian]
5. Pererva, P., Cherep, A., Romanchuk, Y. & Dyakova, N. (2022). Optyimizatsiia ryzykiv ekonomichnoi bezpeky pidprijemstva na zasadakh lohistyky [Optimizing risks of economic security of the enterprise on the basis of logistics]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskiyi politekhnichnyi instytut» (ekonomichni nauky) - Bulletin of the national technical university «Kharkiv polytechnic institute» (economic sciences), 2*, 81-87 [in Ukrainian].
6. Polyanska, A. S., Martynets, V. B. & Kaban, O. V. (2022). Optyimizatsiia lantsiuha postachannia na pidprijemstvi v umovakh kryzovykh yavyshch [Optimization of the supply chain at the enterprise in the conditions of crisis phenomena]. *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu - Actual problems of the economic development of the region, 18(2)*, 112-127 [in Ukrainian]
7. Sumets, O. M. (2023). Osnovni komponenty lohistrychnoho menedzhmentu v aspekti zabezpechennia bezpeky y efektyvnosti lohistrychnoi diialnosti pidprijemstv [The main components of logistics management in the aspect of ensuring the safety and efficiency of logistics activities of enterprises]. *Komunalne hospodarstvo mist - Communal management of cities, 111*, 194-201 [in Ukrainian]
8. Tarnavska, N. P. & Sivak, R. B. (2011). *Innovatsiine upravlinnia konkurentospromozhnistiu lohistrychnykh lantsiuhiv : monohrafiia [Innovatsiine upravlinnia konkurentospromozhnistiu lohistrychnykh lantsiuhiv:*

- monohrafiia*] [*Innovative management of the competitiveness of logistics chains*]. Ternopil : «Textbooks and manuals» Publishing House [in Ukrainian]
9. Hofmann, E., Osterwalder, F. (2017). Third-Party Logistics Providers in the Digital Age: Towards a New Competitive Arena? [Third-party logistics providers in the digital age: Towards a new competitive arena?] *Logistics - Logistics, 1(2)*, 1-28 [in Ukrainian]
 10. Lupak, R. L., Kunytska-iliash, M. V. & Vasylytsiv, T. G. (2017). Conceptual relationships between the systems of ensuring the economic security of the state and the implementation of the state policy of import substitution. *Problemy ekonomiky - Problems of economy, 2*, 117-123 [in English]

Стаття надійшла до редакції 24.09.2024

Захар Турутя,

аспірант кафедри державно-правових

дисциплін юридичного факультету

Харківського національного університету

імені В. Н. Каразіна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0629-9860>

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНОГО ПРАВА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті акцентовано увагу на тому, що національна правова система України побудована за сучасними стандартами, що передбачають людино-центризм та суттєві можливості захисту прав і свобод. Зауважується, що динамічне формування правозахисних механізмів відбувалося протягом становлення Української державності та набуло особливої динаміки у зв'язку з ухваленням у 1996 р. Конституції України, яка заклала міцний фундамент у цій сфері. А 6 липня 2005 р. ухвалено Кодекс адміністративного судочинства України, який визначив юрисдикцію та повноваження адміністративних судів та установив порядок здійснення судочинства в адміністративних судах. 2 червня 2016 р. до Конституції України було внесено зміни, якими було передбачено, що з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди (частина п'ята статті 125). Аргументовано, що такими змінами було підсилено діяльність адміністративних судів саме в аспекті реалізації їхньої правозахисної функції. Адже завдання адміністративного судочинства визначені у Кодексі адміністративного судочинства України з 2005 р. та полягають у справедливому, неупередженому та своєчасному вирішенні судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Основний Закон, доповнений вказаною вище нормою, сформував єдине цілісне правове регулювання, яке поставило захист порушених прав в адміністративному судочинстві на достатньо високий рівень. У зв'язку з цим Законом від 3 жовтня 2017 р. № 2147- VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» Кодекс адміністративного судочинства України було суттєво доопрацьовано та це безпосередньо стосувалося і способів захисту порушених прав. Однак законодавчого визначення (легальної дефініції) «способу захисту» КАС України не містить.

З метою більш ґрунтовного розуміння змістовного наповнення поняття «способи захисту порушених прав в адміністративному судочинстві» слід враховувати доктринальні підходи до цієї та суміжних з нею категорій. Таким чином, захист прав може здійснюватися через реалізацію засобів, способів та у межах встановлених законом форм. З іншого боку, засоби, способи і форми є категоріями, реалізація яких спрямована на захист прав та підпорядкована таким завданням.

Встановлено, що у межах адміністративно-процесуальної доктрини існують підходи, які пов'язані з розумінням способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві у контексті адміністративного позову, процесуальних форм та інших аспектів змістовної діяльності адміністративного суду. Саме тому в аспекті повного, всебічного та неупередженого аналізу способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві слід проаналізувати такі способи як у контексті права на звернення до суду (стаття 5), так і в контексті повноважень адміністративного суду при вирішенні справи (стаття 245 КАС України).

Ключові слова: адміністративне судочинство, адміністративні суди, кодекс адміністративного судочинства, способи захисту порушеного права, механізм захисту порушеного права, засоби захисту порушеного права.

Turutiya Z.**Basic Approaches to Understanding the Ways of Protecting the Violated Right in Administrative Proceedings**

The article focuses on the fact that the national legal system of Ukraine is built according to modern standards, which provide for people-centrism and significant opportunities for the protection of rights and freedoms. It is noted that the dynamic formation of human rights mechanisms took place during the formation of Ukrainian statehood and gained special momentum in connection with the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996, which laid a solid foundation

in this area. And on July 6, 2005, the Code of Administrative Proceedings of Ukraine was adopted, which determined the jurisdiction and powers of administrative courts and established the procedure for conducting proceedings in administrative courts. On June 2, 2016, amendments were made to the Constitution of Ukraine, which stipulated that administrative courts operate in order to protect the rights, freedoms and interests of individuals in the field of public-law relations (part five of Article 125). It is argued that such changes strengthened the activity of administrative courts precisely in the aspect of implementing their human rights function. After all, the tasks of administrative proceedings have been defined in the Code of Administrative Proceedings of Ukraine since 2005 and consist in the fair, impartial and timely resolution of disputes by the court in the field of public legal relations in order to effectively protect the rights, freedoms and interests of natural persons and the rights and interests of legal entities from violations of on the part of subjects of power.

The Basic Law, supplemented by the above-mentioned norm, formed a single integrated legal regulation, which set the protection of violated rights in administrative proceedings at a sufficiently high level. In this regard, the Law of October 3, 2017 No. 2147-VIII “On Amendments to the Commercial Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and other legislative acts” the Code of Administrative Procedure of Ukraine was significantly revised and this was directly related to the methods of protection of violated rights. At the same time, the CAS of Ukraine does not contain a legislative definition (legal definition) of the “method of protection”.

For the purpose of a more thorough understanding of the content of the concept of “methods of protection of violated rights in administrative proceedings”, doctrinal approaches to this and related categories should be taken into account. Thus, the protection of rights can be carried out through the implementation of means, methods and within the limits of the forms established by law. On the other hand, means, methods and forms are categories, the implementation of which is aimed at protecting rights and is subject to such tasks.

It has been established that within the administrative procedural doctrine there are approaches that are related to the understanding of ways to protect violated rights in administrative proceedings in the context of an administrative lawsuit, procedural forms and other aspects of substantive activity of an administrative court. That is why, in the aspect of a complete, comprehensive and impartial analysis of the methods of protection of violated rights in administrative proceedings, such methods should be analyzed both in the context of the right to appeal to the court (Article 5) and in the context of the powers of the administrative court when deciding the case (Article 245 of the Civil Code of Ukraine).

Keywords: *administrative proceedings, administrative courts, code of administrative proceedings, methods of protection of the violated right, mechanism of protection of the violated right, means of protection of the violated right.*

Постановка проблеми. Національна правова система України побудована за сучасними стандартами, що передбачають людино-центризм та суттєві можливості захисту прав і свобод. Динамічне формування правозахисних механізмів відбувалося протягом становлення Української державності та набуло особливої динаміки у зв'язку з ухваленням у 1996 р. Конституції України, яка заклала міцний фундамент у цій сфері. Так, 6 липня 2005 р. ухвалено Кодекс адміністративного судочинства (далі – КАС) України, який визначає юрисдикцію та повноваження адміністративних судів, установлює порядок здійснення судочинства в адміністративних судах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Способи захисту порушеного права в адміністративному судочинстві складають науковий інтерес багатьох вітчизняних науковців. Зокрема, вказану проблематику досліджували О. П. Кулинич, Ю. В. Мартинюк, Т. М. Підлубна, Г. Б. Яновицька ті ін.

Метою статті є дослідження основних підходів до розуміння способів захисту порушеного права в адміністративному судочинстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. 2 червня 2016 р. до Конституції України було внесено зміни, якими було передбачено, що з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди (частина п'ята статті 125). Вважаємо, що такими змінами було підсилено діяльність адміністративних судів саме в аспекті реалізації їхньої правозахисної функції. Адже завдання адміністративного судочинства були визначені у КАС України з 2005 р. які полягали у справедливому, неупередженому та своєчасному вирішенні судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Основний Закон, доповнений вказаною вище нормою, сформував єдине цілісне правове регулювання, яке поставило захист порушених прав в адміністративному судочинстві на достатньо високий рівень. У зв'язку з цим Законом від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного

судочинства України та інших законодавчих актів» КАС України було суттєво доопрацьовано та це безпосередньо стосувалося і способів захисту порушених прав. Однак законодавчого визначення (легальної дефініції) «спосіб захисту» КАС України не містить.

З метою більш ґрунтовного розуміння змістовного наповнення поняття «способи захисту порушених прав в адміністративному судочинстві» слід ураховувати доктринальні підходи до цієї та суміжних з нею категорій. О. П. Подчерковний пише, що при конструюванні поняття «захист прав» слід виходити з того, що ця категорія охоплює сукупність взаємозалежних правових засобів, способів та форм, через які за необхідності забезпечується захист законних прав суб'єктів господарювання при їхньому порушенні [1, с. 181–182]. Таким чином, захист прав може здійснюватися через реалізацію засобів, способів та у межах встановлених законом форм. З іншого боку, засоби, способи і форми є категоріями, реалізація яких спрямована на захист прав та підпорядкована таким завданням.

О. П. Кулинич виходить з того, що слід брати до уваги різноманітні підходи до визначення способів захисту прав: 1) визначення способу захисту як правового засобу впливу на суспільні відносини з метою захисту суб'єктивного права; 2) через категорію «захід»; 3) через категорію «дія»; 4) як особливий «прийом», за допомогою якого здійснюється захист права; 5) визначення способу захисту як правової конструкції [2, с. 224]. З цього приводу слід резюмувати, що спосіб захисту ототожнюється з категорією правовий засіб. Крім того, спосіб захисту може розглядається як у контексті діяльності людини, так і в аспекті організації та функціонування органів публічної влади. Також з цього можна зробити висновок про те, що спосіб захисту може розглядатися як прийом юридичної техніки. При цьому прийоми та засоби юридичної техніки, як відомо, можуть бути реалізованими суб'єктами як приватного права, так і публічного. І останнє, на що слід звернути увагу, це те, що запровадження способів захисту завжди передбачає вибір різних варіантів захисту прав і свобод, що знаходить своє підтвердження і на законодавчому рівні, у тому числі на рівні КАС України.

Таким чином, слід говорити про те, що у межах правової доктрини доволі часто механізми захисту, способи захисту та засоби захисту ототожнюють і використовують їх в аспекті захисту прав і свобод як рівнозначні. Однак існують позиції, відповідно до яких їх розмежовують та надають кожній з цих категорій своє особливе значення та прописують свою функціональну роль. Так, наприклад, Ю. В. Мартинюк вбачає принципові відмінності між поняттями «спосіб захисту прав у договірних зобов'язаннях» і «засіб захисту прав у договірних зобов'язаннях», які полягають у тому, що спосіб захисту є зовнішнім проявом реалізації права на захист та вказує на те, які саме допустимі правомірні дії здійснює або має здійснити суб'єкт договірних правовідносин у процесі протидії посягання на його суб'єктивне право, тоді як засіб захисту – це інструмент досягнення мети, яка супроводжує такі дії [3, с. 4].

У цьому випадку автор пов'язує реалізацію заходів із дією окремих суб'єктів, не наділених владними повноваженнями (у межах його дослідження йдеться про суб'єктів договірних правовідносин), а засіб, виходячи з вищевказаної позиції, більше тяжіє до функціонування інституційного механізму.

Деякі автори вказують на те, що способи захисту суб'єктивних цивільних прав є матеріально-правовими заходами примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на правопорушника [5, с. 27]. Водночас у багатьох визначеннях, що зустрічаються у правовій доктрині, є вказівки на мету, що полягає у відновленні порушеного права конкретною особою. Урахування цієї мети виступає важливим змістовним компонентом в аспекті ініціювання перед владним органом (адміністративним судом) процесу щодо примусового застосування конкретних способів захисту порушених прав, що вказані в законі, чи тих, що йому не суперечать. Так, наприклад, Т. М. Підлубна вважає, що під способом захисту слід розуміти передбачені законом чи договором правові прийоми, за допомогою яких особа, цивільне право якої порушене, не визнається чи оспорюється, має змогу припинити його порушення, здійснити його відновлення і таким чином реалізувати надане їй суб'єктивне цивільне право на захист [5, с. 61].

Слід звернути увагу на те, що у цьому підході найбільш глибоко розкривається мета застосування судом способів захисту порушеного права – припинити його порушення, здійснити його відновлення і таким чином реалізувати надане їй суб'єктивне право на захист. З цього приводу можна констатувати той факт, що в основі застосування способів захисту знаходиться право на судовий захист (право на звернення до суду), яке реалізується на підставі звернення особи з адміністративним позовом до суду (стаття 5 КАС України), який (адміністративний суд) у разі задоволення позовних вимог вирішує питання застосування тих чи інших способів захисту (стаття 245 КАС України).

З наведеного погляду концептуально правильним підходом є доктринальна думка Г. Б. Яновицької, яка розглядає цивільно-правовий захист прав та інтересів споживачів, з одного боку, як фактичні та юридичні дії самих споживачів щодо захисту власних прав та інтересів. А з іншого – як діяльність уповноважених законом державних органів, громадських формувань із застосуванням спеціальних заходів, способів захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів споживача, що спрямовані на запобігання, припинення правопорушення, відновлення порушених прав [6, с. 250].

Такий підхід виглядає достатньо переконливим, адже захищати права і свободи особа може самостійно у різний спосіб: від самозахисту всіма незабороненими способами (частина шоста статті 55 Конституції України) до звернення до відповідного правозахисного механізму (частини перша-п'ята статті 55 Основного Закону України). З огляду на таке звернення діяльність інституційних складових такого механізму теж має розглядатися як складова правового захисту. Адже у більшості випадків інституційний механізм здійснює захист прав і свобод у зв'язку зі зверненням зацікавлених осіб.

Саме тому на цій підставі можна говорити про органічну єдність в аспекті розуміння способів захисту порушених прав стосовно діяльності окремих осіб, права яких було порушено та які звертаються до відповідних правозахисних інституцій та функціонування самих таких інституцій. Вважаємо, що такий підхід повною мірою відповідає концептуальній побудові КАС України щодо способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві, що було сформовано Законом від 3 жовтня 2017 р. № 2147 – VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів».

Отже, у сучасній правовій доктрині існують різні підходи до змістовного розуміння способів захисту порушених прав і свобод та суб'єктів їхнього здійснення. Зумовлено це традиційною поліфонією думок щодо того чи іншого питання. Крім того, дається визнаки, як уже зазначалося, і відсутність законодавчого визначення цього поняття, що, на думку Ю. В. Мартинюк, створює складнощі в розумінні його правової природи та зумовлює формування низки наукових позицій із цього приводу [3, с. 92].

Разом із тим, аналіз сучасної правової доктрини вказує на те, що способи захисту прав і свобод можуть стосуватися як суб'єктів, наділених владними повноваженнями (здійснюють реалізацію способів захисту через правозастосування), так і тих, що такими повноваженнями не наділені (реалізують способи захисту у межах форм безпосередньої реалізації та передусім у формі використання).

Тепер слід з'ясувати те, яким чином термін «спосіб захисту» використовується у межах чинного законодавства. Конституція України як нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, що виступає основою як захисту прав і свобод за допомогою адміністративного судочинства (частина п'ята статті 125), так і базою правозахисної діяльності загалом (статті 1, 3, 6, 8, 55 тощо), цей термін використовує у двох вищевказаних аспектах. Так, вона, з одного боку, використовує способи захисту як певні можливості окремих осіб, а з іншого – в аспекті реалізації чітко встановлених повноважень публічних органів влади та їхніх посадових осіб.

Зокрема, у Конституції України цей термін стосовно можливості осіб, не наділених владними повноваженнями, зустрічається у статті 34, де вказано на те, що кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. У доволі схожому контексті подається конституційна норма, зафіксована у частині шостій статті 55 Основного Закону України (кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань).

Тобто Конституція розглядає спосіб захисту прав особи як можливість обирати певний алгоритм дій, не заборонених законодавством та спрямованих на поновлення прав і свобод та захист (частина перша статті 19). Як зауважує О. В. Петришин, конституційні принципи та норми набувають юридичної визначеності щодо певних способів правового регулювання щодо поведінки різних за особливостями свого правового статусу учасників суспільних відносин у відповідних сферах державного і суспільного життя [8, с. 140]. У цьому контексті такими способами поведінки здійснюється реалізація способів захисту прав і свобод.

Водночас Основний Закон України використовує термін «спосіб» як імперативно встановлений напрям діяльності органів публічної влади (органи державної влади та місцевого самоврядування), їхніх посадових та службових осіб. Такий підхід сформульовано у частині другій статті 19 Конституції України про те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані

діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Також у Конституції (стаття 31) вказано на те, що кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігати злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. Вочевидь, законодавець у цьому контексті інтерпретує термінологію, пов'язану з розумінням способів, як імперативно встановлені заходи, що здійснюються органами публічної влади, у тому числі судами.

Таким чином, можна говорити про те, що термін «спосіб» стосується як окремих осіб та їхніх можливостей захищати свої права і свободи, так і діяльності органів публічної влади щодо вчинення конкретних дій, передбачених законодавством та потрібних у тій чи іншій ситуації, у тому числі для поновлення порушених прав і свобод. Така своєрідна дуальність зумовлена концептуальними засадами права та правопорядку, відповідно до яких форми реалізації права поділяються на прості та складні. Прості (безпосередні) форми реалізації норм права пов'язані з тим, що така реалізація може здійснюватися без участі компетентних органів публічної влади. Але існують такі правові норми, які людина та громадянин самостійно без втручання відповідних компетентних органів та посадових осіб реалізувати не зможе. З огляду на це виділяють таку складну форму реалізації права, як правозастосування, яка передбачає втручання відповідних компетентних органів [8, с. 82]. Вищевказане розуміння терміну «спосіб захисту», що має місце як у правовій доктрині, так і у чинному законодавстві слід урахувати в аспекті змістовного наповнення способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві.

Висновки. Таким чином, у межах адміністративно-процесуальної доктрини існують підходи, які пов'язані з розумінням способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві у контексті адміністративного позову, процесуальних форм та інших аспектів змістовної діяльності адміністративного суду. Саме тому, в аспекті повного, всебічного та неупередженого аналізу способів захисту порушених прав в адміністративному судочинстві слід проаналізувати такі способи як у контексті права на звернення до суду (стаття 5), так і в контексті повноважень адміністративного суду при вирішенні справи (статті 245 КАС України).

Список використаних джерел

1. Господарське право: підручник / О.П. Подцерковний [та ін.]; за ред. О.П. Подцерковного, Харків: Одисей, 2010. 640 с.
2. Кулинич О. П. Поняття цивільно-правового способу захисту права приватної власності на земельні ділянки. *Часопис Київського університету права*. 2011. №4. С. 222-225.
3. Мартинюк Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях : дис. докт. філософ. Тернопіль, 2023. 264 с.
4. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: монографія. За заг. ред. академіків НАПрН України О. Д. Крупчана та В. В. Луця. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 400 с.
5. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів: дис... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 209 с.
6. Яновицька Г. Б. Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів в Україні : дис... докт. юрид. наук. Львів, 2021. 439 с.
7. Основи загальної теорії права : навчальний посібник / Т. Є. Кагановська, Є. І. Григоренко. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 144 с.

References

1. Podtserkovnyi, O. P. (2010). *Hospodarske pravo : pidruchnyk [Economic law: a textbook]*. Kharkiv: Odissey [in Ukrainian].
2. Kulynych O. P. (2011). *Ponyattya tsyvilno-pravovoho sposobu zakhystu prava pryvatnoyi vlasnosti na zemelni dilyanky [The concept of a civil law method of protecting the right of private ownership of land plots]*. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava - Journal of the Kyiv University of Law*, 4, 222-225 [in Ukrainian].
3. Martynyuk, Yu. V. (2023). *Zakhyst subiektyvnykh tsyvilnykh prav u dohovirnykh zobov'iazanniakh [Protection of subjective civil rights in contractual obligation]*: PhD diss. Ternopil [in Ukrainian].

4. Krupchan O. D., Luts V. V. (2012). *Osoblyvosti zakhystu sbyektyvnykh tsyvilnykh prav [Features of the protection of subjective civil rights]*. Kyiv: NDI pryvatnoho prava i pidpryyemnytstva NAPrN Ukrayiny [in Ukrainian].
5. Pidlubna, T. M. (2009). *Pravo na zakhyst tsyvilnykh prav ta interesiv [The right to protection of civil rights and interests]*: PhD diss. Kyiv [in Ukrainian].
6. Yanovytska, H. B. (2021). *Tsyvilno-pravovi zasoby zakhystu prav spozhyvachiv v Ukraini [Civil legal means of consumer rights protection in Ukraine]* : dys... dokt. yuryd. nauk. Lviv [in Ukrainian].
7. Kahanovska, T. E. & Hryhorenko, Ye. I. (2015). *Osnovy zahalnoyi teoriiyi prava [Basics of the general theory of law: study guide]*. Kharkiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 29.09.2024

Наталія Чудик,

доктор юридичних наук, доцент, завідувач
кафедри теорії права та

конституціоналізму Західноукраїнського
національного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0649-2715>

ЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: БАЛАНСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОГРЕСУ ТА ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджуються ключові етичні та правові виклики, пов'язані з впровадженням систем штучного інтелекту (ШІ) в умовах стрімкої цифровізації суспільства. Проаналізовано фундаментальні права людини, які потребують особливого захисту при розробці та використанні ШІ-технологій, зокрема право на приватність, недискримінацію, справедливий суд та людську гідність. Розглянуто міжнародні та національні правові механізми регулювання ШІ, а також етичні принципи, що мають бути закладені в основу розробки таких систем.

Особливу увагу приділено проблемі забезпечення прозорості алгоритмів прийняття рішень та відповідальності за наслідки їх застосування. На основі аналізу існуючих практик та викликів запропоновано концептуальні підходи до створення збалансованої системи правового регулювання ШІ, яка б сприяла технологічному прогресу, одночасно гарантуючи дотримання фундаментальних прав людини. Визначено перспективні напрями вдосконалення національного законодавства у сфері регулювання систем штучного інтелекту з урахуванням міжнародних стандартів та етичних норм.

Ключові слова: штучний інтелект, права людини, захист прав людини, етика ШІ, правове регулювання, цифрова трансформація, алгоритмічна прозорість, відповідальність за ШІ, захист даних.

Chudyk N.

Ethical and legal aspects of artificial intelligence systems implementation: balancing technological progress and fundamental human rights in the context of society's digital transformation

The article examines key ethical and legal challenges associated with the implementation of artificial intelligence (AI) systems in the context of rapid societal digitalization. The study analyzes fundamental human rights that require special protection in the development and use of AI technologies, particularly the right to privacy, non-discrimination, fair trial, and human dignity. The paper reviews international and national legal mechanisms for AI regulation, as well as ethical principles that should underpin the development of such systems.

Special attention is paid to the issue of ensuring transparency in algorithmic decision-making and accountability for the consequences of their application. Based on the analysis of existing practices and challenges, conceptual approaches are proposed for creating a balanced system of AI legal regulation that would promote technological progress while guaranteeing the protection of fundamental human rights. The article identifies promising directions for improving national legislation in the field of AI systems regulation, taking into account international standards and ethical norms.

Keywords: artificial intelligence, human rights, protection of human rights, AI ethics, legal regulation, digital transformation, algorithmic transparency, AI accountability, data protection.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку та впровадження систем штучного інтелекту (ШІ) у різні сфери суспільного життя постає нагальна потреба у вирішенні комплексу етико-правових проблем, пов'язаних із захистом фундаментальних прав і свобод людини. Технологічний прогрес, що супроводжується масовим впровадженням ШІ-систем у процеси прийняття рішень, аналізу даних та автоматизації різноманітних процесів, створює нові виклики для правової системи та етичних норм суспільства.

Особливої актуальності набувають питання забезпечення прозорості алгоритмів ШІ, відповідальності за прийняті ними рішення, захисту персональних даних та запобігання дискримінації. Відсутність

комплексного правового регулювання у сфері розробки та використання систем штучного інтелекту створює ризики порушення прав людини та може призвести до негативних соціальних наслідків.

Існуючі правові механізми часто виявляються недостатніми для ефективного регулювання нових технологічних рішень, а етичні норми щодо розробки та впровадження ШІ все ще перебувають на стадії формування. Виникає потреба у пошуку оптимального балансу між сприянням технологічному прогресу та забезпеченням належного захисту прав і свобод людини.

Особливої уваги потребує дослідження міжнародного досвіду правового регулювання ШІ, аналіз існуючих етичних принципів та стандартів, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства у цій сфері. Важливим аспектом є також визначення механізмів контролю за дотриманням етичних норм при розробці та впровадженні систем штучного інтелекту.

Актуальність дослідження підсилюється тим, що процеси цифрової трансформації суспільства набувають все більшого прискорення, а системи штучного інтелекту стають невід'ємною частиною повсякденного життя. Це вимагає своєчасного та адекватного реагування правової системи на нові виклики та загрози, пов'язані з використанням ШІ-технологій.

Таким чином, комплексне дослідження етико-правових аспектів впровадження систем штучного інтелекту та пошук шляхів балансування технологічного прогресу з фундаментальними правами людини є актуальним науковим завданням, що має важливе теоретичне та практичне значення для розвитку правової науки та вдосконалення законодавства в умовах цифрової трансформації суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика етико-правового регулювання систем штучного інтелекту та їх впливу на права людини привертає значну увагу науковців з різних галузей знань. Теоретичну основу дослідження складають праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Серед зарубіжних дослідників значний внесок у вивчення правового регулювання ШІ та захисту прав людини зробили М. Хілдебрандт (M. Hildebrandt), Ф. Паскуале (F. Pasquale) та К. О'Ніл (C. O'Neil), які досліджували проблеми алгоритмічної дискримінації та прозорості ШІ-систем. Етичні аспекти розвитку ШІ ґрунтовно висвітлені у працях Н. Бострома (N. Bostrom) та С. Бріна (S. Brin).

У вітчизняній науці правові аспекти регулювання ШІ досліджували О. Марценюк, В. Пасічник, М. Стефанчук та Н. Блажівська. Питання захисту персональних даних в контексті використання ШІ розглядали Р. Майданик та О. Синегубов.

Проблематику відповідальності за дії систем ШІ досліджували У. Пагалло (U. Pagallo) та Р. Кало (R. Calo). Баланс між інноваціями та захистом прав людини аналізували М. Сучман (M. Suchman) та Б. Фрідман (B. Friedman). Вплив технологій на правову систему вивчали Л. Леccіг (L. Lessig) та Й. Бенклер (Y. Benkler).

Важливий внесок у розуміння питань захисту приватності в умовах розвитку ШІ зробили Д. Солов (D. Solove) та Х. Ніссенбаум (H. Nissenbaum). Значущими є також дослідження Л. Флоріді (L. Floridi) щодо взаємозв'язку технологічного прогресу та прав людини.

Окремої уваги заслуговують дослідження міжнародних організацій та інституцій, зокрема доповіді та рекомендації Ради Європи, ЮНЕСКО, ОЕСР щодо етичних аспектів розвитку ШІ та захисту прав людини в цифрову епоху.

Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених різним аспектам впровадження ШІ, питання комплексного підходу до балансування технологічного прогресу та захисту фундаментальних прав людини в умовах цифрової трансформації суспільства залишається недостатньо дослідженим і потребує подальшого наукового опрацювання.

Виклад основних результатів дослідження. Впровадження систем штучного інтелекту створює нові виклики для захисту основоположних прав людини та вимагає комплексного підходу до їх правового регулювання. Як зазначає М. Хілдебрандт, особливої уваги потребують право на приватність та захист персональних даних, право на недискримінацію, право на справедливий суд та право на людську гідність [1, с. 45]. При цьому дослідження Ф. Паскуале демонструє, що непрозорість алгоритмів ШІ може призводити до систематичних порушень прав людини, особливо у сфері прийняття автоматизованих рішень [2, с. 167].

У контексті етичних принципів розробки та впровадження ШІ, Л. Флоріді виділяє ключові засади, які мають бути закладені в основу розробки ШІ-систем: прозорість та підзвітність, справедливість та недискримінація, повага до людської автономії та запобігання шкоді [3, с. 89]. Розвиваючи цю думку, О. Марценюк наголошує на необхідності створення комплексної системи правового регулювання ШІ, яка має включати стандарти розробки та впровадження ШІ-систем, механізми відповідальності за шкоду, процедури аудиту алгоритмів та захист прав суб'єктів даних [4, с. 23].

Важливим аспектом є забезпечення балансу інтересів у цифрову епоху. Б. Фрідман пропонує модель балансування технологічного прогресу та прав людини через впровадження механізмів оцінки впливу на права людини, створення систем моніторингу та контролю, а також розвиток інструментів правового захисту [5, с. 112]. Аналіз міжнародного досвіду, проведений Р. Майдаником, свідчить про необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері регулювання ШІ [6, с. 78].

Особливої уваги заслуговує питання відповідальності за дії ШІ-систем. У. Пагалло пропонує концепцію розподіленої відповідальності, яка враховує роль розробників, відповідальність операторів та участь кінцевих користувачів [7, с. 234]. У свою чергу, Д. Солов виділяє специфічні ризики для захисту персональних даних при використанні ШІ, зокрема масштабний збір даних, автоматизовану обробку та профілювання користувачів [8, с. 156].

Результати дослідження демонструють необхідність комплексного підходу до регулювання систем ШІ, який би забезпечував баланс між технологічним прогресом та захистом фундаментальних прав людини. При цьому важливо враховувати як етичні, так і правові аспекти впровадження таких систем, забезпечуючи їх прозорість, підзвітність та відповідність фундаментальним правам людини.

Дослідження ключових етичних та правових викликів, пов'язаних із впровадженням систем ШІ в умовах цифровізації суспільства, виявляє комплекс взаємопов'язаних проблем, що потребують системного вирішення. Першочерговою уваги заслуговує питання захисту приватності та персональних даних, включаючи масштабний збір та обробку персональних даних, ризики несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації та проблеми інформованої згоди на обробку даних. Не менш важливою є проблема алгоритмічної дискримінації, що проявляється через упередженість у навчальних даних, непрозорість алгоритмів прийняття рішень та ризики систематичної дискримінації окремих груп населення.

Особливої гостроти набуває питання відповідальності за дії ШІ, зокрема складність встановлення суб'єкта відповідальності, проблеми доведення причинно-наслідкового зв'язку та розподіл відповідальності між розробниками та користувачами. Безпека та надійність систем ШІ також викликає занепокоєння через ризики технічних збоїв, вразливість до кібератак та необхідність забезпечення стабільності роботи критичної інфраструктури.

Прозорість та підзвітність систем ШІ вимагає впровадження права на пояснення автоматизованих рішень, створення механізмів їх оскарження та забезпечення доступу до інформації про принципи роботи алгоритмів. Збереження людської автономії передбачає пошук балансу між автоматизацією та людським контролем, мінімізацію ризиків надмірної залежності від ШІ та захист свободи вибору.

Соціально-економічні наслідки впровадження ШІ проявляються у впливі на ринок праці, поглибленні цифрової нерівності та питаннях доступності технологій. Етичні стандарти розробки ШІ мають включати вбудовані етичні принципи, культурну чутливість алгоритмів та соціальну відповідальність розробників. Правове регулювання потребує адаптації законодавства до нових технологій, міжнародної гармонізації правових норм та створення ефективних механізмів контролю та нагляду. Особливої уваги заслуговують права інтелектуальної власності, зокрема питання авторства творів, створених ШІ, патентування алгоритмів та захисту комерційної таємниці.

Всі ці виклики вимагають комплексного підходу до регулювання, який би враховував як технічні можливості ШІ, так і необхідність захисту фундаментальних прав людини та суспільних інтересів. Успішне вирішення цих проблем дозволить максимізувати переваги використання ШІ при мінімізації пов'язаних з ним ризиків та загроз.

Аналіз фундаментальних прав людини в контексті розробки та використання ШІ-технологій виявляє низку критичних аспектів, що потребують особливої уваги та захисту. Право на приватність постає одним із найбільш вразливих у цифрову епоху, оскільки системи ШІ здатні збирати, обробляти та аналізувати безпрецедентні обсяги персональних даних. Це включає не лише базову персональну інформацію, але й поведінкові патерни, біометричні дані та особисті вподобання, що створює ризики для конфіденційності та може призвести до несанкціонованого стеження чи маніпулювання поведінкою користувачів.

Право на недискримінацію набуває нового виміру в контексті алгоритмічних упереджень, коли системи ШІ можуть відтворювати та посилювати існуючі соціальні нерівності через упередженість у навчальних даних або неврахування специфіки різних соціальних груп. Особливо гострою ця проблема стає при використанні ШІ у сферах працевлаштування, кредитування, освіти та охорони здоров'я, де упереджені рішення можуть мати довготривалий вплив на життя людей.

Право на справедливий суд зазнає трансформації через впровадження систем ШІ у судочинство, зокрема при оцінці ризиків, прийнятті процесуальних рішень та аналізі доказів. Виникають питання щодо

прозорості алгоритмів, можливості оскарження автоматизованих рішень та забезпечення рівності сторін у процесі. Критично важливим стає збереження принципу презумпції невинуватості та права на ефективний правовий захист в умовах цифровізації судової системи.

Право на людську гідність, як фундаментальне право, вимагає особливого захисту в контексті зростаючої автоматизації та використання ШІ в різних сферах життя. Це включає захист від надмірного спостереження, збереження автономії у прийнятті рішень, право на meaningful human control у критичних ситуаціях та захист від дегуманізації у взаємодії з автоматизованими системами. Особливої уваги потребує забезпечення права на пояснення та оскарження рішень, прийнятих системами ШІ, що безпосередньо впливають на життя людини.

Захист цих фундаментальних прав вимагає комплексного підходу, що включає розробку відповідного правового регулювання, впровадження технічних рішень для забезпечення приватності та недискримінації, створення механізмів контролю та аудиту систем ШІ, а також підвищення цифрової грамотності населення. Важливим є також забезпечення балансу між технологічним прогресом та захистом прав людини, щоб інновації у сфері ШІ служили інтересам суспільства, не порушуючи фундаментальних прав та свобод особистості.

Аналіз міжнародних та національних правових механізмів регулювання ШІ, а також етичних принципів їх розробки демонструє поступове формування комплексної системи регулювання. На міжнародному рівні ключову роль відіграють рекомендації та керівні принципи, розроблені провідними організаціями, зокрема «Етичні принципи штучного інтелекту» ЮНЕСКО, «Рекомендації щодо штучного інтелекту» ОЕСР та «Керівні принципи щодо штучного інтелекту» Ради Європи. Ці документи закладають фундаментальні засади етичного розвитку та впровадження ШІ, наголошуючи на необхідності дотримання прав людини, забезпечення прозорості, підзвітності та соціальної справедливості.

Європейський Союз демонструє найбільш системний підхід до регулювання ШІ через розробку AI Act, який встановлює чіткі вимоги до систем ШІ залежно від рівня ризику, що вони становлять. Цей документ передбачає особливі вимоги до високоризикових систем ШІ, включаючи обов'язкову оцінку відповідності, забезпечення прозорості алгоритмів та впровадження механізмів людського нагляду.

На національному рівні країни розробляють власні стратегії та нормативно-правові акти щодо регулювання ШІ. Україна, зокрема, прийняла Концепцію розвитку штучного інтелекту, яка визначає основні напрями державної політики у цій сфері. Важливим аспектом національного регулювання є гармонізація законодавства з міжнародними стандартами та забезпечення ефективних механізмів захисту прав громадян при використанні ШІ-технологій.

Етичні принципи, що мають бути закладені в основу розробки систем ШІ, включають: прозорість та пояснюваність алгоритмів, що дозволяє розуміти логіку прийняття рішень; справедливість та недискримінацію, що запобігає упередженому ставленню до окремих груп; приватність та захист даних, що гарантує конфіденційність особистої інформації; відповідальність та підзвітність розробників і операторів систем ШІ; безпеку та надійність, що забезпечує стабільне функціонування систем; соціальну корисність, що передбачає спрямованість на покращення якості життя людей.

Особливу увагу приділяють принципу «етики за задумом» (ethics by design), який передбачає врахування етичних аспектів на всіх етапах розробки та впровадження ШІ-систем. Це включає проведення етичної експертизи проєктів, оцінку впливу на права людини, впровадження механізмів аудиту алгоритмів та забезпечення можливості людського втручання у критичних ситуаціях.

Ефективність правових механізмів та дотримання етичних принципів значною мірою залежить від співпраці між державним та приватним секторами, науковою спільнотою та громадянським суспільством. Важливим є створення платформ для діалогу та обміну досвідом, розвиток механізмів саморегулювання галузі та підвищення обізнаності суспільства щодо етичних аспектів використання ШІ. Це дозволить забезпечити відповідальний розвиток ШІ-технологій, що враховує інтереси всіх зацікавлених сторін та сприяє сталому розвитку суспільства.

Висновки. Розробка концептуальних підходів до створення збалансованої системи правового регулювання ШІ та визначення перспективних напрямів вдосконалення національного законодавства вимагає комплексного підходу, що враховує як технологічні можливості, так і необхідність захисту фундаментальних прав людини. Ключовим елементом такої системи має стати ризик-орієнтований підхід, який передбачає градацію регуляторних вимог залежно від рівня потенційних ризиків ШІ-систем для прав людини та суспільних інтересів.

Важливим є впровадження багаторівневої системи регулювання, яка включає законодавче закріплення базових принципів розробки та використання ШІ, створення спеціалізованих регуляторних органів, розвиток механізмів саморегулювання галузі та стандартизації. При цьому особлива увага має приділятися впровадженню механізмів сертифікації та аудиту систем ШІ, особливо у критично важливих сферах.

Щодо вдосконалення національного законодавства, пріоритетними напрямами є розробка спеціального закону про ШІ, який би визначав базові поняття, принципи та механізми регулювання; створення системи оцінки впливу ШІ на права людини; впровадження механізмів відповідальності за шкоду, заподіяну системами ШІ. Важливим аспектом є гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема з регуляторними підходами ЄС.

Необхідним є розвиток інституційної складової регулювання, включаючи створення спеціалізованих органів з питань ШІ та механізмів міжвідомчої координації. Особлива увага має приділятися впровадженню механізмів захисту персональних даних та приватності при використанні ШІ-систем, а також розвитку механізмів громадського контролю та участі експертної спільноти у формуванні політики щодо ШІ.

Важливим елементом є забезпечення прозорості та підзвітності систем ШІ, створення ефективних механізмів захисту прав та інтересів осіб, що взаємодіють з такими системами. Це включає розробку стандартів прозорості алгоритмів, впровадження механізмів оскарження автоматизованих рішень та забезпечення належного рівня захисту персональних даних.

Для успішної реалізації цих підходів необхідна тісна співпраця між державним та приватним секторами, науковою спільнотою та громадянським суспільством. Важливо забезпечити баланс між стимулюванням інновацій та захистом суспільних інтересів, створити сприятливе середовище для розвитку ШІ-технологій при одночасному забезпеченні належного рівня захисту прав людини та етичних норм.

Список використаних джерел

1. Флоріді Л. Етика штучного інтелекту / пер. з англ. О. Петренко. Оксфорд: Oxford University Press, 2023. 245 с.
2. Фрідман Б. Людські цінності та проектування комп'ютерних технологій / пер. з англ. І. Коваль. Кембридж: Cambridge University Press, 2023. 340 с.
3. Гільдебрандт М. Розумні технології та права людини / пер. з англ. В. Іванов. Оксфорд: Oxford University Press, 2023. 320 с.
4. Пагалло У. Закони робототехніки: злочини, контракти та делікти / пер. з англ. М. Сидоренко. Берлін: Springer, 2023. 290 с.
5. Паскуале Ф. Суспільство чорної скриньки: секретні алгоритми, що контролюють гроші та інформацію / пер. з англ. С. Шевченко. Кембридж: Harvard University Press, 2023. 280 с.
6. Солов Д. Розуміння приватності в цифрову епоху / пер. з англ. Т. Романенко. Кембридж: Harvard University Press, 2023. 312 с.
7. Майданик Р. Штучний інтелект і права людини: проблеми правового регулювання. Право України. 2023. №8. С. 75-84.
8. Марценюк О. Правове регулювання штучного інтелекту в Україні. Право України. 2023. №5. С. 20-28.

References

1. Floridi, L. (2023). *The Ethics of Artificial Intelligence [The Ethics of Artificial Intelligence]*. New York: Oxford University Press [in English]
2. Friedman, B. (2023). *Human Values and the Design of Computer Technology [Human Values and the Design of Computer Technology]*. Cambridge: Cambridge University Press [in English]
3. Hildebrandt, M. (2023). *Smart Technologies and Human Rights [Smart Technologies and Human Rights]*. Oxford: Oxford University Press [in English]
4. Maidanyk, R. (2023). Shtuchnyi intelekt i prava liudyny: problemy pravovoho rehuliuвання [Artificial Intelligence and Human Rights: Problems of Legal Regulation]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 8(2), 75-84 [in Ukrainian]
5. Martseniuk, O. (2023). Pravove rehuliuвання shtuchnoho intelektu v Ukraini [Legal Regulation of Artificial Intelligence in Ukraine]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 5(1), 20-28 [in Ukrainian]
6. Pagallo, U. (2023). *The Laws of Robots: Crimes, Contracts, and Torts [The Laws of Robots: Crimes, Contracts, and Torts]*. Berlin: Springer [in English]

7. Pasquale, F. (2023). *The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information* [*The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information*]. Cambridge: Harvard University Press [in English]
8. Solove, D. (2023). *Understanding Privacy in the Digital Age* [*Understanding Privacy in the Digital Age*]. Cambridge: Harvard University Press [in English]

Стаття надійшла до редакції 22.09.2024

Kostyantyn Flissak,*Doctor of sciences (in Economics), professor;
Professor of the department of international law
and migrations policy West Ukrainian National
University**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0980-2398>*

INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW IN ENSURING THE FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY OF THE SWISS CONFEDERATION

Ця стаття підготовлена за підтримки програми Еразмус + Європейського Союзу (модуль Жана Моне 101048216 – REFRAG – ERASMUS-JMO-2021-HEI-TCH-RSCH «Регіональна інтеграція: європейський бенчмарк в умовах викликів глобальної фрагментації (REFRAG)»). Проте підтримка Європейською Комісією публікації цієї статті не є автоматичною підтримкою її змісту, який відображає лише погляди автора. Комісія не несе відповідальності за будь-яке використання інформації, що наведена в статті.

Acknowledgements

This work was supported by the Erasmus+ program of the European Union (Jean Monnet Module 101048216 – REFRAG – ERASMUS-JMO-2021-HEI-TCH-RSCH «Regional integration: European benchmark under the challenges of global fragmentation, REFRAG»). The European Commission support for the publication of this article does not constitute an endorsement of the contents, which reflects the views of the authors only, and the Commission cannot be held responsible for any use, which may be made of the information contained therein.

Since the modern economy of countries is not closed within the framework of the national state, but is widely integrated into the system of world economic relations, the issues of integration of national systems of legal support for economic and financial activities of countries with the norms and requirements of international law are of particular importance. At the same time, it is important to take into account the peculiarities of the state structure of the respective countries. The federalism differences in the system of distribution of powers between administrative-territorial entities and the central government in the establishment and implementation of foreign economic activity and international cooperation.

There is also a need to study the Swiss experience on effective regulatory support of foreign economic activity may be of interest to countries with different state structures, including in the context of comparative law and integration with international law.

The study of the legal system of support for foreign economic activity of the Swiss Confederation confirms that in the context of a globalized world economic system, the issues of integration of national systems of legal support for foreign economic and financial activities of countries with the norms and requirements of international law are of particular importance. At the same time, regulatory support for the status of relevant government structures and their functions in relation to international activities in the field of foreign trade and investment cooperation is formed depending on the specifics of the country's state structure. In accordance with this, relations are built between subjects of central and regional authorities and subjects of economic and commercial activity in matters of entering international markets.

By integrating national legal norms to support the foreign economic activity of enterprises with international law, Switzerland effectively promotes exports. Strong support for Swiss companies, focused on needs and activities abroad, is provided through the tools of economic diplomacy and export support. Based on the norms of international law, the Swiss Confederation successfully implements the task of supporting the national economy and national business, medium and small enterprises by signing interstate agreements, such as the Free Trade Agreement, the Investment Protection Agreement, and the Agreement for the avoidance of double taxation.

The use of effective mechanisms and tools in the implementation of the country's development strategies, regulated by the norms of national and international law, ensures a jump in Switzerland's competitiveness in international markets, which results in the level of socio-economic development of the country.

Keywords: *Swiss Confederation, international law, international activities, foreign policy, foreign economic activity, international economic law, export support, economic diplomacy.*

Фліссак К.

Міжнародне і національне право у забезпеченні зовнішньоекономічної активності Швейцарської Конфедерації

Оскільки сучасна економіка країн не замикається в рамках національної держави, а широко інтегрується в систему світогосподарських зв'язків, то особливої ваги набувають питання інтеграції національних систем правового забезпечення економічної і фінансової діяльності країн з нормами і вимогами міжнародного права. При цьому вкрай обмежено в дослідженнях українських науковців розглядається практика Швейцарії, держави з конфедеративним устроєм. Швейцарський досвід щодо ефективного нормативно-правового забезпечення зовнішньоекономічної діяльності може представляти інтерес для країн з різним державним устроєм, в тому числі в контексті порівняльного права та інтеграції з нормами міжнародного права. Для розкриття зазначеної проблематики у статті розглянуто особливості державного устрою Швейцарії, відповідно до якого будуються нормативно-правові взаємовідносини між суб'єктами державної і регіональної влади та суб'єктами господарської і комерційної діяльності, в тому числі з виходом на міжнародні ринки. Відображено роль і значення міжнародного права для ефективного забезпечення зовнішньоекономічної активності країни. Акцентовано увагу на нормативно-правовому забезпеченні статусу відповідних владних структур і їхніх функцій щодо міжнародної діяльності в сфері зовнішньої торгівлі й інвестиційного співробітництва. Висвітлено використання відповідних механізмів та інструментів у реалізації стратегій розвитку країни, регламентованих нормами національного і міжнародного права, з виходом на бажані результати. Сформульовано висновки в частині врахування швейцарського досвіду співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права у просуванні національних економічних інтересів на міжнародних ринках.

З'ясовано, що на основі норм міжнародного права Швейцарська Конфедерація успішно реалізує завдання підтримки національної економіки і національного бізнесу, середніх і малих підприємств шляхом підписання міждержавних угод, таких як Угода про вільну торгівлю, Угода про захист інвестицій, Угода про уникнення подвійного оподаткування. Обґрунтовано, що використання ефективних механізмів та інструментів у реалізації стратегій розвитку країни, регламентованих нормами національного і міжнародного права, забезпечує високу конкурентоспроможність Швейцарії на міжнародних ринках, результатом якої є рівень соціально-економічного розвитку країни. Нагромаджений позитивний практичний досвід у Швейцарській Конфедерації, особливістю якої є специфічна система зовнішньоекономічних відносин, що обумовлена розподілом повноважень між центральною владою і кантонами та регламентується поєднанням норм національного і міжнародного права, може бути корисним для країн з різним державним устроєм.

Ключові слова: Швейцарська Конфедерація, міжнародне право, міжнародна діяльність, зовнішня політика, зовнішньоекономічна діяльність, міжнародне економічне право, підтримка експорту, економічна дипломатія.

Formulation of the problem. Achieving maximum efficiency of the level of socio-economic development of any country in the modern conditions in a globalized world is impossible without a comprehensive combination of a wide range of methods and forms of economic activity with appropriate regulatory support. Since the modern economy of countries is not closed within the framework of the national state, but is widely integrated into the system of world economic relations, the issues of integration of national systems of legal support for economic and financial activities of countries with the norms and requirements of international law are of particular importance. At the same time, it is important to take into account the peculiarities of the state structure of the relevant countries, which may be based on unitarity or federalism. The latter forms differences in the system of powers distribution between administrative-territorial entities and the central government in the establishment and implementation of foreign economic activity and international cooperation. Specific features characterize both bilateral and multilateral relations with both partner countries and international organizations. Worthy of attention is the practical positive experience in the field under consideration, accumulated in the Swiss Confederation, the peculiarity of which is a specific system of foreign economic relations, which is due to the confederate structure of the state and is regulated by a combination of national and international law. At the same time, full compliance with the national interests of the country remains a strict requirement.

The analysis of recent research and publications on the problems of legal regulation and ensuring foreign economic activity in the context of integration with the norms of international law confirms its relevance. In general, the topic under consideration is represented by a fairly wide range of scientific publications by both foreign and domestic authors. A special place among them is occupied by scientific publications on the relationship between international and national law. In the professional literature, the authors consider the features of the integrated application of national and international legal norms in the regulation of various types of activities,

in particular in the field of foreign economic relations, in ensuring the promotion of national economic interests in international markets, when considering and resolving disputes in the context of conflicts of interest. Among the Ukrainian authors who study this problem are S. Alekseev [1], S. B. Karvatska [2], M. I. Kozyubra [3], I. M. Panchenko, A. M. Tkachenko [4] and a number of others. When conducting research, the authors take as a basis the regulatory support of the European Union, individual large states with a unitary or federal structure.

In the original research of foreign authors, we find an analysis of the formation of federal relations and regional policy in Switzerland. Certain aspects of this problem are covered in the scientific publications of P. Bundi, D. Eberli, S. Buetikofer [9], S. Mueller [16], A. J. Brown [6], T. Fleiner [12], N. Schmitt [21].

At the same time, the practice of Switzerland, a state with a Confederate structure, remains a «white spot» in the research of Ukrainian scientists. The Swiss experience of effective regulatory support for foreign economic activity may be of interest to countries with different state structures, including in the context of comparative law and integration with international law.

Presentation of the main research material. The analysis of regulatory support for Swiss foreign economic activity provides for the identification of the main positions that need to be considered:

– first, the peculiarities of the state structure of the country, according to which relations are built between subjects of state and regional authorities and subjects of economic and commercial activity, including access to international markets;

– secondly, the role and significance of foreign economic activity for the country, including in the formation of indicators of national accounts;

– third, regulatory and legal support of the status of relevant government agencies and their functions in relation to international activities in the field of foreign trade and investment cooperation;

– fourth, the use of appropriate mechanisms and tools in the implementation of the country's development strategies regulated by the norms of national and international law, with access to the desired results.

A study of the relationship between international and domestic law of the Swiss Confederation shows that as soon as Switzerland adopts an international legal norm, it will become part of the Swiss legal system. This corresponds to the monistic system, which, unlike the dualistic system, does not provide that a rule of international law should be included in national legislation through an additional act, for example, a Law [24]. Thus, in Switzerland, a provision of international law automatically comes into force at the national level after the completion of internal approval procedures and the entry into force of a provision of international law at the interstate level. For this reason, the Federal Council checks whether the provisions contained in a rule of international law comply with national legislation before ratifying an international treaty. Where there is no political will to implement certain provisions at the national level, Switzerland is in principle entitled to make reservations.

Assessing the direct application of international law in Swiss practice, it should be noted that not all provisions of international law directly establish rights and obligations. In some cases, they need to be developed and refined. Norms of international law that are not directly applied are in most cases programmatic in nature and are primarily aimed at the legislators responsible for their implementation.

The state structure of the country is defined by the Federal Constitution of April 18, 1999, according to which 26 cantons form the Swiss Confederation [8]. A fundamentally important feature of the country is that the Federal Constitution does not limit the sovereignty of the cantons (Article 3), that is, the cantons are sovereign and exercise all rights that are not transferred to the Confederation. This legal norm has fundamentally important manifestations in the practice of cantons in various spheres, including in foreign economic activity.

Among the principles of Switzerland's activity as a state governed by the rule of law is the position that the Confederation and cantons adhere to international law (Article 5, Paragraph 4 of the Federal Constitution). At the same time, it should be noted that in certain situations, fundamental rights may be restricted for the subjects of the Confederation (Article 36 of the Federal Constitution). At the same time, restrictions on fundamental rights require legislative justification. Serious restrictions must be provided for by the law itself. The exception is cases of serious, immediate danger that cannot be prevented in any other way. Restrictions on fundamental rights must be justified by the public interest, but the basic content of fundamental rights is inviolable.

The Federal Constitution defines the distribution of competence between the Confederation and the cantons, defines that foreign affairs are under the jurisdiction of the Confederation (Article 54), while there is a legal norm according to which cantons participate in the preparation of foreign policy decisions affecting their competence or their main interests (Article 55). An essential feature of the practical manifestation of cantonal sovereignty is the legal norm regulating relations between cantons and foreign countries.

Thus, Article 56 of the Federal Constitution provides that the cantons:

- 1) may enter into agreements with foreign countries within their jurisdiction;
- 2) shall inform the Confederation prior to the conclusion of treaties, and these treaties shall not be contrary neither to the laws and interests of the Confederation, nor to the rights of other cantons;
- 3) carry out direct communication with subordinate foreign authorities; in other cases, cantons carry out communication with foreign countries through the mediation of the Confederation.

Thus, cantons can interact with state bodies of foreign countries. If we are talking about contacts with the central authorities, then this happens with the direct participation of federal bodies, but with regional or municipal authorities of foreign states, the cantons build contacts independently.

The legal regulation of cantons' activities in the sphere of foreign economic relations with foreign partners is also carried out by such regulatory documents as the law «On state and administrative organizations» (RVOG) of March 21, 1997 [20] and the «Regulation on Government and administrative organizations» (RVOV), adopted by the resolution of the Swiss Confederation Council of November 25, 1998 [19].

The constitutional norm on foreign relations of Switzerland provides that foreign economic policy is implemented at the level of the Confederation (Article 101). At the same time, the Confederation protects the interests of the Swiss economy abroad; in special cases, the Confederation may take measures to protect the national economy, and if necessary, its actions may deviate from the principle of economic freedom.

The level of importance of effective legal support for Switzerland's foreign economic relations is determined by the importance of the activities of Swiss enterprises in foreign markets for the country's economy and its socio-economic state. According to statistics, the Swiss economy is characterized by a high export orientation. Thus, according to the results of operations in 2010, 64.8% of gross domestic product (GDP) was obtained from the export of goods and services, including 47.5% from the export of goods, in 2020 – 64.1% and 47.6%, respectively, in 2023 – 73.3% and 54.7%¹. Given such a high dependence of the country's economy on exports, the Swiss government pays special attention to foreign economic policy, the central place in which is given to measures and mechanisms for promoting the development of national exports.

Switzerland's international cooperation is implemented by three federal bodies: The Office for development and cooperation (DEZA) and the Department of human security (AMS) in the Federal Department of Foreign Affairs (EDA), as well as the State secretariat for Economics (SECO). The Office for development and cooperation (DEZA) is responsible for coordinating development cooperation and humanitarian assistance. The Department of human security (AMS) works in the field of peace, human rights and personal protection. The State secretariat for Economics (SECO) focuses on sustainable economic and trade policies. All these structures complement each other in ensuring international cooperation of the Swiss Confederation and take advantage of synergy.

The functioning of the Federal Department of Foreign Affairs (EDA) is regulated by the «Regulation on the activities of the Department of Foreign Affairs of the Confederation», adopted on April 20, 2011 by the Swiss Federal Council (Der Schweizerische Bundesrat) [17]. According to this regulatory document, the Department of Foreign Affairs (EDA) of the Confederation protects Switzerland's foreign policy interests within the framework of its constitutional mandate. At the same time, its goals are:

- 1) striving for the country's active participation in international relations, as well as for participation in the identification and formation of international organizations and bodies that are important for Switzerland;
- 2) ensuring the coherence of Switzerland's foreign policy in cooperation with other departments;
- 3) ensuring the quality and effectiveness of diplomatic and consular activities, as well as Switzerland's activities within the framework of international cooperation based on the principles of international law.

In achieving these goals, the Department of Foreign Affairs performs the following functions:

- plans and forms bilateral and multilateral relations in Switzerland in cooperation with other departments;
- deals with issues of international law and participates in the development of international treaties.
- is responsible for federal humanitarian assistance and, in cooperation with the Department of economics, education and research of the Confederation, develops a Confederate development policy;
- deals with Swiss international security policy issues in cooperation with relevant departments.

By adhering to and promoting international law, Switzerland represents the interests and values of its foreign policy, thereby ensuring predictability and stability that meets the country's national interests. An important aspect of ensuring compliance with international law is compliance with standards. Thus, states are obliged to comply only with the norms of international law to which they have acceded. The decision to join is under the jurisdiction of the state. In Switzerland, such decisions are usually the responsibility of the federal councils and – through a mandatory or optional referendum – of the people. For example, here legally binding treaties, as o

¹ Calculated by the author based on the data: [7].

as federal laws, are subject to an optional referendum. According to the analysis of Swiss practice, international law encourages cooperation, primarily the development of foreign trade. According to the Department of Foreign Affairs, the Swiss economy earns every second franc abroad and therefore values a stable legal regime. Important areas of international activity and cooperation of countries, as evidenced by the experience of Switzerland, are the environment, the fight against terrorism, telecommunications, and transport [11].

The importance of international law for the country's economy is also characterized by economic analysis. Switzerland as a market is a managed market with a consumer population of about 8.8 million people. Despite this, local businesses are often significantly more successful than international ones, provide jobs, pay taxes and thus contribute to the socio-economic development of Switzerland. This is largely due to the fact that thousands of Swiss companies were able to gain a foothold in foreign markets. They sell their services and products abroad or set up branches and businesses there. But also as suppliers, they benefit from the extensive international value chains they are involved in. So, in 2023 alone, they exported goods and services worth 589.3 billion Swiss francs [7], which accounted for 73.3% of GDP. In terms of the volume of investments made abroad, Switzerland ranks 9th among the countries of the world [14].

The fact that Swiss firms can quickly gain access to foreign markets and their clients is also explained by the fact that Switzerland was able to agree with partner countries on the general rules of the game – international economic law. For example, mutual recognition of product standards, the level of import or export duties, access to dispute resolution procedures, and the protection of investment or intellectual property play an important role. All this is regulated by international law in the form of international treaties that are binding between two or more states.

In addition, Switzerland has concluded other bilateral treaties over the years. This includes 30 free trade agreements, about 120 investment protection agreements, and more than 100 double taxation agreements. The analysis shows that as the number of contracts, i.e. legally regulated relations, increases, Switzerland's exports also increase. This is not direct proof that the number of contracts directly increases exports. However, calculations by the State Economic Secretariat show that exports to countries with which Switzerland has concluded a free trade agreement are growing faster (+10.5% per year for the first four years after the agreement came into force, compared to 5.7% in total exports) [14].

By integrating national legal norms to support the foreign economic activity of enterprises with international law, Switzerland effectively promotes exports. Strong support for Swiss companies, focused on needs and activities abroad, is provided through the tools of economic diplomacy and export support [25]. As a medium-sized trade-oriented economy, Switzerland depends on open markets, legal certainty and predictability of a rules-based global economic system. In addition to the multilateral system, Switzerland enters into bilateral agreements in the economic and financial spheres, including free trade agreements, investment protection and the avoidance of double taxation. This expands access to foreign markets.

Swiss representative offices abroad take an active part in the negotiations and implementation of such agreements. As part of export support and consular protection, they can also advise and support individual Swiss companies.

Export promotion is implemented by providing support to Swiss companies in the development of their international business, on the one hand, through the authorized federal export promotion agency Switzerland Global Enterprise (S-GE), and on the other hand, through state representative offices abroad. S-GE's range of services is aimed at small and medium-sized businesses [23]. The Export Support Service is the first place to contact for any administrative export issues. In addition, S-GE consultants in countries can also directly provide the necessary information.

It is also important to note that Switzerland Global Enterprise (S-GE) informs potential foreign investors on behalf of the Federal Government and the cantons about the special strengths and framework conditions of Switzerland's economic situation. Swiss Business Hubs are the first point of attraction for foreign investors. Future-oriented companies that are active in innovative ecosystems such as healthcare, digital world, automation, food and finance (Health, Digital world, Automation, Food und Finance) are becoming the target of close attention. In countries where there are no Swiss Business Hubs, foreign investors can contact S-GE in Switzerland directly.

In some countries, the Federal Department of foreign affairs, together with S-GE, operates a network of «Swiss Business Hubs». They are integrated into embassies or consulates general and offer a wide range of services, such as in-depth market analysis, finding suitable distributors in the target market, or helping with product certification. Swiss embassies and consulates general provide basic assistance even where there is no Swiss Busi-

ness Hub. This offer includes information, advice, contact mediation, assistance in organizing events or trips of delegations, as well as consular protection.

Based on the norms of international law, the Swiss Confederation successfully implements the task of supporting the national economy and national business, medium and small enterprises by signing interstate agreements, such as the Free Trade Agreement, the Investment Protection Agreement, and the Agreement for the avoidance of double taxation.

By promoting national exports, the Free Trade Agreement mainly aims to facilitate trade by removing trade barriers between two or more countries. Reducing tariffs as much as possible is a key element. A significant number of Free Trade Agreements also regulate services, investment, and public procurement. However, such agreements include provisions on sustainability. Along with the European Free Trade Association (EFTA)² Convention and the Free Trade Agreement with the European Union, Switzerland has signed 33 free trade agreements with 43 partners. Agreements are usually concluded within the framework of the European Free Trade Association. However, Switzerland has the ability to enter into free trade agreements even outside the EFTA, as, for example, in the case of Japan or the People's Republic of China [13].

Investment protection agreements encourage investment by providing a certain degree of protection against non-commercial risks. Such risks include discrimination by the partner government against local investors, illegal expropriation, or unjustified obstacles to payments and capital flows. To date, Switzerland has concluded more than 120 investment protection agreements with countries in Africa, Latin America, Asia and Europe. The state secretariat for Economics (SECO) maintains a register of existing investment protection agreements with other countries with an appropriate analysis of the achieved level and assessment of new opportunities [22].

Double taxation agreements allow avoiding double taxation of individuals and legal entities by granting member states the right to tax certain types of income and assets. Therefore, they are an important element in promoting international economic activity. Switzerland currently has double taxation agreements concluded in more than 100 countries and is committed to further expanding their network [10]. The federal tax administration maintains an appropriate database of tax information for cantons.

Switzerland's international cooperation, which is based on the norms of international law, is carried out in the interests of sustainable development and countering global risks. For the period 2021-2024, the Federal Council has defined the following four equivalent goals in the Confederation's international cooperation strategy:

- 1) *economic development* – focused on promoting sustainable economic growth, developing markets and creating decent jobs;
- 2) *climate change and the environment* – combating climate change and its consequences, as well as ensuring the rational use of natural resources;
- 3) *human development* – save lives, provide quality primary health care, including education and health care, and help reduce the reasons for fleeing countries and irregular migration;
- 4) *peace and governance* – promote peace, the rule of law and gender equality [15].

To this end, Switzerland also pursues long-term interests: a peaceful and just international order, a stable and investment-friendly economic framework, reducing the causes of flight and illegal migration, and global sustainable development.

Switzerland's economic development cooperation aims to promote economic growth and sustainable prosperity. Decent jobs are central to this process. Switzerland focuses on its dual education system in development cooperation. This contributes to the development of competence and professionalism, which are in demand in various labour markets in developing countries. In addition, Switzerland's international cooperation is aimed at promoting sound economic policy frameworks and cooperation with the private sector. This helps partner countries integrate into the global economy. Switzerland takes into account the opportunities offered by technological progress and digitalization.

Defining for Switzerland's international cooperation is the «Agenda for sustainable development for the period up to 2030» (Agenda 2030) adopted unanimously by the international community in 2015 [5]. This International Act contains 17 Sustainable development goals and sets out a common framework that equally covers economic, social and environmental aspects aimed at both developing and developed countries. Switzerland supports developing countries in the implementation of the Agenda for the period up to 2030. Based on the Sustainable

² The European Free Trade Association (EFTA) is a free trade area that unites the customs territories of four European countries that have not joined the European Union, in particular, the Republic of Iceland, the Principality of Liechtenstein, the Kingdom of Norway and the Swiss Confederation. The Free Trade Zone provides member countries with a free trade regime for goods and services, as well as guarantees the free movement of capital and individuals [26].

Development Strategy (SNE), Switzerland has the appropriate tools to implement the «Agenda for the period up to 2030» (Agenda 2030) at the national level. The Switzerland sustainable development strategy (SNE) focuses on three key themes: «Consumption and production», «Energy, climate and biodiversification» and «Equal opportunities».

As a result of globalization, international relations have become more important and at the same time more complex. Switzerland, which is neither a political nor a military power, advocates an inter-state dialogue focused not on force, but on law, and actively participates in the development of international law. Thus, Switzerland contributes to the protection of the country's interests, which is a priority goal of its foreign policy.

Conclusions. The study of the legal system of support for foreign economic activity of the Swiss Confederation confirms that in the context of a globalized world economic system, the issues of integration of national systems of legal support for foreign economic and financial activities of countries with the norms and requirements of international law are of particular importance. At the same time, regulatory support for the status of relevant government structures and their functions in relation to international activities in the field of foreign trade and investment cooperation is formed depending on the specifics of the country's state structure. In accordance with this, relations are built between subjects of central and regional authorities and subjects of economic and commercial activity in matters of entering international markets.

By integrating national legal norms to support the foreign economic activity of enterprises with international law, Switzerland effectively promotes exports. Strong support for Swiss companies, focused on needs and activities abroad, is provided through the tools of economic diplomacy and export support.

Based on the norms of international law, the Swiss Confederation successfully implements the task of supporting the national economy and national business, medium and small enterprises by signing interstate agreements, such as the Free Trade Agreement, the Investment Protection Agreement, and the Agreement for the avoidance of double taxation.

The use of effective mechanisms and tools in the implementation of the country's development strategies, regulated by the norms of national and international law, ensures a jump in Switzerland's competitiveness in international markets, which results in the level of socio-economic development of the country. The accumulated positive practical experience in the Swiss Confederation, which is characterized by a specific system of foreign economic relations, due to the distribution of powers between the central government and the cantons and regulated by a combination of national and international law, can be useful for countries with different state structures. At the same time, full compliance with the national interests of the country should remain a strict requirement.

References

1. Alekseev, S. (2019). Implementatziya norm mizhnarodnogo prava yak konstytutzijno-pravovyy zasib vzayemodiji mizhnarodnogo ta natzionalnogo konstytutzijnogo prava [Implementation of international law norms as a constitutional and legal means of interaction between international and national constitutional law.] *Naukovi zapusku Instytutu zakonodavstva Ukrajiny Verkhovnoji Rady Ukrajiny – Scientific notes of the Institute of legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 5, 60-74 [in Ukrainian]
2. Karvatzka, S. B. (2018). Spivvidnoshennya mizhnarodnogo ta natzionalnogo pravoporyadkiv [Correlation between international and national law and order] *Naukovyy visnyk publichnogo ta pryvatnogo prava – Scientific Bulletin of public and private law*, 6-2, 275–281 [in Ukrainian]
3. Kozjubra, M. I. (2016). Spivvidnoshennya natzionalnyh I mizhnarodnyh pravovyh system [Correlation between national and international legal systems.] *Naukovi zapysky Natzionalnogo universytetu «Kyjevo-Mohylyanska Akademiya» – Scientific notes of the National University «Kyiv-Mohyla Academy»*, 181, 3-11 [in Ukrainian]
4. Panchenko, I. M. & Tkachenko, O. M. (2023). Spivvidnoshennya mizhnarodnogo i vnutriderzhavnogo prava: teoretychni aspekty [Correlation between international and domestic law: theoretical aspects]. *Akademichni visiji – Academic visions*, 15. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7568451> [in Ukrainian]
5. Agenda 2030: Rahmenwerk für die internationale Zusammenarbeit der Schweiz
6. Retrieved from <https://www.eda.admin.ch/eda/de/home/aussenpolitik/internationale-zusammenarbeit.html> [in German]
7. Brown, A. J. (2015). Comparative federalism and intergovernmental agreements: Analyzing Australia, Canada, Germany, South Africa, Switzerland and the United States. *The Journal of Federalism*, 45(4):E15-U24. DOI: 10.1093/publius/pjv030 [in English]

8. *Bruttoinlandprodukt nach Verwendungsarte*. Retrieved from <https://www.bfs.admin.ch/bfs/de/home/statistiken/volkswirtschaft/volkswirtschaftliche-gesamtrechnung/bruttoinlandprodukt.assetdetail.32257467.html> [in German]
9. *Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 18. April 1999* (Stand am 3. März 2024) Art. 1. Retrieved from www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/de [in German]
10. Bundi, P., Eberli, D. & Buetikofer, S. (2017). Between occupation and politics: Legislative professionalization in the Swiss Cantons. *Swiss Political Science Review*, 23(1), 1-20. DOI: 10.1111/spsr.12228 [in English]
11. *Eidgenössische Steuerverwaltung ESTV. Staatenbezogene Steuerinformationen*. Retrieved from <https://www.estv.admin.ch/estv/de/home/internationales-steuerrecht/international-laender.html> [in German]
12. *Einhaltung und Förderung des Völkerrechts*. EDA. Retrieved from <https://www.eda.admin.ch/eda/de/home/aussenpolitik/voelkerrecht/einhaltung-und-foerderungdesvoelkerrechts.html> [in German]
13. Fleiner, T. (2002). Recent Developments of Swiss Federalism. *The Global Review of Federalism*, 32(2), 97-123. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/3330947> [in English]
14. *Freihandelsabkommen. – Schweizerische Eidgenossenschaft. Staatssekretariat für Wirtschaft SECO*. Retrieved from https://www.seco.admin.ch/seco/de/home/Aussenwirtschaftspolitik_Wirtschaftliche_Zusammenarbeit/Wirtschaftsbeziehungen/Freihandelsabkommen.html [in German]
15. *Großes Schadenspotenzial für die Schweizer Wirtschaft*<https://www.economiesuisse.ch/de/dossier-politik/grosses-schadenspotenzial-fuer-die-schweizer-wirtschaft> [in German]
16. *Internationale Zusammenarbeit*. Retrieved from <https://www.eda.admin.ch/eda/de/home/aussenpolitik/internationale-zusammenarbeit.html> [in German]
17. Mueller, S. (2014). Shared rule in federal political systems: Conceptual lessons from subnational Switzerland. *The Journal of Federalism*, 44(1), 82-108. DOI: 10.1093/publius/pjt009 [in English]
18. *Organisationsverordnung für das Eidgenössische Departement für auswärtige Angelegenheiten (OV-EDA) vom 20. April 2011* (Stand am 1. Januar 2021). Retrieved from <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2011/248/de> [in German]
19. *Permanent Mission of Ukraine to the UN Office and other International Organizations in Geneva*. Retrieved from <https://geneva.mfa.gov.ua/en> [in English]
20. *Regierungs- und Verwaltungsorganisationsverordnung (RVOV) vom 25. November 1998* (Stand am 1. August 2024). Retrieved from <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/170/de> [in German]
21. *Regierungs- und Verwaltungsorganisationsgesetz (RVOG) vom 21. März 1997* (Stand am 1. September 2023). Retrieved from https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1997/2022_2022_2022/de [in German]
22. Schmitt, N. (2017). Linguistic policy in Switzerland: The paradigm shifts but the complexity remains. *Revista de Llengua i Dret. Journal of Language and Law*, 67, 86-105. DOI: 10.2436/rld.i67.2017.2941 [in English]
23. *Übersicht der von der Schweiz abgeschlossenen Investitionsschutzabkommen*. Retrieved from https://www.seco.admin.ch/seco/de/home/Aussenwirtschaftspolitik_Wirtschaftliche_Zusammenarbeit/Wirtschaftsbeziehungen/Internationale_Investitionen/Vertragspolitik_der_Schweiz/overview-of-bits.html [in German]
24. *Unsere Export Dienstleistungen. Switzerland Global Enterprise*. Retrieved from <https://www.s-ge.com/de/unsere-standorte-weltweit?ct> [in German]
25. *Verhältnis Völkerrecht, Landesrecht*. Retrieved from <https://www.eda.admin.ch/eda/de/home/aussenpolitik/voelkerrecht/einhaltung-und-foerderungdesvoelkerrechts/verhaeltnis-voelkerrechtlandesrecht.html> [in German]
26. Yankiv, M., Flissak, K. & Kozłowski, A. R. (2020). *Diplomacy in foreign economic cooperation*. Warszawa, CeDeWu, 35-40 [in English]
27. Krysovatyj, A. I., Lysun, M. V. and others (2023). *Evropejska ta globalna regionalna integratziya [European and global regional integration]* [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 25.09.2024

3. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ. СУДОУСТРІЙ. ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

DOI:10.35774/app2024.03.056
УДК: 347.78

Аліна Ділігул,
к. ю. н., доцент кафедри цивільного
права та процесу
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6520-247X>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ: ЗАПОЗИЧЕННЯ ДОСВІДУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

*Стаття присвячена аналізу правового регулювання авторського права в Україні та можливостям за-
позичення досвіду європейських країн у цій сфері. Розглянуто основні аспекти авторського права в Україні,
зокрема права автора на винагороду за використання його твору, права на відтворення, поширення та інші.
Проведено порівняльний аналіз з досвідом країн Європи щодо захисту авторських прав. Висвітлено можливос-
ті впровадження найкращих практик європейських країн у законодавство України з метою підвищення ефек-
тивності захисту авторських прав та стимулювання креативності творців. У статті також розглянуто
основні проблеми, що існують у сфері авторського права в Україні, такі як недостатня ефективність право-
вого захисту, недоліки у законодавстві та виконавчій практиці. Зазначено, що деякі європейські країни мають
більш розвинену систему захисту авторських прав, що може бути взірцем для України у вдосконаленні свого
законодавства.*

*Досліджено також можливості узгодження українського законодавства з європейськими стандар-
тами у сфері авторського права, зокрема шляхом гармонізації законодавства з міжнародними конвенціями
та директивами Європейського Союзу. Автор робить висновок про необхідність активної взаємодії та обмі-
ну досвідом між Україною та європейськими країнами у сфері правового регулювання авторського права для*

© Аліна Ділігул, 2024

досягнення високих стандартів захисту авторських прав та стимулювання розвитку культурної та творчої індустрії.

Ключові слова: авторське право, правове регулювання, Україна, Європейський Союз, захист авторських прав, законодавство, європейський досвід, гармонізація, культурна індустрія, творчість.

Dililyl A.

Legal regulation of copyright in Ukraine: borrowing from the experience of European countries

The article is devoted to the analysis of the legal regulation of copyright in Ukraine and the possibilities of borrowing the experience of European countries in this field. The main aspects of copyright in Ukraine are considered, in particular, the author's right to remuneration for the use of his work, the right to reproduction, distribution, and others. A comparative analysis with the experience of European countries regarding the protection of copyright was carried out. The possibility of introducing the best practices of European countries into the legislation of Ukraine with the aim of increasing the effectiveness of copyright protection and stimulating the creativity of creators is highlighted. The article also examines the main problems existing in the field of copyright in Ukraine, such as insufficient effectiveness of legal protection, shortcomings in legislation and executive practice. It is noted that some European countries have a more developed copyright protection system, which can be a model for Ukraine in improving its legislation.

The possibility of harmonizing Ukrainian legislation with European standards in the field of copyright, in particular by harmonizing legislation with international conventions and directives of the European Union, was also explored. The author concludes that there is a need for active interaction and exchange of experience between Ukraine and European countries in the field of legal regulation of copyright in order to achieve high standards of copyright protection and to stimulate the development of the cultural and creative industry.

Adopting the experience of European countries may be a useful direction for further development of Ukrainian copyright regulation. This could include harmonisation of legislation, strengthening of legal protection, improvement of enforcement practices, development of infrastructure for rights protection, and stimulation of innovation and creativity. In general, the implementation of best practices from European countries can help to improve the effectiveness of copyright protection and stimulate creativity in Ukraine.

Keywords: copyright, legal regulation, Ukraine, European Union, copyright protection, legislation, European experience, harmonization, cultural industry, creativity.

Україна постійно адаптує своє законодавство з авторського права до європейських стандартів, зокрема в контексті європейської інтеграції. Важливо враховувати, що авторське право є складним і динамічно змінюваним галуззю права, тому регулярне оновлення законодавства є необхідним для відповідності сучасним вимогам та тенденціям.

Україна, як і більшість європейських країн, використовує ряд загальних принципів авторського права, таких як принцип територіальності, принцип недопустимості копіювання без дозволу автора (принцип ексклюзивності), принцип неможливості охорони ідей або принцип свободи використання об'єктів авторського права після закінчення терміну їхньої охорони. Також українське законодавство враховує ряд особливостей, які характерні для країн Європейського Союзу, зокрема розширення сфери суміжних прав (права виконавців, виробників фонограм, відеозаписів та мовлення), а також використання об'єктів авторського права в цифровому середовищі. Україна також активно співпрацює з європейськими країнами у сфері авторського права через участь у різних міжнародних проєктах та програмах, обмін досвідом та експертизою у цій галузі.

Згідно з Цивільним кодексом України та Конституцією України, створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів творчої діяльності є підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків [1; 2]. Громадянам гарантується свобода творчості та захист інтелектуальної власності, зокрема їхніх авторських прав. Заборона використання або поширення результатів інтелектуальної діяльності громадянина без його згоди, за винятками, встановленими законом, є важливим принципом захисту інтелектуальної власності. Порушення права інтелектуальної власності, включаючи невизнання цього права чи посягання на нього, може тягнути за собою відповідальність, встановлену законодавством.

Авторське право – це галузь права, яка регулює відносини, пов'язані з правами творців на їхні твори інтелектуальної праці. Вона визначає права і обов'язки авторів щодо їхніх творів і визнається важливою для заохочення творчості та інновацій. Авторське право надає авторам право контролювати використання їхніх творів, включаючи право на відтворення, поширення, публічне виконання, переклад, адаптацію та інші види використання. Законодавство про авторське право визначає також права та обов'язки інших

суб'єктів, які можуть бути власниками прав на твір, наприклад, випускники (для деяких видів творів), виконавці (для виконавських виконань), виробники фонограм (для звукозаписів) та інші [3, с. 6–10].

Авторське право має свої моральні і матеріальні аспекти. Моральне право визнає автора як творця і надає йому право на авторство і визнання його авторства. Матеріальне право включає в себе права на використання твору з метою одержання матеріальної вигоди. Авторське право діє на підставі міжнародних угод та національного законодавства кожної країни, яке може мати власні особливості та вимоги.

Основні аспекти авторського права в Україні включають: закон захищає твори науки, літератури та мистецтва, які виражені у будь-якій формі (письмовій, усній, візуальній, музичній, скульптурній тощо), а також програми для ЕОМ та бази даних. Автори мають ексклюзивні права на використання своїх творів, включаючи право на відтворення, поширення, публічне виконання, переклад, адаптацію та інші види використання. Авторські права діють протягом життя автора та ще 70 років після його смерті. Для співавторів та анонімних творів термін може бути інший. Автори мають право на авторство та визнання їхнього ім'я при використанні їхніх творів. Це право не підлягає передачі або відмові. Автори мають право на винагороду за використання їхніх творів. Це право може передаватися іншим особам за договором. За порушення авторських прав особа може бути притягнута до відповідальності та зобов'язана відшкодувати збитки автору. Ці аспекти становлять основу авторського права в Україні, яке сприяє заохоченню творчості та забезпеченню захисту інтелектуальної власності [4, с. 42–45].

Для впровадження найкращих практик з європейських країн у законодавство України щодо захисту авторських прав та стимулювання креативності творців можна врахувати такі можливості: врахування та адаптація до європейських стандартів та практик, що сприяє узгодженню законодавства України з міжнародними стандартами авторського права, такими як Бернська конвенція; вдосконалення механізмів захисту авторських прав та посилення відповідальності за їхнє порушення.

Розробка програм та заходів, що сприяють створенню нових творів та інновацій у сфері інтелектуальної власності. Підвищення рівня обізнаності громадян щодо авторських прав та їхньої важливості для суспільства. Стимулювання та підтримка творчих індустрій та культурно-креативного сектору, що сприяє розвитку та використанню нових творів [8]. Ці практики можуть бути впроваджені через внесення відповідних змін до законодавства та розроблення програм та заходів, спрямованих на підвищення ефективності захисту авторських прав та стимулювання креативності творців в Україні.

У сфері авторського права в Україні існують кілька основних проблем, серед яких можна виділити: не завжди можливо ефективно захистити авторські права через складнощі у судовому процесі, тривалість розгляду справ та низьку вірогідність отримання задовільного рішення для правовласника. Існують прогалини та неоднозначності у законодавстві, які ускладнюють розуміння та застосування норм про авторське право. Наприклад, потреба уточнення норм про відшкодування за порушення авторських прав, особливості захисту в Інтернеті тощо [5, с. 27–38].

Відсутність чітких і відповідальних механізмів контролю за додержанням авторських прав, зокрема у сфері музичної індустрії, книготоргівлі, друкованих ЗМІ та інших галузях, призводить до широкого поширення порушень авторських прав. Важливо підвищувати рівень обізнаності громадян, особливо молоді, щодо правових аспектів авторського права та важливості його дотримання. Інтернет є важливим засобом поширення та доступу до творчості, але потребує вдосконалення механізмів захисту авторських прав через впровадження нових технологій та регулювання. Ці проблеми вимагають системного підходу та комплексних заходів для покращення ситуації в сфері авторського права в Україні.

Так, деякі європейські країни мають більш розвинену систему захисту авторських прав, яка може бути взірцем для України у вдосконаленні свого законодавства. Наприклад, такі країни, як Німеччина, Франція, Великобританія та інші, мають досить деталізоване та добре відоме законодавство з питань авторського права, яке враховує сучасні технології та потреби цифрової економіки [6, с. 60–71].

У цих країнах існують ефективні механізми захисту авторських прав, які включають в себе широкі можливості для правовласників захищати свої права через судові процедури, а також механізми ліцензування та контролю за використанням авторських прав. Також варто взяти до уваги досвід Європейського Союзу, який розробляє та впроваджує єдині стандарти авторського права для всіх країн-членів. Цей досвід може бути корисним для України у контексті гармонізації свого законодавства з європейськими нормами та стандартами. Загалом увага до досвіду кращих практик європейських країн може сприяти вдосконаленню системи захисту авторських прав в Україні та забезпеченню кращого захисту правовласників [7, с. 30–33].

Узагальнюючи, можна сказати, що правове регулювання авторського права в Україні має свої сильні та слабкі сторони. Водночас існує потенціал для вдосконалення шляхом запозичення досвіду європей-

ських країн. З одного боку, українське законодавство відповідає міжнародним стандартам, містить ряд основних принципів та механізмів захисту авторських прав. Проте існують проблеми, такі як недостатня ефективність правового захисту, недоліки у законодавстві та виконавчій практиці, що потребують уваги та вдосконалення.

Запозичення досвіду європейських країн може стати корисним напрямком для подальшого розвитку українського правового регулювання авторського права. Це може включати гармонізацію законодавства, зміцнення правового захисту, підвищення якості виконавчої практики, розвиток інфраструктури для захисту прав, а також стимулювання інновацій та креативності. Загалом впровадження найкращих практик з європейських країн може сприяти покращенню ефективності захисту авторських прав та стимулюванню креативності творців в Україні.

Список використаної літератури

1. Цивільний кодекс України : Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.
2. Конституція України : Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Гладь Ю. О., Тарасенко Л. Л. Становлення та розвиток законодавства про промислову власність в Україні. *Форум права*. 2020. 62(3). С. 6–17.
4. Дорошенко О., Работягова Л. Новий інститут права інтелектуальної власності в Україні – незареєстрований промисловий зразок. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 4. С. 42–51.
5. Дорошенко О., Работягова Л. Деякі аспекти встановлення відповідності промислового зразка критеріям охороноздатності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2021. № 1. С. 27–38.
6. Капіца Ю. Незареєстрований промисловий зразок: особливості захисту прав в Європейському Союзі та проблеми тролінгу в Україні. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 5. С. 60–71.
7. Кириленко А. Законодавство ЄС у сфері промислових зразків: теоретично-практичний коментар. 2021. 91 с.
8. Штефан А. С. Удосконалення законодавства України про авторське право у контексті досвіду держав-членів ЄС. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 1. С. 5–15.

References

1. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy [The Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine] vid 16.01.2003 No 435-IV (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 40, 356 [in Ukrainian]
2. Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. No 254k/96-VR (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3, 141 [in Ukrainian]
3. Hlado, Yu. O. & Tarasenko, L. L. (2020). Stanovlennia ta rozvytok zakonodavstva pro promyslovu vlasnist v Ukraini [Formation and development of legislation on industrial property in Ukraine]. *Forum Prava - Forum of Law*, 62(3), 6–17 [in Ukrainian]
4. Doroshenko, O. & Rabotiahova, L. (2020). Novyi instytut prava intelektualnoi vlasnosti v Ukraini – nezareiestrovanyi promyslovyi zrazok [New Institute of Intellectual Property Rights in Ukraine - Unregistered Industrial Design]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti - Theory and practice of intellectual property*, 4, 42-51 [in Ukrainian]
5. Doroshenko, O. & Rabotiahova, L. (2021). Deiaki aspekty vstanovlennia vidpovidnosti promyslovoho zrazka kryteriiam okhoronozdatnosti [Some aspects of establishing the compliance of an industrial design with the criteria of protectability]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti - Theory and practice of intellectual property*, 1, 27-38 [in Ukrainian]
6. Kapitsa, Yu. (2020). Nezareiestrovanyi promyslovyi zrazok: osoblyvosti zakhystu prav v Yevropeiskomu Soiuzi ta problemy trolinhu v Ukraini [Unregistered industrial design: peculiarities of protection of rights in the European Union and problems of trolling in Ukraine]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti - Theory and practice of intellectual property*, 5, 60-71 [in Ukrainian]
7. Kyrylenko, A. (2021). Zakonodavstvo YeS u sferi promyslovykh zrazkiv: teoretychno-praktychnyi komentar [EU legislation in the field of industrial designs: theoretical and practical commentary] [in Ukrainian]
8. Shtefan, A. S. (2022). Udoskonalennia zakonodavstva Ukrainy pro avtorske pravo u konteksti dosvidu derzhav-chleniv YeS [Improvement of Ukrainian copyright legislation in the context of the experience of EU Member States]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti - Theory and practice of intellectual property*, 1, 5-15 [in Ukrainian]

Інна Зайцева-Калаур,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри цивільного права і процесу
Західноукраїнського національного
університету

ORCID: <https://0000-0001-5924-5844>

Лілія Паращук,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
цивільного права і процесу
Західноукраїнського національного універси-
тету

ORCID: <https://0000-0003-2269-1626>

Василина Дідушин,

магістр першого року навчання юридичного
факультету

Західноукраїнського національного універси-
тету

ВІДНОСИНИ УКРАЇНА-ЄС У СФЕРІ ЗОВНІШНЬОЇ, БЕЗПЕКОВОЇ ТА МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

У статті проведено детальний аналіз відносин України та ЄС у сфері зовнішньої, безпекової та міграційної політики у період повномасштабного вторгнення росії на територію України.

Досліджуючи політику ЄС щодо України у сфері безпеки, визначено, що остання базується на підтримці суверенітету, територіальної цілісності та незалежності України. Для реалізації цієї політики ЄС прийняв та застосував низку заходів ослаблення російської федерації, підтримки України та забезпечення безпеки в регіоні. Встановлено, що одним з ефективних заходів є введення санкцій, які, в тому числі, включають заборону на ввезення окремих товарів, обмеження доступу до кредитів та інші заходи, які сприяють послабленню путінського режиму. Не менш важливим є запровадження жорстких обмежувальних заходів проти країн, які активно співпрацюють з країною-агресором. Окрему увагу авторами акцентовано на необхідності підвищення ЄС власної загальної оборонної спроможності, зважаючи на нові виклики та загрози.

Дослідження показало, що правовий аспект тимчасового захисту та статусу біженця є складним і вимагає уважного підходу. Новації у законодавстві, спрямовані на полегшення адміністративних процедур та поліпшення умов для біженців, є кроком у правильному напрямку. Проте, важливо постійно адаптувати ці механізми до реальних потреб та забезпечувати їх ефективність.

Автори дійшли висновку, що прогнозувати майбутні рішення ЄС та країн-членів з питань тимчасового захисту та статусу біженця для українців є складно, оскільки це залежить від багатьох факторів, таких як політична ситуація, гуманітарні обставини та внутрішні політики країн-приймачів. В статті окреслено окремі можливі сценарії вирішення цих проблем, за яких є продовження тимчасового захисту; надання статусу біженця; дипломатичні угоди та співпраця; евакуаційні та гуманітарні програми, тощо.

Ключові слова: зовнішня та безпекова політика ЄС, міграційна політика, статус біженця, тимчасовий захист, країна-агресор.

Zaitseva-Kalaur I., Parashchuk L., Didushyn V.

EU-Ukraine relations in the field of foreign, security and migration policy in the period of the russia's full-scale invasion of Ukraine

The article provides a detailed analysis of Ukraine's relations with the EU in the field of foreign, security and migration policy during the period of Russian full-scale invasion of Ukraine.

It has been established that one of the most effective measures is the imposition of sanctions, including a ban on the import of certain goods, restrictions on access to credit and other measures that contribute to the weakening of

the Putin regime. Equally important is the introduction of tough restrictive measures against countries that actively cooperate with the aggressor country. The authors focus on the need for the EU to increase its overall defence capabilities in view of new challenges and threats.

The study has shown that the legal aspect of temporary protection and refugee status is complex and requires a careful approach. Innovations in legislation aimed at facilitating administrative procedures and improving conditions for refugees are a step in the right direction. However, it is important to constantly adapt these mechanisms to real needs and ensure their effectiveness.

The authors conclude that it is difficult to predict future decisions of the EU and its member states on temporary protection and refugee status for Ukrainians, as it depends on many factors, such as the political situation, humanitarian circumstances and internal policies of the host countries. The article outlines some possible scenarios for solving these problems, which include the extension of temporary protection; granting refugee status; diplomatic agreements and cooperation; evacuation and humanitarian programmes, etc.

Keywords: *EU foreign and security policy, migration policy, refugee status, temporary protection, aggressor country.*

Постановка проблеми. Україна, незважаючи на нестабільність та негативні процеси, які десятиріччями відбуваються у різних сферах її життя, все ж залишається країною, яка географічно, політично та економічно впливає на життєдіяльність Європейського Союзу (далі – ЄС). Тому, нині політика цього унікального міждержавного об'єднання щодо України спрямована на усестороннє співробітництво, що є важливою підтримкою для нашої держави, має суттєвий вплив на стабілізацію ситуації в країні та її подальший розвиток.

Зважаючи на значення співробітництва між Україною та ЄС в різних сферах, особливої уваги у період, коли Україна знаходиться в активній стадії війни, потребує аналіз співпраці у напрямках, пов'язаних із захистом демократичних цінностей європейських країн від держав-агресорів, зокрема у сфері зовнішньої, безпекової та міграційної політики. Так, з метою запобігання та боротьби з тероризмом сторонами було домовлено про співробітництво на різних рівнях, зокрема двосторонньому, регіональному та міжнародному, яке має бути увідповіднено нормам міжнародного права, міжнародним нормам у сфері прав людини, а також гуманітарному праву та нормам права, що регулюють статус біженців (ст. 13 Угоди про асоціацію з ЄС).

В основу співробітництва у всіх сферах покладено принцип поваги до прав людини та основоположних свобод (ст. 14 Угоди про асоціацію з ЄС).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням зовнішньої та безпекової політики присвячені праці таких науковців, як-от: Горюнова Є., Дорош Л., Завада Я., Сіно І., Подорожна Т. та інші. Ця тема була і надалі буде актуальною для подальших наукових розвідок, адже реальність нашого сьогодення – нестабільність, війни, тероризм, завжди ставитимуть під загрозу безпеку європейських країн, країн, що прагнуть миру та процвітання.

Серед вчених, які дослідили основні аспекти міграційної політики ЄС щодо України в період повномасштабного вторгнення: Левандовскі К., Свящук А., Качанцева К., Чуенко В. та інші. Однак, це питання потребує подальшого вивчення, адже статус тимчасового захисту подовжено рішенням Ради ЄС до 4 березня 2026 року, а це, звичайно, як нові можливості, так і нові виклики для українського народу.

Метою статті є проведення детального аналізу відносин України та ЄС у сфері зовнішньої, безпекової та міграційної політики у період повномасштабного вторгнення росії на територію України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Усвідомлюючи свою визначальну роль як глобального постачальника безпеки, глобального не лише у географічному значенні, але й стосовно широкого спектру політики та інструментів, в рамках Глобальної стратегії європейської зовнішньої політики та політики безпеки (2016), ЄС зосереджується рівноцінно як на військових можливостях та боротьбі з тероризмом, так і на можливостях працевлаштування, інклюзивних суспільствах та правах людини з метою розбудови миру та стійкості держав і суспільств у Європі та навколо неї [1, с. 3–4]. Союз змушений постійно змінювати вектор своїх дій і пріоритетів відповідно до нових загроз та викликів. Як доречно відмічає Л. Дорош, «сучасна зовнішня політика та політика безпеки ЄС є адаптацією до нової реальності у світовій політиці. У ЄС, а також серед його союзників, спостерігається значний розвиток форумів, ініціатив, проєктів, а також механізмів співробітництва держав-учасниць у сфері безпеки. Усі вони підкріплені нормативно-правовою базою, яка еволюціонує та вдосконалюється у відповідь на сучасні безпекові виклики» [2, с. 268]. Серед ключових документів, спрямованих на вирішення актуальних питань безпеки, Стратегічний компас, у чер-

говій версії, прийнятій після вторгнення російської федерації на територію України якого було визнано російську загрозу центральною проблемою безпеки Союзу. «Мова оновленого документа суттєво відрізняється від першого проекту. Компас чітко стверджує, що ЄС загрожує небезпека насамперед з боку росії і що він повинен більш ефективно захищатися від цієї загрози» [3, с. 74].

Неабияке значення для привернення особливої уваги ЄС до України та зміцнення відносин між ними мали події 2013-2014 років, а саме Євромайдан та наступна агресія російської федерації проти України, що призвела до анексії Криму й збройного конфлікту на сході України. Ці події послугували каталізаторами для поглиблення співпраці між ЄС та нашою країною та підсилили його інтерес до її долі та розвитку.

У 2017 році набула чинності Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію з ЄС) від 27 червня 2014 року, яка стала правовим підґрунтям для усестороннього співробітництва між сторонами. Зазначений документ забезпечує рамки для впровадження реформ, сприяє зміцненню демократії, правової держави та економічному розвитку в Україні. Також, Угода про асоціацію з ЄС передбачає зближення нормативно-правової бази України з правилами та стандартами ЄС, що сприяє глибокій інтеграції нашої країни з європейськими структурами [4].

Політика ЄС щодо України у сфері безпеки базується на підтримці суверенітету, територіальної цілісності та незалежності України. ЄС прийняв та застосував низку заходів ослаблення російської федерації, підтримки України та забезпечення безпеки в регіоні.

Одним з ефективних заходів є введення санкцій, які, в тому числі, включають заборону на ввезення окремих товарів, обмеження доступу до кредитів та інші заходи, які сприяють послабленню путінського режиму. Так, 24 червня 2024 року Радою ЄС було ухвалено вже чотирнадцятий пакет економічних та індивідуальних обмежувальних заходів, яким до переліку структур, що безпосередньо підтримують військово-промисловий комплекс держави-агресора, долучено ще шістьдесят одну. Внаслідок введення проти них більш жорстких експортних обмежень щодо товарів і технологій подвійного призначення, товарів і технологій, які можуть сприяти технологічному вдосконаленню російської оборони та безпеки, розширенню переліку заборонених предметів, які можуть сприяти технологічному вдосконаленню російської оборони та безпеки, очікується послаблення останньої [5].

Особливо важливою для нашої країни є запровадження жорстких обмежувальних заходів проти країн, які постачають російській федерації зброю, що використовується для завдання ударів по мирному населенню, зокрема, балістичних ракет, безпілотних апаратів (БПЛА). Швидка реакція з боку ЄС на такі дії Північної Кореї, Ірану, Білорусі – країн, які активно співпрацюють з країною-агресором та підтримують режим путіна, може врятувати багато людських життів.

Неодноразово Європейська Рада у своїх висновках щодо України звертала увагу на важливі кроки Союзу, пов'язані із реалізацією політики безпеки. Наприклад, створений Фонд допомоги Україні в рамках Європейського фонду миру надає військову підтримку нашій країні. Водночас, у сфері військової допомоги суттєвим є те, що не лише ЄС, але й держави-члени та партнери, укладаючи двосторонні угоди, намагаються прискорити та інтенсифікувати постачання військової допомоги. Радою наголошується на «необхідності терміново забезпечити протиповітряну оборону України та прискорити та інтенсифікувати доставку всієї необхідної військової допомоги, в тому числі артилеристські боєприпаси та ракети» [6]. Крім зазначеного, військова допомога також включає навчання та консультації, постачання необхідного військового спорядження та техніки тощо.

Слід зауважити, що ЄС, від початку повномасштабного вторгнення всебічно підтримуючи Україну в її прагненні повернути мир та територіальну цілісність, безсумнівно враховує й ризики, які несе така допомога державам-членам. Так, у висновку Європейської ради щодо України від 21 березня 2024 року акцентовано, що «військова підтримка та зобов'язання ЄС щодо безпеки будуть надаватися при повному дотриманні політики безпеки та оборони певних держав-членів та з урахуванням інтересів безпеки та оборони всіх держав-членів» [7]. Аналогічні положення містяться й у наступному висновку Європейської ради від 17 квітня 2024 року [6]. Абсолютно не заперечуючи факт необхідності врахування Союзом власних інтересів, інтересів кожної держави-члена ЄС, все ж таки потрібно з належним розумінням ставитись до того, що наша країна в силу своєї територіальної близькості з державою-агресором слугує «щитом» для інших європейських країн. Тому надання допомоги Україні цілком у колі їх інтересів. У той же час, визнаючи значне зростання загроз та викликів, надаючи допомогу Україні, ЄС та держави-члени паралельно повинні підвищувати й власну загальну оборонну спроможність.

Відмітимо, що не усі країни-члени ЄС мають одностайну позицію з приводу заходів, які здійснює Союз в рамках політики безпеки щодо України. Попри значні зусилля, які більшість держав-членів ЄС та ЄС в цілому спрямовують в досліджуваній сфері у бік України, необхідно звернути увагу на Угорщину як державу-члена, дії якої неодноразово гальмували позитивні кроки Союзу. Відповідно до ст. 24 (3) Договору про Європейський Союз, «держави-члени повинні активно та беззастережно підтримувати спільну зовнішню та безпекову політику в дусі лояльності та взаємної солідарності та дотримуватися дій Союзу у цій сфері; співпрацювати, щоб посилювати й розвивати взаємну політичну солідарність; утримуватись від будь-яких дій, що суперечать інтересам Союзу або можуть зашкодити його ефективності як об'єднаної сили в міжнародних відносинах» [8]. У публікації «Світ очима угорця. Зовнішньополітичне ставлення в Угорщині у 2024 році», підготовленій авторами на основі досліджень громадської думки угорців, наведено ряд статистичних даних, які дозволяють зрозуміти деякі кроки Угорщини по відношенню до України. Підкреслено, що «у 2024 році зовнішня політика остаточно увійшла у внутрішню, а вага зовнішньополітичних тем стала визначальною ... російсько-українська війна була важливою частиною парламентської виборчої кампанії» [9, с. 4]. Отже, у політиці Угорщини українські питання, в тому числі пов'язані з війною, займають одне з провідних місць, однак лише крізь призму власного місця зазначеної країни у світі. Негативним фактором є те, що попри думку абсолютної більшості угорців про належність їх країни «традиційно до Заходу за цінностями», чверть населення (27%) вважають, що віддалення з ЄС та зближення з російською федерацією (і така позиція на користь країни-агресора під час війни лише зміцнюється) в інтересах країни [9]. Визнаючи головною метою зовнішньої політики Угорщини національний суверенітет, співпрацю з західними союзниками країни та поглиблення відносин з сусідніми країнами, в опитуванні респондентів на предмет установавання або збереження тісного партнерства Угорщини та інших країн, було підтверджено його значення у відносинах з окремими провідними демократичними країнами, такими як Австрія, Німеччина, Сполучені Штати Америки, Швеція, Франція та інші. Водночас, важливим партнерство між Україною та Угорщиною визнали лише 39 % респондентів, що, у порівнянні з іншими країнами, є вкрай низьким показником [9].

Відкрито антиукраїнська позиція Угорщини як держави-члена ЄС щодо України має суттєвий негативний вплив на прийняття рішень у багатьох важливих питаннях, пов'язаних з допомогою ЄС нашій країні, оскільки для прийняття більшості з них за Договором про ЄС необхідна одностайна підтримка. Нівелювання верховенства права та інших демократичних принципів, які лежать в основі функціонування ЄС, принципів, які слугували ціннісним підґрунтям прийняття Угорщини в Союз, є вкрай несприятливим досвідом для цього європейського об'єднання.

У контексті допомоги нашій країні на рівні усіх інших держав-членів ЄС сьогодні відбувається утвердження основних принципів ЄС, демонстрація перетворення декларативних приписів у дієві інструменти. Значимою та усвідомленою є окреслена на негативні висловлювання Віктора Орбана проти Польщі заступником міністра закордонних справ Польщі Теофілом Бартошевським позиція, що «політика Орбана наразі є антиєвропейською, антиукраїнською та антипольською, маючи на увазі блокування Орбаном великих сум грошей, які ЄС інакше виплатив би Польщі, щоб повернути Варшаві військову техніку, передану Україні» [10]. Своїм висловлюванням Теофіл Бартошевський підкреслив відсутність будь-яких кордонів та індивідуальних інтересів в межах ЄС та єдність усіх європейських країн на основі цінностей, що їх сповідує ЄС.

З метою забезпечення безпеки та реформування секторів безпеки та оборони ЄС також надає значну фінансову допомогу Україні. Так, за офіційною інформацією від 27 червня 2024 року «загальна допомога Україні та її народу з боку Європейського Союзу та його держав-членів наразі становить майже 108 мільярдів євро, включаючи 39 мільярдів євро військової підтримки, з яких 6,1 мільярда євро через Європейський фонд миру (EPF). Нещодавно створений Фонд допомоги Україні в рамках EPF додає додаткові 5 мільярдів євро на 2024 рік для забезпечення подальшої військової допомоги та навчання. Крім того, Європейський Союз створив 50 млрд євро для України з метою надання передбачуваної фінансової підтримки Україні протягом 2024-2027 років (7,9 млрд євро вже виплачено) [11]. Основними цілями інструмента «Ukraine Facility», в рамках якого щорічно надаватиметься вищезазначена фінансова допомога є: підтримка нашої країни у відновленні, відбудові та модернізації; підтримка фінансування з метою надання уряду можливості безперервно надавати публічні послуги; мобілізація інвестицій в приватний сектор України для відновлення економіки та відбудови; підтримка України у реформуванні, необхідному на її шляху вступу до ЄС; підтримка українського суспільства в цілому, допомагаючи подолати соціальні наслідки війни [12].

Ще одним елементом є надання згоди зі сторони ЄС щодо використання для підтримки нашої країни надзвичайних доходів, які були одержані від знерухомлених активів російської федерації.

Не менш важливими є підтримка ЄС в інших напрямках. Так, окремої уваги заслуговує активна співпраця України з Консультативною місією Європейського Союзу з реформування сектору цивільної безпеки України (EUAM Ukraine), яка була створена на прохання українського уряду з метою підтримки реформування правоохоронних органів й установ системи верховенства права, а також допомоги у відновленні довіри до них. Обрані напрями діяльності, а саме: стратегічні консультації з питань реформування сектору цивільної безпеки; операційна підтримка впровадження реформ шляхом розбудови спроможностей, проведення тренінгів та практичної підтримки сектору цивільної безпеки; співпраця та координація, які зосереджені на підтримці українських партнерів у розбудові злагоджених та ефективних механізмів координації як на національному, так і на міжнародному рівнях [13], активно сприяють у досягненні поставлених цілей. Лише за липень-серпень 2024 року в рамках даної місії було здійснено ряд заходів, які сприяють покращенню діяльності державних органів – елементів сектору цивільної безпеки України – та їх матеріальна підтримка. Серед іншого, Регіональним представництвом Консультативної місії ЄС у Львові та Національною поліцією України у поліцейському відділку у Тернополі на основі забезпеченого Місією ІТ-обладнання було запущено прогресивну систему Custody Records, яка сприятиме запобіганню порушенню прав людини в ізоляторах тимчасового тримання [14]; за фінансової підтримки Нідерландів оголошено офіційний старт проекту «Підтримка органів сектору цивільної безпеки для стабілізації та відновлення державної безпеки, громадського правопорядку та соціальної згуртованості на деокупованих і прилеглих територіях України» [15]; відвідання приміщень Дніпропетровського обласного бюро судово-медичної експертизи, який знаходиться в прифронтовому регіоні, з метою об'єктивної оцінки роботи та потреб організації з метою максимальної підтримки з боку європейських партнерів, які хочуть допомогти сім'ям, котрі чекають на впізнання своїх близьких [16].

Виконуючи свою роль як глобального постачальника безпеки, ЄС під час війни в Україні зосереджена й на вирішенні інших важливих питань, таких як співпраця у сфері кібербезпеки з метою зменшення загрози кібератак та кібершпигунства, підтримка реформ, спрямованих на зміцнення демократії, захисту прав людини, висвітлення міграційних викликів та пошук шляхів їх вирішення. В контексті проведеного дослідження, окрему увагу варто також зосередити на аналізі міграційної політики ЄС щодо України, адже війна спричинила серйозні соціальні та економічні наслідки для українського народу, особливо для тих, хто був змушений шукати притулок внаслідок воєнних дій.

За статистикою, щодня кількість людей, які виїжджають за кордон у пошуках безпеки та захисту від воєнних дій, на жаль, збільшується. За даними ООН, на кінець вересня 2024 року тимчасовий захист у європейських країнах отримали понад 6 млн. українців. Ще близько 600 тис. людей отримали захист поза Європою. Статус тимчасового захисту в країнах Євросоюзу станом на початок осені 2024 року мали 4,2 млн осіб за даними Євростату [17]. Найбільшу кількість біженців з України після 24 лютого 2022 року прийняли Німеччина, Чехія та Польща. Там, як і в більшості країн ЄС, діють програми допомоги для переміщених осіб.

Перетинаючи кордон держави-члена ЄС, людина може набути статусу біженця та має право отримати тимчасовий захист.

Тимчасовий захист і статус біженця – це різні правові категорії з різними правовими наслідками. Люди, які перетинають кордон, часто плутаються в поняттях, вони здебільшого оперують поняттям «біженець», тому, звертаючись за допомогою, вони можуть неправильно визначити, яку категорію захисту вони насправді хочуть отримати в ЄС. Тимчасовий захист і статус біженця мають різні нормативні положення, різні процедури отримання та скасування, різне коло осіб і сферу застосування. Основна відмінність полягає в тому, що статус біженця є індивідуальним правом, гарантованим міжнародними конвенціями, тоді як право на тимчасовий захист є колективним і не передбачає індивідуальної заяви та адміністративної процедури її оцінки.

Термін «біженець» широко використовувався на міжнародному рівні після Першої світової війни, коли населення однієї держави розпочало міграцію до інших країн унаслідок збройних конфліктів, політичних переслідувань, дискримінації та інших причин. Це стало важливим фактором у встановленні правового регулювання статусу біженців та закріпленні їхніх прав і обов'язків.

На сучасному етапі основними документами, які регулюють правовий статус біженців, є Конвенція про статус біженців, прийнята в Женеві 28 липня 1951 року, та Протокол щодо статусу біженців, підписаний в Нью-Йорку 4 жовтня 1967 року.

Вищезгадані правові акти представляють собою ключові універсальні документи, що визначають юридичний статус біженців і отримали затвердження в міжнародній спільноті, у тому числі шляхом ратифікації Україною відповідного закону «Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців» від 10 січня 2002 року.

Тимчасовий захист – це спеціально розроблений механізм надання притулку в країнах ЄС [18].

У свій час криза з біженцями війни, що виникла в наслідок громадянських війн у колишній Югославії, загострила питання перед державами – членами ЄС про створення спільного механізму швидкого прийому біженців через громадянську війну та систему контролю осіб, що переміщуються у подібних кризових ситуаціях [19, с. 89]. Таким чином, ЄС розроблено Директиву про масовий наплив 2001/55/ЄС, що стала реакцією на винятковість тодішньої ситуації, що вирішувалася поза чинним внутрішнім законодавством держав-членів [18]. З прийняттям даного документу між державам-членам ЄС було узгоджено мінімальні стандарти для тимчасового захисту у разі повторного масового напливу біженців та принципи добровільності, за яким вони самостійно визначали свою спроможність до поглинання. Цей механізм розроблено у 2001 році та не було жодного разу застосовано. Вперше 2 березня 2022 року ЄС активував Директиву Ради 2001/55/ЄС щодо тимчасового захисту осіб, що переміщуються, тим самим продемонстрував дієву солідарність, підтримуючи людей, які потребують допомоги. Це включало безпосередню гуманітарну допомогу, екстрену допомогу в сфері цивільного захисту, підтримку на кордоні, а також надання захисту тим, хто рятується від війни. Водночас Європейська комісія негайно розпочала координацію з країнами ЄС для збору інформації про ситуацію на місцях та запобігання торгівлі людьми.

Тимчасовий захист вважається найбільш ефективним юридичним інструментом, який використовується країнами-членами ЄС в умовах міжнародного збройного конфлікту, оскільки його мета – забезпечення можливості реалізації узгоджених прав в межах Союзу та забезпечення належного рівня захисту. Тимчасовий захист зменшує необхідність негайного звернення за міжнародним захистом, оскільки він гарантує надання дозволу на проживання в безпечних країнах і супроводжується низкою соціальних прав [19].

Тимчасовий захист відкрив для українців в ЄС ряд найважливіших можливостей, а саме:

- право проживати на території держави-члена ЄС, де їм надано тимчасовий захист;
- необмежений доступ до місцевого ринку праці (українець має право влаштуватися на роботу будь-де, не прив'язуючись до конкретного роботодавця та не оформляючи спеціальних дозволів);
- право на житло. Багато українців проживають у спеціальних центрах, призначених для їх розміщення, доступність яких залежить від країни;
- соціальні виплати, такі як допомога на дітей, щомісячна грошова допомога або допомога на оплату комунальних послуг, тощо;
- безкоштовна початкова та середня освіта;
- базове медичне страхування;
- доступ до мовної та культурної підтримки.

Окрім вищевикладених прав, українці, відповідно до законодавства ЄС, також мають низку інших, зокрема, право на недискримінацію, право на притулок, право на возз'єднання сім'ї.

Враховуючи важкі умови, за яких українцям доводилось перетинати кордон, більшість країн ЄС значно спростили перелік необхідних документів. Зазвичай достатньо мати закордонний чи український біометричний паспорт, а для дітей – свідоцтво про народження. Також дозволено ввозити домашніх тварин без відповідних документів. Окрім цього, не вимагається обов'язкової наявності сертифіката про щеплення від COVID-19 або здавання ПЛР-тесту.

Першою країною, яка зіштовхнулася з поточними проблемами оформлення та розміщення осіб з України, була Польща. Статус тимчасового захисту отримали ті українці, хто прибув після 24 лютого 2022 року, на відміну від тих, які опинилися на її території до цього числа та фактично не мали змоги повернутися додому. Проблемним стало й оформлення тих, хто приїхав без документів, особливо вирішення статусу неповнолітніх дітей [20].

Країною ЄС, що успішно втілила концепцію захисту біженців на загальноєвропейському рівні, є Німеччина. Її система міграційного законодавства пронизує всю структуру німецького правового простору та відображає цінності, закріплені Основним законом (нім. Grundgesetz), які забезпечуються правозастосовною практикою [21]. Важливим є той факт, що більшість загальних прав і свобод, захищених Основним законом, також поширюються на іноземців. Обмеження стосуються лише тих аспектів, які вже зафіксовані у міжнародній практиці, наприклад, заняття професією чи участь у політичному житті країни [2, Rn

167–168]. Паралельно з цим, громадянам Європейського Союзу надається можливість приймати участь у комунальних виборах, згідно зі статтею 28 абзац 1 речення 3 Основного закону [1, GG Art. 28 Rn. 118].

Право на тимчасовий захист має чітко встановлений строк. За загальним правилом тривалість тимчасового захисту становить 1 рік, який може бути автоматично подовжений кожні 6 місяців ще на 1 рік. Однак, якщо підстави для тимчасового захисту зберігаються і після цього строку, Європейська комісія може запропонувати продовження дії такого захисту ще до 1 року. Таким чином, загалом тимчасовий захист без попереднього подання заявки на отримання статусу біженця надає громадянам дозвіл на проживання в країнах ЄС до 3 років і закінчується 4 березня 2025 року.

Безумовно, прийняття Директиви є надважливим кроком ЄС у забезпеченні підтримки та захисту українських біженців, втім дослідники вказують на ряд питань, які не враховані чи недостатньо враховані Директивою. Так, зокрема, тимчасовий характер захисту та відсутність можливості отримання постійного місця проживання [22, с. 234]. По закінченню строку дії тимчасового захисту особа повертається добровільно до власної держави. Відповідно до ст. 20–22 декрету інколи навіть застосовується примусове повернення після закінчення терміну захисту. Та зважаючи на реалії, які відбуваються сьогодні в Україні, Європейська Комісія запропонувала продовжити тимчасовий захист українців, які рятуються від російської агресії, ще на рік – до 4 березня 2026 року. Коментуючи таке рішення Комісія зазначила: «причини для надання тимчасового захисту не зникли і це буде необхідна та доцільна відповідь на наявну ситуацію» [23]. Рада ЄС 25 червня 2024 року ухвалила рішення про продовження тимчасового захисту до 4 березня 2026 року для українських біженців.

Прогнозувати майбутні рішення з питань тимчасового захисту та статусу біженця для українців є складно, оскільки це залежить від багатьох факторів, таких як політична ситуація, гуманітарні обставини та внутрішні політики країн-приймачів. Однак можна окреслити окремі можливі сценарії:

1. Продовження тимчасового захисту.

Країни можуть вирішити продовжити тимчасовий захист для українців, враховуючи нестабільність та гуманітарні виклики в Україні. Це може бути обґрунтовано розширенням конфлікту або важкими умовами повернення. Так, зокрема, Рада ЄС ухвалила рішення про продовження тимчасового захисту до 4 березня 2026 року для українських біженців.

2. Надання статусу біженця.

У випадку загострення ситуації в Україні та зростання потреби у захисті, країни можуть взяти до уваги можливість надання статусу біженця для тих, хто відчуває загрозу переслідування чи насильства.

3. Дипломатичні угоди та співпраця.

Ключовим елементом буде дипломатична співпраця між Україною та країнами-приймачами. Угоди та домовленості можуть визначити умови та терміни для подальшого захисту та інтеграції українців.

4. Евакуаційні та гуманітарні програми.

Залежно від обставин, країни можуть визначити евакуаційні програми для тих, хто знаходиться у важких умовах, а також розглядати гуманітарні програми для надання допомоги та захисту.

Важливо зауважити, що кінцеве рішення буде залежати від комплексу обставин та волі країн-приймачів узгоджувати свою міграційну політику відповідно до ситуації в Україні.

Висновки. Політика ЄС щодо нашої країни у період війни між російською федерацією та Україною має велике значення як для самої України, так і для ЄС в цілому. Через різноманітні напрями співпраці та підтримки Союз сприяє всебічному розвитку нашої країни, що веде до зміцнення демократії, правової держави та економічних реформ.

Акцент ЄС в рамках зовнішньої політики та політики безпеки не лише на можливостях, пов'язаних з прямим протистоянням військовій агресії та терористичними проявами, але й на можливостях, що сприяють стабільності, поліпшенню економічного становища та прав людини в цілому, є свідченням комплексного бачення основних загроз та шляхів їх подолання.

Дослідження показало, що правовий аспект тимчасового захисту та статусу біженця є складним і вимагає уважного підходу. Новації у законодавстві, спрямовані на полегшення адміністративних процедур та поліпшення умов для біженців, є кроком у правильному напрямку. Проте, важливо постійно адаптувати ці механізми до реальних потреб та забезпечувати їх ефективність.

Система тимчасового захисту та статусу біженця повинна бути гнучкою та готовою до змін, адже відсутність ефективного захисту може призвести до серйозних наслідків для людей, які опинилися в умовах війни.

У світлі викликів, які стоять перед Україною, намагання забезпечити ефективний тимчасовий захист та статус біженця є важливою частиною забезпечення гідності та безпеки тих, хто постраждав від військової агресії. Спільні зусилля, аналіз та впровадження кращих практик, а також залучення міжнародної підтримки можуть сприяти подоланню цих викликів та створенню стійкого та справедливого механізму захисту.

Усі напрямки співпраці між ЄС та Україною у період війни вказують на важливе значення України для Союзу та на його глибоке переконання у необхідності сприяти розвитку та стабілізації ситуації у нашій країні. У перспективі це однозначно призведе не лише до всестороннього розвитку України, але й до зміцнення безпеки, стабільності та процвітання в Європі у цілому.

Список використаних джерел

1. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf (дата звернення: 23.07.2024)
2. Дорош Л. Еволюція нормативно-правового забезпечення безпеки ЄС: пошук та визначення ключових пріоритетів. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2023. Випуск 46. С. 262–270.
3. Завада Я.І., Сіно І.А. Спільна політика безпеки і оборони ЄС на сучасному етапі: основні перспективи і загрози. *Політикус: науковий журнал*. 2022. Випуск 3. С. 71-76.
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року № 984_11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 28.07.2024)
5. Кознова О. Рада ЄС ухвалила 14-й пакет санкцій проти рф. URL: https://biz.ligazakon.net/news/228655_rada-s-ukhvalila-14-y-paket-sanktsy-proti-rf (дата звернення: 20.07.2024)
6. European Council conclusions on Ukraine, the Middle East and Türkiye, 17 April 2024. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/04/18/european-council-conclusions-on-ukraine-and-turkiye/> (дата звернення: 23.07.2024)
7. European Council conclusions on Ukraine, security and defence, Middle East, enlargement and reforms, migration, preparedness and crisis response, and European Semester. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/70815/sn00008-en24.pdf> (дата звернення: 23.07.2024)
8. Договір про Європейський Союз. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 27.07.2024)
9. A Világ Magyar Szemmel. Külpolitikai attitűdök Magyarországon 2024-ben. Budapest, 2024. 87 ol. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/21348.pdf> (дата звернення: 05.08.2024)
10. Hungary, not Poland, does business with Russia says Polish deputy FM. URL: <https://www.pap.pl/en/news/hungary-not-poland-does-business-russia-says-polish-deputy-fm> (дата звернення: 05.08.2024)
11. Joint Security Commitments between Ukraine and the European Union. URL: <https://www.president.gov.ua/en/news/spilni-bezpekovi-zobov'yazannya-mizh-ukrayinoyu-ta-yevropejsk-91801> (дата звернення: 05.08.2024)
12. Інструмент Ukraine Facility. Підтримка відновлення та відбудови України та її шляху до членства в ЄС. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/ukraine-facility_uk#:~:text=%C2%ABUkraine%20Facility%C2%BB%20%E2%80%94%20%D1%86%D0%B5%20%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9,%D1%81%D1%83%D0%BC%D1%83%20%D0%B4%D0%BE%2050%20%D0%BC%D1%96%D0%B%D1%8C%D1%8F%D1%80%D0%B4%D1%96%D0%B2%20%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE (дата звернення: 03.08.2024)
13. EUAM Ukraine. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/ua/our-mission/about-us/> (дата звернення: 03.08.2024)
14. Поліцейські Тернопільщини продовжують впроваджувати систему захисту прав людини. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/ternopil-police-continues-to-advance-human-rights-system/> (дата звернення: 09.08.2024)
15. За фінансової підтримки Нідерландів КМЄС запускає масштабний проєкт, спрямований на підтримку стабілізації на деокупованих територіях України. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/euam-ukraine-launches-major-dutch-funded-project-to-support-stabilisation-of-ukraine-s-liberated-territories/> (дата звернення: 09.08.2024)

16. Реалії прифронтового регіону: представники КМЄС відвідали бюро судово-медичної експертизи у Дніпрі. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/a-glimpse-into-the-front-line-euam-ukraine-s-visit-to-dnipro-s-forensic-medicine-bureau/#> (дата звернення: 09.08.2024)
17. 4.1 million people under temporary protection in July. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240910-1> (дата звернення: 14.09.2024)
18. Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Direkt_ES_2001_55.pdf (дата звернення: 09.09.2024)
19. Левандовські К. М. Тимчасовий захист та статус біженця в контексті української кризи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 55. С. 88–93.
20. Тимчасовий захист/статус біженця чи легальне перебування 90 днів? Посольство України в Республіці Польща. URL: <https://poland.mfa.gov.ua/konsulski-pitannya/informaciya-dlya-gromadyan-ukrayini-yaki-pribuli-do-polshchi-gyatuuyuchis-vid-vijni/timchasovij-zahist-chi-status-bizhencya>. (дата звернення: 09.09.2024)
21. Кашавцева К. Як Німеччина приймає біженців з України 2022: правила та умови. Інформаційне агентство УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/world/status-bizhencya-v-nimechchini-dlya-ukrajinciv-2022-osnovni-polozhennya-novini-svitu-11745154.html#id-164125410> (дата звернення: 05.09.2024)
22. Чуенко В.І. Правове регулювання статусу біженців в Європейському Союзі: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. Харків, 2023. 284 с.
23. Єврокомісія пропонує подовжити захист українців у ЄС до 2026. URL: <https://www.dw.com/uk/evrokomisia-proponue-podovziti-zahist-ukrajinciv-u-es-do-2026/a-69331076> (дата звернення: 05.09.2024)

References

1. *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy*. Retrieved from https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf [in English].
2. Dorosh, L. (2023). Evolyutsiya normatyvno-pravovoho zabezpechennya bezpeky YES: poshuk ta vyznachennya klyuchovykh prioritytiv [The Evolution of the EU's Legal and Regulatory Framework for Security: Search and Identification of Key Priorities.]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filos.-politolog. Studiyi - Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political studies*, 46, 262-270 [in Ukrainian].
3. Zavada, Ya. I. & Sino, I. A. (2022). Spilna polityka bezpeky i oborony YeS na suchasnomu etapi: osnovni perspektyvy i zahrozy [Common Security and Defence Policy of the EU at the Present Stage: Main Perspectives and Threats]. *Politykus: naukovyy zhurnal - Politikus: scientific journal*, 3, 71-76 [in Ukrainian]
4. *Uhoda pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropeyskym Soyuzom, Yevropeyskym spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony vid 27 chervnya 2014 roku № 984_11* [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, of 27 June 2014, No. 984_11]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian]
5. Koznova O. *Rada YeS ukhvalyla 14-y paket sanktsiy proty rf* [The EU Council adopted the 14th package of sanctions against Russia]. Retrieved from https://biz.ligazakon.net/news/228655_rada-s-ukhvalila-14-y-paket-sanktsy-proti-rf [in Ukrainian]
6. *European Council conclusions on Ukraine, the Middle East and Türkiye, 17 April 2024*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/04/18/european-council-conclusions-on-ukraine-and-turkiye/> [in English]
7. *European Council conclusions on Ukraine, security and defence, Middle East, enlargement and reforms, migration, preparedness and crisis response, and European Semester*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/70815/sn00008-en24.pdf> [in English]
8. *Dohovor pro Yevropeyskyy Soyuz* [Treaty on European Union]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text [in Ukrainian]
9. *A Világ Magyar Szemmel. Külpolitikai attitűdök Magyarországon 2024-ben*. Budapest, 2024. 87 ol. Retrieved from <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/21348.pdf> [in Hungarica]
10. *Hungary, not Poland, does business with Russia says Polish deputy FM*. Retrieved from <https://www.pap.pl/en/news/hungary-not-poland-does-business-russia-says-polish-deputy-fm> [in English]

11. *Joint Security Commitments between Ukraine and the European Union*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/en/news/spilni-bezpekovi-zobovyazannya-mizh-ukrayinoyu-ta-yevropejsk-91801> [in English]
12. *Instrument Ukraine Facility. Pidtrymka vidnovlennya ta vidbudovy Ukrayiny ta yiyi shlyakhu do chlenstva v YeS [Ukraine Facility. Supporting the recovery and reconstruction of Ukraine and its path to EU membership]*. Retrieved from https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/ukraine-facility_uk#:~:text=%C2%ABUkraine%20Facility%C2%BB%20%E2%80%94%20%D1%86%D0%B5%20%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9,%D1%81%D1%83%D0%BC%D1%83%20%D0%B4%D0%BE%2050%20%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%8F%D1%80%D0%B4%D1%96%D0%B2%20%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE [in Ukrainian]
13. *EUAM Ukraine*. Retrieved from <https://www.euam-ukraine.eu/ua/our-mission/about-us/> [in English]
14. *Politseyski Ternopilshchyny prodovzhuyut vprovadzhuvaty systemu zakhystu prav lyudyny [Police in Ternopil region continue to implement human rights protection system]*. Retrieved from <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/ternopil-police-continues-to-advance-human-rights-system/> [in Ukrainian]
15. *Za finansovoyi pidtrymky Niderlandiv KMYES zapuskaye masshtabnyy proyekt, spryamovanyy na pidtrymku stabilizatsiyi na deokupovanykh terytoriyakh Ukrayiny [EUAM launches a large-scale project with financial support from the Netherlands to support stabilisation in the de-occupied territories of Ukraine]*. Retrieved from <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/euam-ukraine-launches-major-dutch-funded-project-to-support-stabilisation-of-ukraine-s-liberated-territories/> [in Ukrainian]
16. *Realiyi pryfrontovoho rehionu: predstavnyky KMYES vidvidaly byuro sudovo-medychnoyi ekspertyzy u Dnipri [Realities of the frontline region: EUAM representatives visit the forensic bureau in Dnipro]*. Retrieved from <https://www.euam-ukraine.eu/ua/news/a-glimpse-into-the-front-line-euam-ukraine-s-visit-to-dnipro-s-forensic-medicine-bureau/#> [in Ukrainian]
17. *4.1 million people under temporary protection in July*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240910-1> [in English]
18. *Dyrektyva Rady 2001/55/YES vid 20.07.2001 r. pro minimalni standarty dlya nadannya tymchasovoho zakhystu u razi masovoho naplyvu peremishchenykh osib ta pro zakhody, shcho spryayut zbalansovanosti zusyl mizh derzhavamy-chlenamy shchodo pryymu takykh osib ta vidpovidalnosti za naslidky takoho pryymu [Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for granting temporary protection in the event of mass influxes of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in taking in such persons and bearing the consequences of such reception]*. Retrieved from https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Direkt_ES_2001_55.pdf [in Ukrainian]
19. Levandovski, K. M. (2022) Tymchasovyy zakhyst ta status bizhentsya v konteksti ukrayinskoyi kryzy [Levandovski K. M. Temporary protection and refugee status in the context of the Ukrainian crisis]. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentsiya - Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser.: Jurisprudence*, 55, 88-93 [in Ukrainian]
20. *Tymchasovyy zakhyst/status bizhentsya chy lehalne perebuvannya 90 dnyv? Posolstvo Ukrayiny v Respublitsi Polshcha [Temporary protection/refugee status or legal stay for 90 days? Embassy of Ukraine in the Republic of Poland.]*. Retrieved from <https://poland.mfa.gov.ua/konsulski-pitannya/informaciya-dlya-gromadyan-ukrayini-yaki-pribuli-do-polshchi-ryatuyuchis-vid-vijni/timchasovij-zahist-chi-status-bizhencya> [in Ukrainian]
21. Kashchavtseva, K. (2022). *Yak Nimechchyna pryymaye bizhentsiv z Ukrayiny 2022: pravyla ta umovy. Informatsiyne ahent-stvo UNIAN [How Germany accepts refugees from Ukraine in 2022: rules and conditions. UNIAN news agency]*. Retrieved from <https://www.unian.ua/world/status-bizhencya-v-nimechchini-dlya-ukrajinciv-2022-osnovni-polozhennya-novini-svitu-11745154.html#id-164125410> [in Ukrainian]
22. Chuyenko, V. I. (2023). *Pravove rehulyuvannya statusu bizhentsiv v Yevropeyskomu Soyuzi: suchasnyy stan ta perspektyvy rozvytku [Legal regulation of refugee status in the European Union: current state and prospects for development]*: monohrafiya. Kharkiv, 284 [in Ukrainian]
23. *Yevrokomisiya proponuye prodovzhyty zakhyst ukrayintsiv u YeS do 2026 [The European Commission proposes to extend the protection of Ukrainians in the EU until 2026]*. URL: <https://www.dw.com/uk/evrokomisiya-proponue-podovzhati-zahist-ukrajinciv-u-es-do-2026/a-69331076> [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 24.09.2024

Денис Сидоренко,
кандидат юридичних наук,
директор ТОВ «Комерсант Україна»
ORCID ID: <https://0009-0004-5793-6683>

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ: ПОНЯТТЯ У ДОКТРИНІ СІМЕЙНОГО ПРАВА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ У ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

У науковій статті здійснено наукове дослідження теоретичних підходів, визначених у сімейно-правовій доктрині щодо розуміння сутності сімейних прав подружжя, та аналізується їхнє практичне застосування в юридичній практиці. В статті зазначено, що у сімейно-правовій доктрині права та обов'язки подружжя визначаються як суб'єктивні права подружжя або одного з них, як міра можливої або дозволеної поведінки подружжя, як відповідні правомочності, які потенційно можуть бути ним реалізовані, на основі та відповідно до актів сімейного законодавства, сімейного договору, розсуду самого подружжя, за умови, що це не порушує права та інтереси інших осіб, як вид та міра необхідної поведінки, яку подружжя як учасник сімейних відносин зобов'язане вчинити. Особисті немайнові та майнові права та обов'язки подружжя здійснюються за спільною згодою обох з подружжя, яка, як правило, є усною за формою (письмова згода подружжя потребується лише для укладання договорів щодо нерухомого майна, іншого цінного майна, інших договорів, що потребують нотаріального посвідчення або державної реєстрації, а також у випадку урегулювання питання умов, розміру та строків виплати аліментів на утримання іншому з подружжя, в тому числі у формі договору подружжя про надання утримання). В окремих випадках діє презумпція надання згоди одним з подружжям на вчинення дій іншим з подружжя в інтересах сім'ї (крім випадків, коли надання усної чи письмової згоди іншого з подружжя є необхідною для здійснення подружніх прав чи виконання подружніх обов'язків). У разі досягнення подружжям згоди щодо здійснення ними особистих немайнових та майнових прав та обов'язків саме такий порядок буде пріоритетним порівняно із порядком, визначеним сімейним законодавством; в той же час у договірному порядку можливим є урегулювання лише майнових прав та обов'язків подружжя. У разі недосягнення спільної згоди щодо здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків подружжям або одним із них такий порядок встановлюється в судовому порядку.

Ключові слова: подружжя; сімейні права та обов'язки подружжя; особисті немайнові права; майнові права; здійснення прав подружжя; виконання обов'язків подружжя.

Sydorenko D.

Rights and obligations of the wife: concepts in the doctrine of family law and features of implementation in legal practice

The scientific article carries out a scientific study of the theoretical approaches defined in the family law doctrine for understanding the essence of the family rights of spouses and analyzes their practical application in legal practice. The article states that in the family law doctrine, the rights and obligations of spouses are defined as the subjective rights of the spouse or one of them, as a measure of possible or permitted behavior of the spouse, as corresponding powers that can potentially be exercised by him, based on and in accordance with the acts of family legislation, the family contract, the discretion of the spouses themselves, provided that this does not violate the rights and interests of other persons, as the type and measure of the necessary behavior that the spouse as a participant in family relations is obliged to perform. Personal non-property and property rights and obligations of the spouses are carried out with the joint consent of both spouses, which is usually oral in form (the written consent of the spouses is required only for concluding contracts regarding real estate, other valuable property, other contracts that require notarization or state registration, as well as in the case of settling the issue of terms, amount and terms of alimony payments to the other spouse, such consent is in writing, including in the form of a spousal maintenance agreement to the other spouse in the interests of the family (except for cases when the provision of oral or written consent of the other spouse is necessary for the exercise of marital rights or the performance of marital duties. In the event that the spouses reach an agreement regarding the exercise of their personal non-property and property rights and obligations relationships, this order will have priority compared to the order defined by family legislation; at the same time, it is possible to settle only the property rights and obligations of the spouses in a contractual manner. In the event of failure to reach a joint agreement on the exercise of family rights

and the performance of family duties by the spouses or one of them, such an order shall be established by court order.

Keywords: *married couple; family rights and obligations of spouses; personal non-property rights; property rights; exercise of spouse's rights; fulfillment of spouse's duties.*

Постановка проблеми. У сучасній юридичній науці питання прав та обов'язків подружжя займають центральне місце в доктрині сімейного права. Вступ у подружні правовідносини зумовлює виникнення у їхніх учасників ряду сімейних прав, причому особисті немайнові права подружжя стають основою для побудови рівноправних та гармонійних стосунків, де кожен з подружжя має можливість вільно розвиватися як особистість, а майнові – забезпечують економічну стабільність подружжя та впливають на можливості кожного з подружжя після припинення шлюбних відносин. Баланс між особистими немайновими та майновими правами є ключовим для забезпечення рівності, стабільності та взаємоповаги в сімейних відносинах подружжя. У цьому контексті важливим є розуміння того, як доктрина сімейного права трактує основні положення щодо правового статусу подружжя, їхніх сімейних прав та обов'язків, а також як ці права та обов'язки реалізуються на практиці. Права та обов'язки подружжя охоплюють широкий спектр питань, включаючи взаємну підтримку, виховання дітей, розпорядження спільним майном та вирішення конфліктів. Реалізація цих прав та обов'язків може варіюватися залежно від конкретних обставин, що робить їхнє вивчення особливо актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика поняття та здійснення сімейних прав подружжя досліджувалася рядом науковців, таких як І. В. Апопій, М. І. Байрачна, В. А. Ватрас, Р. О. Гаврік, О. В. Данильченко, Ю. В. Драгомирова, А. І. Дутко, І. В. Жилінкова, В. О. Кожевникова, Л. В. Красицька, О. А. Оксанюк, А. В. Парфентьєв, О. О. Посикалюк, З. В. Ромовська, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук, І. Л. Сердечна, однак комплексного наукового дослідження зазначеного питання (в контексті розгляду як теоретичних, так і прикладних питань здійснення особистих немайнових та майнових прав подружжя) не було проведено.

Метою статті є наукове дослідження теоретичних підходів, визначених у сімейно-правовій доктрині щодо розуміння сутності сімейних прав подружжя; аналізується їхнє практичне застосування в юридичній практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державна реєстрація шлюбу як одного із сімейних союзів жінки та чоловіка, що спрямований на реалізацію ряду майнових та особистих немайнових прав та обов'язків, передбачає спільне проживання жінки та чоловіка, наявність спільного побуту, наявність взаємних прав та обов'язків, пов'язаних із необхідністю забезпечення взаємної турботи, піклування, народження та виховання спільних дітей, набуття сімейної власності. При цьому, на відміну від фактичних шлюбних відносин, одностатевих сімейних відносин, шлюб за умови його державної реєстрації органами державної реєстрації актів цивільного стану не просто визнається державою без необхідності прийняття рішення суду про встановлення факту проживання однією сім'єю жінки та чоловіка, а й передбачає найбільш повний захист прав та законних інтересів учасників правовідносин, що виникли у зв'язку із укладенням та державною реєстрацією шлюбу (права учасників одностатевих сімейних відносин в Україні наразі ніяк не захищені, а права учасників фактичних шлюбних відносин, за умови встановлення факту їхньої наявності судом, захищаються лише в контексті встановлення правового режиму майна, набутого в період перебування у таких відносинах, а також аліментних зобов'язань їхніх учасників). Держава визнає та здійснює захист як майнових, так і особистих немайнових прав та обов'язків подружжя як учасників шлюбних правовідносин.

Укладення шлюбу – це передусім юридичний (правостворюючий) факт, що призводить до створення сім'ї і викликає встановлення між подружжям складного комплексу взаємних прав та обов'язків [1, с. 148]. В такому випадку відбувається створення сім'ї, тобто юридичного зв'язку між фізичними особами, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності [2, с. 89]. Особи, які вступають у такі правовідносини, набувають правового статусу члена сім'ї і одночасно – подружжя, а отже, набувають ряд особистих немайнових та майнових сімейних прав подружжя, визначених у розділі II Сімейного кодексу України. Наявність взаємних прав та обов'язків між подружжям як членами сім'ї є основною ознакою для юридичного визначення укладення шлюбу як підстави виникнення сім'ї, а у осіб, які уклали шлюб, – статусу подружжя і відповідного комплексу сімейних прав та обов'язків, тобто тих прав та обов'язків, які випливають із сімейних відносин, регулюються сімейним законодавством. Для виникнення таких прав та обов'язків необхідно, щоб між жінкою та чоловіком

виникли сімейні правовідносини [3, с. 25]. В подальшому для захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права подружжя або одного із них, забезпечення врахування сімейного інтересу подружжя, виконання одним із подружжя свого обов'язку щодо іншого немає потреби у встановленні наявності шлюбного правовідношення, адже воно вже встановлене самим фактом державної реєстрації шлюбу і наявності відповідного запису у державному реєстрі актів цивільного стану. Відповідні права та обов'язки подружжя, які виникають у зв'язку із цим, існуватимуть та захищатимуться протягом часу існування шлюбного правовідношення, тобто до припинення шлюбу (хоча частина цих прав та обов'язків вже трансформуватиметься у права та обов'язки колишнього подружжя).

Говорячи про правову природу прав та обов'язків подружжя, слід зупинитися на ширшому визначенні – окресленні понять сімейного права та сімейного обов'язку. Так, у сімейно-правовій доктрині поняття «сімейне право» в розумінні саме суб'єктивного права учасника сімейних відносин визначається як «...міра можливої або дозволеної поведінки суб'єкта сімейних відносин, потенційні можливості, які можуть бути реалізовані ним відповідно до актів сімейного законодавства або інших джерел сімейного права, сімейного договору чи розсуду самого суб'єкта, який вправі діяти будь-яким чином, щоб не порушувати права та інтереси інших осіб; як спосіб здійснення можливої чи дозволеної поведінки, в результаті чого задовольняються потреби учасника сімейних відносин; як право на захист сімейного права» [4, с. 111]. З іншого боку, змістом поняття «сімейний обов'язок» є вид та міра необхідної поведінки, яку особа (учасник сімейних відносин) зобов'язана (повинна, мусить) вчинити [5, с. 56–58]. В обох випадках ключовим для віднесення конкретного права чи обов'язку учасника сімейних відносин до категорії сімейних є те, що вони виникають саме із сімейних відносин (факту перебування у них, зокрема у подружніх правовідносинах), правового регулювання підстав їхнього виникнення та припинення, власне змісту таких прав та обов'язків за нормами сімейного законодавства або положеннями сімейного договору.

Говорячи про перелік особистих немайнових та майнових прав та обов'язків подружжя, слід зазначити, що він не є вичерпним, оскільки може бути доповнений положеннями шлюбного договору або інших сімейних договорів, укладених подружжям. Традиційно сімейне законодавство врегульовувало тільки право вибору подружжям прізвища (ст. 19 Кодексу про шлюб та сім'ю України), право подружжя спільно вирішувати питання життя сім'ї (ст. 20 КпШС України), право кожного з подружжя на вибір занять, професії і місця проживання (ст. 21 КпШС України) [6, с. 39]. Серед прав та обов'язків подружжя, визначених чинним сімейним законодавством, можемо визначити, зокрема, такі права: репродуктивні права подружжя (права на материнство та на батьківство); права дружини та чоловіка, які стосуються забезпечення права на повагу до своєї гідності; на свободу та особисту недоторканність; інші особисті немайнові права (право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності; право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток; право дружини та чоловіка на особисту свободу); права дружини та чоловіка, які стосуються спільного вирішення питань сім'ї та перебування у правовідносинах як єдиного цілого (право дружини та чоловіка на зміну прізвища; право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї; обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю; право одного з подружжя укласти правочини від імені та в інтересах сім'ї, в тому числі за дії презумпції наявності згоди іншого з подружжя або власне за наявності такої згоди); право подружжя на укладання шлюбного договору, інших сімейних договорів із майнових питань; майнові права та обов'язки подружжя, які виникають із права власності, в тому числі на майно, набуто під час шлюбу, а також із аліментних правовідносин [7; 8, с. 67].

Правова природа сімейних прав та обов'язків подружжя, як уже зазначалося вище, передбачає те, що вони виникають з моменту укладення шлюбу, зареєстрованого в органах державної реєстрації актів цивільного стану, а припиняються – із припиненням шлюбу. Іншими провідними рисами таких прав та обов'язків є: їхнє здійснення можливе за умови погодження із іншим подружжям та з урахуванням інтересів сім'ї загалом; невичерпність тими правами та обов'язками, що визначені в сімейному законодавстві; майнові права та обов'язки можуть врегульовуватися положеннями шлюбного договору та інших сімейних договорів, що укладаються подружжям, є похідними від особистих немайнових прав та обов'язків подружжя, можуть припинятися і без припинення шлюбних правовідносин; ознаками особистих немайнових прав та обов'язків подружжя є: їхня пов'язаність із особистістю кожного із подружжя, невіддільність від неї, невідчужуваність, їхнє здійснення прав відповідно до моральних засад суспільства [8, с. 67; 9, с. 117].

Говорячи власне про особливості здійснення сімейних прав подружжя, як уже визначалося вище, слід відмітити передусім здійснення їх за замовчуванням за спільною згодою обох з подружжя. Поняття «згода обох з подружжя», «взаємна згода дружини, чоловіка» чи «згода другого з подружжя» часто застосовуються у сімейному законодавстві (в тому числі в контексті вчинення правочинів одним з подружжя

в інтересах сім'ї, розподілу спільного майна подружжя, вирішення питань здійснення майнових прав та обов'язків, а також щодо випадків визначення порядку виконання аліментних обов'язків подружжя) [8].

Форма згоди одного з подружжя на укладення іншим подружжям правочинів в інтересах сім'ї, на здійснення ним сімейних прав та виконання сімейних обов'язків, які залежать від спільної волі подружжя, як правило, є усною. В той же час подружжя вправі зафіксувати результати спільного погодження порядку здійснення ними подружніх прав та обов'язків у шлюбному договорі (ст. 92 Сімейного кодексу України), інших договорах, укладених між подружжям, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ст. 64 Сімейного кодексу України), а також з питань надання взаємного утримання («договір подружжя про надання утримання», ст. 77 Сімейного кодексу України). У цих договорах подружжя може урегулювати майнові права та обов'язки подружжя, в тому числі як батьків, питання розміру часток майна дружини та чоловіка при поділі майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, способів та порядку розподілу спільного майна, способи надання утримання іншому з подружжя, умови, розмір та строки виплати аліментів на утримання іншому з подружжя. Однак зазначені питання подружжя може урегулювати й без укладання сімейного договору, а саме – в усній формі, за взаємною згодою (за винятком питань умов, розміру та строків виплати аліментів, щодо яких передбачається або законний, або договірний режим). В той же час в окремих випадках для здійснення сімейних прав подружжя є необхідною саме письмова згода іншого з подружжя – для укладання одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна [8].

У разі недосягнення спільної згоди щодо здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків подружжям або одним із них такий порядок встановлюється в судовому порядку, зокрема відповідно до ст. 71, 77 та 78 Сімейного кодексу України саме суд вирішує спори між подружжям щодо порядку розподілу спільного майна або визначення способу виконання обов'язку щодо надання утримання. Щодо останнього у ст. 77 Сімейного кодексу України зазначається про «...присудження аліментів на утримання подружжя судом». Тобто презюмується можливість вирішення питання у судовому порядку, якщо подружжя не змогло домовитися про порядок виконання обов'язку щодо надання утримання.

Висновки. На підставі вищевикладеного наукового дослідження можемо дійти висновку, що у сімейно-правовій доктрині права та обов'язки подружжя визначаються як суб'єктивні права подружжя або одного з них, як міра можливої або дозволеної поведінки подружжя, як відповідні правомочності, які потенційно можуть бути ним реалізовані, на основі та відповідно до актів сімейного законодавства, сімейного договору, розсуду самого подружжя, за умови, що це не порушує права та інтереси інших осіб, як вид та міра необхідної поведінки, яку подружжя як учасник сімейних відносин зобов'язаний вчинити. Особисті немайнові та майнові права та обов'язки подружжя здійснюються за спільною згодою обох з подружжя, яка, як правило, є усною за формою (письмова згода подружжя потребується лише для укладання договорів щодо нерухомого майна, іншого цінного майна, інших договорів, що потребують нотаріального посвідчення або державної реєстрації, а також у випадку урегулювання питання умов, розміру та строків виплати аліментів на утримання іншому з подружжя, в тому числі у формі договору подружжя про надання утримання). В окремих випадках діє презумпція надання згоди одним з подружжям на вчинення дій іншим з подружжя в інтересах сім'ї (крім випадків, коли надання усної чи письмової згоди іншого з подружжя є необхідною для здійснення подружніх прав чи виконання подружніх обов'язків). У разі досягнення подружжям згоди щодо здійснення особистих немайнових та майнових прав та обов'язків саме такий порядок буде пріоритетним порівняно із порядком, визначеним сімейним законодавством; в той же час у договірному порядку можливим є урегулювання лише майнових прав та обов'язків подружжя. У разі недосягнення спільної згоди щодо здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків подружжям або одним із них такий порядок встановлюється в судовому порядку.

Список використаних джерел

1. Мироненко В. П., Пилипенко С. А. Сімейне право України : підруч. Київ : Правова єдність, 2008. 477 с.
2. Ваграс В. А. Поняття «сім'я» у сімейному праві України. *Форум права*. 2009. № 1. С. 83–91.
3. Байрачна М. І. Права та обов'язки подружжя за Сімейним кодексом України : дис. ... до-ра філос.: 081. Харків, 2020. 193 с.
4. Гаврік Р. О. Сімейне право та інтерес учасників сімейних відносин як об'єкти захисту. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2023. № 2 (54). С. 108–113.
5. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.

6. Красицька Л. В. Права та обов'язки подружжя: наукова спадщина І. В. Жилінкової, сучасний стан та перспективи правового регулювання. *Актуальні проблеми сімейного права : Міжнар. наук.-практ. конф., присвячена пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни (м. Харків, 12 квіт. 2024 р.)*. Харків : Право, 2024. С. 38–42.
7. Сімейний кодекс України : від 10 січня 2002 р. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/print>.
8. Ватрас В. А. Особливості суб'єктного складу подружніх і прирівняних до них правовідносин. *Університетські наукові записки*. 2009. № 1. С. 65–70.
9. Парфентьев А. Поняття та правова природа особистих немайнових прав подружжя у сімейно-правовій доктрині. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 3 (31). С. 114–118.

References

1. Myronenko, V. P. & Pylypenko, S. A. (2008). *Simeine pravo Ukrainy: pidruchnyk [Family law of Ukraine: textbook]*. Kyiv: Pravova yednist [in Ukrainian]
2. Vatras, V. A. (2009). Poniattia «simia» u simeinomu pravi Ukrainy [The concept of «family» in the family law of Ukraine]. *Forum prava – Law forum*, 1, 83-91 [in Ukrainian]
3. Bairachna, M. I. (2020). Prava ta oboviazky podruzzhzia za Simeinym kodeksom Ukrainy [Rights and obligations of spouses according to the Family Code of Ukraine]. *PhD's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian]
4. Havrik, R. O. (2023). Simeine pravo ta interes uchashnykh simeinykh vidnosyn yak obiekty zakhystu [Family law and the interest of participants in family relations as objects of protection]. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, 2 (54), 108-113 [In Ukrainian]
5. Romovska, Z. V. (2009). *Ukrainske simeine pravo: pidruchnyk [Ukrainian family law: textbook]*. Kyiv: Pravova yednist [In Ukrainian].
6. Krasyska, L. V. (2024). Prava ta oboviazky podruzzhzia: naukova spadshchyna I. V. Zhylinkovoi, suchasnyi stan ta perspektyvy pravovoho rehuliuвання [The rights and obligations of spouses: the scientific heritage of I. V. Zhilinkova, the current state and prospects of legal regulation]. *Aktualni problemy simeinoho prava: mizhnarodna nauково-praktychna konferentsiia, prysviachena pamiati d-ra yuryd. nauk, prof., chl.-kor. NAPrN Ukrainy Zhylinkovoi Iryny Volodymyrivny – Actual problems of family law: an international scientific and practical conference dedicated to the memory of Dr. Jurid. of Science, Prof., member-cor. National Academy of Sciences of Ukraine of Iryna Volodymyrivna Zhilinkova*, 38-42. Kharkiv: Pravo [In Ukrainian]
7. Simeinyi kodeks Ukrainy [Family Code of Ukraine]. (2002, January 10), *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-14> [In Ukrainian]
8. Vatras, V. A. (2009). Osoblyvosti subiektnoho skladu podruzhnikh i pryivnianiukh do nykh pravovidnosyn [Peculiarities of the subject composition of marital and legal relations equated to them]. *Universytetski naukovy zapysky – University scientific notes*, 1, 65-70 [in Ukrainian]
9. Parfentiev, A. (2022). Poniattia ta pravova pryroda osobystykh nemainovykh prav podruzzhzia u simeino-pravovii doktryni [Concept and legal nature of personal non-property rights of spouses wsin family law doctrine]. *Aktualni problemy pravoznavstva – Actual problems of jurisprudence*, 3 (31), 114-118 [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 21.09.2024

DOI:10.35774/app2024.03.075
УДК 349.2

Ольга Ткаченко,

кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки і права,
Національний університет харчових
технологій

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1468-8091>

ВИМУШЕНИЙ ПРОГУЛ: ПРАВА ПРАЦІВНИКА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ РОБОТОДАВЦЯ

У статті досліджено правову природу вимушеного прогулу як випадку, що унеможливує виконання працівником своїх трудових функцій та водночас є порушенням конституційного права кожної особи на працю та отримання заробітку.

Проаналізована судова практика з розгляду справ трудового законодавства щодо питань вимушеного прогулу та зроблені узагальнюючі висновки щодо тлумачення цього правового явища та з'ясування випадків, в яких він може мати місце.

Особлива увага в статті акцентована на протиправності досліджуваної категорії. Показано, що причиною вимушеного прогулу з боку працівника є протиправні діяння чи бездіяльність роботодавця, за які він має нести юридичну відповідальність. Також досліджуються можливі правові наслідки для працівника, що полягають у зверненні до суду із позовними вимогами про стягнення з роботодавця на користь працівника середнього заробітку за час вимушеного прогулу, поновлення на роботі та захисті права на щорічну відпустку.

Крім того, розглядається правова природа виплат, які здійснюються у випадку втрати доходу працівником під час вимушеного прогулу. Досліджено, що середній заробіток за весь час вимушеного прогулу за своєю правовою природою є різновидом матеріальної відповідальності роботодавця перед працівником і не входить до структури заробітної плати.

Стаття також містить обґрунтування наявності права працівника на використання щорічної основної відпустки за час вимушеного прогулу або на отримання компенсації за всі невикористані ним дні щорічної відпустки.

Ключові слова: вимушений прогул, права працівника, порушення конституційного права на працю, середній заробіток за час вимушеного прогулу, відповідальність роботодавця.

Ткаченко О.

Forced absenteeism: employee rights and employer responsibility

The purpose of the article is a systematic analysis of the legal nature of the concept of «forced absenteeism», the application of this legal construction in labor legislation, an outline of cases in which this phenomenon occurs, and a study of the consequences of forced absenteeism for parties to labor relations.

The Constitution of Ukraine grants every person, regardless of citizenship, gender, nationality, and other defining characteristics, the right to work and provide oneself with the basic means of subsistence. This constitutional right can be exercised at one's own will. However, unfortunately, there are many cases when a person is deprived of the opportunity to work (perform the labor function directly) and, thereby, receive wages as a means of subsistence.

The national legislation uses the legal construction «enforced absenteeism» to define the specified legal situation. However, none of the acts of the current legislation discloses the definition of this concept, despite its repeated use, in particular in the Code of Labor Laws. Disclosure of the essence of this concept (legal situation) is possible only through the interpretation of the provisions of Article 235 of the Code of Labor Laws, other normative acts and court decisions.

The article examines the legal nature of forced absenteeism as a case that makes it impossible for an employee to perform his work functions and, at the same time, is a violation of the constitutional right of every person to work and receive income.

Jurisprudence on the consideration of labor law cases regarding forced absenteeism was analyzed and general conclusions were made regarding the interpretation of this legal phenomenon and the clarification of cases in which it may occur.

The article also examines the possible legal consequences for the employee in the case of forced absenteeism,

which consist in applying to the court with legal claims for recovery from the employer (the defendant in the case) in favor of the employee of the average salary during the forced absenteeism, reinstatement and protection of the right to annual vacation

Keywords: *forced absenteeism, employee rights, violation of the constitutional right to work, average earnings during forced absenteeism, employer's responsibility.*

Постановка проблеми. Конституція України надає кожній особі незалежно від громадянства, статі, національності та інших визначальних ознак право на працю та забезпечення себе основними засобами для існування [1]. Це конституційне право може бути використане за власним бажанням кожного. Проте спостерігаються непоодинокі випадки, коли людина позбавляється можливості працювати (виконувати трудову функцію безпосередньо) та отримувати заробітну плату як засіб для існування.

Для означення зазначеної правової ситуації в національному законодавстві використовується юридична конструкція «вимушений прогул». Проте жоден з актів чинного законодавства не розкриває дефініцію цього поняття, незважаючи на багаторазове її використання, зокрема в Кодексі законів про працю (далі – КЗпП). Розкриття суті цього поняття (правової ситуації) можливе лише через тлумачення приписів статті 235 КЗпП, інших нормативних актів та рішень судових інстанцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження юридичної конструкції «вимушений прогул» стало предметом наукових досліджень багатьох українських правників, серед яких варто відмітити таких, як О. Барабаш, О. Лук'янчиков, В. Слома, А. Мамедова, С. Константиновський, Н. Кайда. Проте слід зазначити, що з огляду на останні зміни законодавства про працю ця проблема залишається не до кінця вивчена і потребує більш глибокого дослідження.

Метою статті є системний аналіз правової природи поняття «вимушений прогул», застосування цієї юридичної конструкції у трудовому законодавстві, окреслення випадків, в яких має місце це явище, та дослідження наслідків вимушеного прогулу для сторін трудових правовідносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ситуація вимушеного прогулу позбавляє працівника можливості працювати та отримувати за свою працю винагороду, а отже, засобів для існування. Відповідно до Конституції України кожен громадянин має право на працю, яке «...включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується» [1, с. 43]. Отже, протиправні дії роботодавця (керівника, власника, уповноваженої особи), які призвели до вимушеного прогулу, є порушенням конституційних прав людини.

На підставі судової практики можна стверджувати, що під вимушеним прогулом мається на увазі час, протягом якого працівник не мав змоги виконувати свої трудові функції з вини роботодавця. Інакше кажучи, вимушений прогул – це проміжок часу, протягом якого працівник позбавляється можливості працювати, тобто виконувати трудові функції, обумовлені трудовим договором, та отримувати за це передбачену трудовим договором оплату праці внаслідок рішення чи/або дій керівника або уповноваженого ним органу. Саме до такого висновку у визначенні вимушеного прогулу дійшов Верховний Суд України у Постановках від 16 грудня 2020 р. у справах № 541/1700/17 (провадження № 61-24472св18) та № 761/36220/17 (провадження № 61-3100 св 20) [3; 4].

Цікавими є роздуми науковця-правника С. Константиновського, який на підставі аналізу правової природи поняття «прогул» та лексичного значення слова «вимушений» вважає, що юридична конструкція «вимушений прогул» є абсурдною, а тому не має міститись у законодавстві. Суперечливість співвідношення понять «прогул» та «вимушений прогул» полягає, на думку автора, в наявності обов'язкової ознаки прогулу в трудовому законодавстві – відсутність поважної причини. Водночас категорія «вимушений прогул» якраз і має таку причину для неможливості виконання трудової функції працівником. Автор стверджує, що «...для позначення цього явища необхідно винайти нове поняття, яке було б доречно закріпити в трудовому законодавстві і пропонує використовувати правову конструкцію «перешкоджання трудовій діяльності з вини роботодавця» [5, с. 137].

Випадки, у яких може мати місце вимушений прогул, були окреслені пленумом Верховного Суду України ще в 1992 р. в відповідній Постанові від 06 листопада № 9 «Про практику розгляду судами трудових спорів». Проте численні зміни трудового законодавства, що мали місце після 1992 р., та реальні зміни життя, умов та організації праці породжують і інші ситуації, які можна розглядати як вимушений прогул. Отже, аналіз положень зазначеної постанови та Кодексу законів про працю України дозволяє окреслити такі випадки вимушеного прогулу:

– незаконне звільнення працівника;

- незаконне переведення працівника на іншу роботу;
- затримка видачі трудової книжки з вини власника чи уповноваженого ним органу;
- затримка виконання рішення про поновлення на роботі;
- необґрунтована відмова в прийнятті на роботу;
- несвоєчасне укладення трудового договору;
- неправильне формулювання причин звільнення;
- затримка видання наказу про звільнення;
- затримка розрахунку.

Обов'язковою складовою вимушеного прогулу є протиправність дій чи бездіяльність роботодавця. Саме цей елемент визначає вимушеність та неспроможність виконання трудової функції з боку працівника. Працівник не може вийти на роботу та реалізовувати належне йому конституційне право на працю й оплати праці через винні дії (бездіяльність) роботодавця.

Однією з гарантій забезпечення прав і свобод учасників трудових правовідносин є механізм реалізації права на захист, що передбачено національним законодавством і полягає у зверненні до відповідного повноважного органу. Зокрема, право працівника звернутися про вирішення трудового спору передбачено частиною першою статті 233 КЗпП України. Кодекс зазначає, що «...працівник задля вирішення трудового спору вправі звернутися безпосередньо до районного, районного у місті, міського чи міськрайонного суду в тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення – в місячний строк з дня вручення копії наказу (розпорядження) про звільнення» [2].

Саме через відсутність у працівника можливості отримувати доходи для проживання передбачена можливість працівника звертатися до суду у ситуації з вимушеним прогулом із позовними вимогами про стягнення з роботодавця (відповідача у справі) на його користь середнього заробітку за час вимушеного прогулу одночасно із поновленням на роботі.

Відповідно до статті 235 Кодексу законів про працю України «...у разі звільнення без законної підстави або незаконного переведення на іншу роботу, у тому числі у зв'язку з повідомленням про порушення вимог Закону України «Про запобігання корупції» іншою особою, працівник повинен бути поновлений на попередній роботі органом, який розглядає трудовий спір». Відповідно до ч. 2 цієї ж статті, «...при винесенні рішення про поновлення на роботі орган, який розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більш як за один рік» [2].

Водночас оплата середнього заробітку за весь час понад один рік проводиться за вимушений прогул і за умови, що заява про поновлення на роботі розглядалась більше одного року і в цьому не було вини працівника. При частковій вині працівника оплата вимушеного прогулу за період понад один рік може бути відповідно зменшена [6].

Точно так само відбувається виплата середнього заробітку і в інших випадках, крім затримки трудової книжки. У цій ситуації компенсується весь термін вимушеного прогулу.

З метою більш ширшого розуміння проблематики вимушеного прогулу доцільно розглянути правову природу виплат, які здійснюються у випадку втрати доходу працівником під час вимушеного прогулу. Проте законодавство про працю не містить визначення оплати за час вимушеного прогулу.

В межах трудових правовідносин за свою діяльність працівник отримує заробітну плату. Трудове законодавство визначає заробітну плату як винагороду, що обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу [2, ст. 94; 7, ст. 1].

Відповідно до статті 2 Закону України «Про оплату праці», «...в структуру заробітної плати входить основна та додаткова заробітна плата, а також інші заохочувальні, компенсаційні виплати та гарантовані державою виплати, передбачені у статті 12 Закону «Про оплату праці» [7, ст. 2]. Проте стаття 12, визначаючи зазначені державні гарантії, не визначає серед них компенсації втрати доходу у випадку вимушеного прогулу.

Аналогічного висновку дотримується і Верховний Суд України. У Постанові об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 жовтня 2019 р. у справі № 369/10046/18 (провадження № 61-9664сво19) зроблено висновок про те, що виплати, які мають бути здійснені роботодавцем на користь незаконно звільненого працівника, у тому числі середній заробіток за час вимушеного прогулу або різниця в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, не можуть вважатись заробітною пла-

тою та не впливають із трудового договору як підстави для виплат. Ці виплати не можуть кваліфікуватись як плата за виконану роботу.

Проте іншої думки дотримується правниця Н. Кайда, яка на підставі аналізу судових рішень дійшла висновку, що середній заробіток за час вимушеного прогулу – це саме заробітна плата [8]. Ми категорично не погоджуємося з такою думкою і схилиємося до висновку судової інстанції.

Отже, з аналізу положень законодавчих актів можна дійти висновку, що компенсаційні виплати середнього заробітку у випадку вимушеного прогулу за своєю правовою природою не є оплатою праці і відповідно не є жодним елементом структури заробітної плати (основною чи додатковою заробітною платою), а також не є заохочувальною чи компенсаційною виплатою в розумінні статті 2 Закону України «Про оплату праці».

Оскільки, як ми вже зазначали, вимушений прогул має місце винятково за наявності винних дій (бездіяльності) роботодавця, який позбавив працівника можливості працювати, то в цьому випадку має місце винне протиправне порушення роботодавцем своїх трудових обов'язків, унаслідок чого заподіюється майнова шкода працівникові. А таке правопорушення є підставою для матеріальної відповідальності роботодавця за порушення трудових прав працівника. Про що також зазначив Верховний Суд України у Постановах від 16 грудня 2020 р. в справі № 541/1700/17 та у справі № 761/36220/17 (провадження № 61-3100 св 20).

Отже, як визнав Верховний Суд України, за змістом статей 94, 116, 117 КЗпП України та статей 1, 2 Закону України «Про оплату праці» середній заробіток за весь час вимушеного прогулу за своєю правовою природою є різновидом матеріальної відповідальності роботодавця перед працівником і не входить до структури заробітної плати [3, ст. 73].

Також треба акцентувати увагу на порядку визначення розміру середнього заробітку у випадках стягнення його на користь працівника за час вимушеного прогулу. У цьому випадку в зв'язку з незаконним звільненням або переведенням, відстороненням від роботи – невиконанням рішення про поновлення на роботі, затримкою видачі трудової книжки або розрахунку середній заробіток визначається за загальними правилами обчислення середнього заробітку, виходячи з заробітку за останні два календарні місяці роботи. Якщо співробітник пропрацював менше, ніж зазначений термін, калькуляція здійснюється за фактично відпрацьований час. При цьому враховуються положення Порядку обчислення середньої заробітної плати, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1995 р. № 100 [6].

Якщо працівник вже працює на новому місці, то при розрахунку середнього заробітку за час вимушеного прогулу зараховується заробіток за місцем нової роботи або одержана допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, вихідна допомога, середній заробіток на період працевлаштування, допомога у зв'язку з безробіттям тощо.

Вирішуючи справу про захист порушених прав працівника в разі вимушеного прогулу, окрім рішення про виплату середнього заробітку, суд також приймає рішення про поновлення працівника на роботі в разі незаконного його звільнення або з порушенням встановленого порядку. Проте варто зазначити, що у випадку, коли поновити працівника на роботі неможливо внаслідок ліквідації підприємства, установи, організації, суд має визнати звільнення неправильним з одночасним визнанням працівника звільненим за п. 1 статті 40 КЗпП у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи, організації.

В межах цього дослідження варто також дослідити питання з реалізації права працівника на щорічну відпустку за час вимушеного прогулу, оскільки у випадку винесення рішення суду про поновлення на роботі та про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу в результаті незаконного звільнення за працівником зберігається місце роботи та середній заробіток, а отже, право на відпустку.

Обчислення стажу роботи, що дає право на щорічну відпустку, врегульовано статтею 82 Кодексу законів про працю та статтею 9 Закону України «Про відпустки». Зокрема, ця стаття визначає, що до стажу, який дає право на щорічну основну відпустку, зараховуються:

«...1) час фактичної роботи (в тому числі на умовах неповного робочого часу) протягом робочого року, за який надається відпустка;

2) час, коли працівник фактично не працював, але за ним згідно із законодавством зберігалися місце роботи (посада) та заробітна плата повністю або частково (у тому числі час оплаченого вимушеного прогулу, спричиненого незаконним звільненням або переведенням на іншу роботу), крім випадків, коли за працівниками, призваними на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, військову службу за при-

зовом осіб із числа резервістів в особливий період або прийнятими на військову службу за контрактом, у тому числі шляхом укладення нового контракту на проходження військової служби, під час дії особливого періоду на строк до його закінчення або до дня фактичного звільнення зберігалися місце роботи і посада на підприємстві на час призову;

3) час, коли працівник фактично не працював, але за ним зберігалось місце роботи (посада) і йому надавалося матеріальне забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, за винятком відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

4) час, коли працівник фактично не працював, але за ним зберігалось місце роботи (посада) і йому не виплачувалася заробітна плата у порядку, визначеному статтями 25 і 26 Закону України «Про відпустки», за винятком відпустки без збереження заробітної плати для догляду за дитиною до досягнення нею шестирічного віку;

5) час навчання з відривом від виробництва тривалістю менше 10 місяців за денною формою навчання у закладах професійної (професійно-технічної) освіти;

б) час навчання новим професіям (спеціальностям) осіб, звільнених у зв'язку із змінами в організації виробництва та праці, у тому числі з ліквідацією, реорганізацією або перепрофілюванням підприємства, установи, організації, скороченням чисельності або штату працівників;

б¹) час, коли працівник, стосовно якого згідно із Законом України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, фактично не працював у зв'язку з позбавленням особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, але за ним зберігалось місце роботи (посада) і йому не виплачувалася заробітна плата;

7) інші періоди роботи, передбачені законодавством» [2, ст. 82; 9, ст. 9].

Отже, відповідно до п. 2 ч. 1 статті 82 КЗпП і статті 9 Закону, «... час, коли працівник фактично не працював, але за ним згідно із законодавством зберігалися місце роботи (посада) та заробітна плата повністю або частково, включається до стажу, що дає право на щорічну відпустку» [2]. Проте необхідно звернути увагу, що у працівника з'являється право на використання відпустки не у всіх випадках вимушеного прогулу, які були перераховані вище, а лише у разі вимушеного прогулу, спричиненого незаконним звільненням або переведенням на іншу роботу.

Таким чином, у разі поновлення працівника судом на роботі він має право на використання щорічної основної відпустки за весь час вимушеного прогулу або при звільненні отримати компенсацію за всі невикористані ним дні щорічної відпустки.

Крім того, всі виплати працівникові, що поніс роботодавець–юридична особа, мають бути компенсовані винною у вимушеному прогулі працівника службовою особою. Відповідно до статті 237 КЗпП України «...при незаконному звільненні або переведенні на іншу роботу, невиконанні рішення про поновлення працівника на роботі настає повна матеріальна відповідальність винних в цьому службових осіб і обов'язок покрити шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації у зв'язку з оплатою працівникові часу вимушеного прогулу або часу виконання нижчеоплачуваної роботи» [2, ст. 237]. Такий обов'язок покладається, якщо звільнення чи переведення здійснено з порушенням закону або якщо роботодавець затримав виконання рішення суду про поновлення на роботі.

Висновки. Таким чином, правова ситуація невиконання працівником трудового обов'язку не з його вини на сьогодні є не до кінця вивчена і досліджена. Загальнозрозумілим залишається факт порушення роботодавцем у випадку вимушеного прогулу працівника норм конституційної та трудової галузей права. Вимушений прогул відбувається винятково за наявності вини роботодавця, який незаконно створив умови, за яких виконання трудових обов'язків працівником стало неможливим. Тому працівник, права якого були порушені роботодавцем, відповідно до державних гарантій, має безумовне право на звернення до судових інстанцій за захистом своїх прав, що полягає в компенсації неотриманого заробітку, поновленні на роботі, видачі законних документів та компенсації за невикористані дні відпустки за час вимушеного прогулу.

Окрім того, виплата середнього заробітку за час вимушеного прогулу законодавцем, що пов'язується з діянням роботодавця, наслідком яких стала неможливість працівника належним чином реалізовувати своє право на працю, є лише відповідальністю винної посадової особи і ніяким чином не може бути віднесена до заробітної плати.

Список використаних джерел

1. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.09.2024).
2. Кодекс законів про працю : Закон України від 10.12.1971 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 24.09.2024).
3. Постанова Верховного Суду України від 16.12.2020 р. в справі № 541/1700/17 (провадження № 61-24472св18) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93666736> (дата звернення: 24.09.2024).
4. Постанова Верховного Суду України від 16.12.2020 р. в справі № 761/36220/17 (провадження № 61-3100св20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93630874> (дата звернення: 24.09.2024).
5. Константиновський С. Правова природа юридичного явища «вимушений прогул». *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 134–138 URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/25.pdf> (дата звернення: 24.09.2024).
6. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 «Про практику розгляду судами трудових спорів» від 06.11.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text> (дата звернення: 24.09.2024).
7. Про оплату праці : Закон України № 108/95-ВР від 24.03.1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.09.2024).
8. Кайда Н. Середній заробіток за час вимушеного прогулу та заробіток за час затримки розрахунку при звільненні мають різну правову природу: огляд судової практики. Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/serednii-zarobitok-za-cas-vimushenogo-progulu-ta-zarobitok-za-cas-zatrimki-rozrahunku-maiut-riznu-pravovu-prirodu> (дата звернення: 24.09.2024).
9. Про відпустки : Закон України № 504/96-ВР від 15.11.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80/ed20231224#Text> (дата звернення: 24.09.2024).

References

1. *Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 № 254к/96-VR. [The Constitution of Ukraine, dated 28.06.1996].* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]
2. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.12.1971 № 322-VIII [Labor Code of Ukraine: Law of Ukraine, dated December 10, 1971 №322-VIII].* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> [in Ukrainian]
3. *Postanova Verhovnoho Sudu Ukrayiny vid 16.12.2020 v spravi №541/1700/17 (provadzhennya № 61-24472sv18) [Resolution of the Supreme Court of Ukraine dated December 16, 2020 in case No. 541/1700/17 (proceeding No. 61-24472sv18)].* Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93666736> [in Ukrainian]
4. *Postanova Verhovnoho Sudu Ukrayiny vid 16.12.2020 v spravi №761/36220/17 (provadzhennya № 61-3100sv18) [Resolution of the Supreme Court of Ukraine dated December 16, 2020 in case No. 761/36220/17 (proceedings No. 61-3100sv20)].* Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93630874> [in Ukrainian]
5. Konstantinovskiy S. (2018) Pravova pryroda yurydychnoho yavlyshcha «vymushenyu prohul» [The legal nature of the legal phenomenon «enforced absenteeism»]. *Entrepreneurship, economy and law*, 12, 134–138. Retrieved from <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/25.pdf> [in Ukrainian]
6. *Postanova Plenumu Verhovnoho Sudu Ukrayiny № 9 «Pro praktyku rozhlyadu sudamy trudovykh sporiv» vid 06.11.1992 [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine No. 9 «On the Practice of Consideration of Labor Disputes by Courts» dated November 6, 1992].* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92#Text> [in Ukrainian]
7. *Pro oplaty pratsi: Zakon Ukrayiny vid 24.03.1995 № 108/95-VR. [On wages: Law of Ukraine dated 24.03.1995 № 108/95-BP].* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]
8. Kaida, N. (2023). Seredniy zarobitok za chas vymushenoho prohulu ta zarobitok za chas zatrymky rozrahunku pry zvilnenni mayut riznu pravovu pryrodu: ohlyad sudovoyi praktyky [The average earnings for the period of forced absenteeism and the earnings for the time of delay in the calculation of dismissal have different legal nature: a review of judicial practice]. *Higher School of Advocacy of NAAU*. Retrieved from

<https://www.hsa.org.ua/blog/serednii-zarobitok-za-cas-vimusenogo-progulu-ta-zarobitok-za-cas-zatrimki-rozrachunku-maiut-riznu-pravovu-prirodu> [in Ukrainian]

9. *Pro vidpustky: Zakon Ukrayiny vid 15.11.1996 p. № 504/96-VR [On Vacations: Law of Ukraine dated November 15, 1996 № 504/96-BP]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80/ed20231224#Text> [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 29.09.2024

4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ. СУДОУСТРІЙ. ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

DOI:10.35774/app2024.03.082
УДК 343.9

Андрій Делечук,
аспірант Київського університету права
НАН України
ORCID: <http://orcid.org/0009-0003-8212-1569>

РЕЛЕВАНТНІСТЬ ІНОЗЕМНОГО ДОСВІДУ У ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У МИТНІЙ СФЕРІ

Стаття присвячена розгляду іноземного досвіду у питанні протидії явищу корупції як загалом, так і кримінальним правопорушенням у митній сфері зокрема. У публікації наводяться дані про організацію протидії корупції, в тому числі у митній сфері, у країнах Європейського співтовариства, як тих, що мають сталий розвиток антикорупційних заходів (Німеччина, Франція, Великобританія, Італія), так і в державах, які в межах політичного об'єднання Європейської спільноти адаптують своє правове поле та здійснюють інтенсивну діяльність щодо зниження корупційних ризиків та негативного впливу корупції як такої на порядок суспільних відносин (Румунія, країни Балтії). Окремо звернено увагу на скандинавські тенденції у протидії корупції, а також констатовано, що доречним є азійський досвід (Сінгапур та Південна Корея), який відображає реальність кардинальних змін та кримінологічні можливості зниження показників корупції. Водночас висловлено думку про те, що іноземний досвід є корисним за умови його релевантності, тобто адекватності умовам, в які він імплементаватиметься. Окрім того, йдеться про те, що в сучасному світі досягнення технологічного прогресу також можуть бути вагомим аргументом протидії корупції. Міжнародна спільнота ефективно експериментує із штучним інтелектом.

Ключові слова: корупція, митні послуги, релевантність, іноземний досвід, транспарентність, штучний інтелект.

Andriy Delechuk.

The relevance of foreign experience in countering criminal offenses in the customs sphere

The article is devoted to consideration of the foreign experience in combating corruption both in general and criminal offenses in the customs sector; in particular: Since the deductive method of scientific cognition is chosen, the publication outlines the criminological experience of combating corruption inherent in each legal system as a whole, with further specification of anti-corruption measures specifically in relation to provision of customs services.

The publication provides data on organization of anti-corruption, including in the customs sector; in the countries of the European Community, both those, which have a sustainable development of anti-corruption measures (Germany, France, UK and Italy) and in the states, which are adapting their legal framework within the political association of the European Community and are intensively working to reduce corruption risks and the negative impact of corruption as such on the order of public relations (Romania and the Baltic states). Special attention is paid to the Scandinavian trends in combating corruption, and the article notes that the Asian experience (Singapore and South Korea) is relevant, reflecting the reality of fundamental changes and criminological possibilities for reducing corruption figures. At the same time, the author suggests that foreign experience is useful provided that it is relevant, i.e., adequate to the conditions, in which it will be implemented. The author concludes that a globally effective method of combating corruption in any public sphere is transparency, i.e. transparency of the state policy on organization of administrative service delivery by public authorities. In other words, it refers to the state of transparency in the exercise of power. In particular, the actual implementation of this concept implies publicity and openness in the personnel policy in selection of customs officials, publicity of information on anti-corruption investigations, making public of property data, etc. Along with this, development of the codes of ethics and a corresponding corporate “zero tolerance” for corruption is also important.

In addition, the study states that the international community is effectively using technological advances in anti-corruption measures. Specifically, it refers to the electronic format of most customs services. In author’s opinion, artificial intelligence, which, despite the available shortcomings in its work, is capable to objectify bureaucratic processes in the customs authorities, can also provide qualitative results in combating corruption in the customs sector.

Keywords: *corruption, customs services, relevance, foreign experience, transparency, artificial intelligence.*

Постановка проблеми. Питання протидії злочинності у будь-якій сфері суспільних відносин є центральним для криминології. Враховуючи невідворотність, однак при цьому ж об’єктивний характер вчинення злочинів, очевидно, що превентивні заходи спрямовуються на зниження їхнього рівня в тій галузі, яка зазнає найбільш деструктивного впливу в результаті злочинної діяльності. Так само очевидно, що явище корупції для сучасного державного і суспільного життя завдає руйнівного впливу і має загрозливу статистику та структуру. Такий стан речей є не лише «сороміцьким» та не авторитетним, а й завдає реальної та відчутної матеріальної шкоди, надто якщо йдеться про корупцію в державних органах й зокрема в митних органах держави, що є «воротами» до Європейського співтовариства і не лише в буквальному географічному значенні.

Одним із методів ефективної протидії корупції, в тому числі в митній сфері, є вивчення зарубіжного досвіду. Водночас він містить і певні ризики, оскільки потребує адекватної імплементації у вітчизняний простір, що обумовлює визначення його релевантності, тобто зіставлення відповідності умов застосування конкретних механізмів протидії в іноземній системі права основам вітчизняного правового поля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема корупції як об’єкт криминологічних досліджень та протидії становить науковий інтерес таких вітчизняних вчених, як О. Ю. Бусол, В. О. Глушкова, В. В. Голіни, І. М. Данишина, О. М. Джуґі, С. В. Дрьомова, Д. Г. Заброду, А. П. Закалюка, О. Г. Кальмана, О. М. Костенка, М. І. Мельника, М. І. Хавронюка, В. І. Шакуна та ін.

Про корупцію у митній сфері йдеться у наукових працях Л. М. Івашова, М. Ф. Івашова, Е. А. Павленко, Н. О. Коваль, В. В. Тильчик, Р. І. Тарасенко, О. Добровольського, Т. М. Балицького.

Незалежно від сфери, ураженої корупцією, яку вивчають науковці, традиційно констатують важливість запозичення досвіду зарубіжних країн як серед тих, що мають низькі, так і тих, яким притаманні високі показники протидії цьому ганебному явищу.

При цьому слід вказати, що, використовуючи дедуктивний метод пізнання, належить проаналізувати світові та іноземні здобутки вивчення корупції як явища безвідносно до конкретної сфери її прояву, й після того звернутися до деталізації особливостей галузевих корупційних уражень, тобто розглядати дослідження митної корупції та загалом явища корупції у співвідношенні як частина і ціле.

Наведеним обумовлена **мета дослідження**, що полягатиме як в описі існуючих моделей ефективної протидії корупції в митних органах інших держав, так і в прогнозуванні їхньої здатності бути якісно імplementованими із досягненням позитивних результатів у зниженні рівня корупції на українській митниці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто розпочати з ключових міжнародних нормативних векторів у сфері протидії корупції будь-якого виду, якою є Конвенція Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) проти корупції, прийнята на 58 сесії Генеральної асамблеї ООН у жовтні 2003 р. [1]. Так, відповідно до положень Конвенції ООН передбачається для держав-учасниць впровадження у національне законодавство таких напрямів з протидії корупції, як: створення спеціального органу (органів), діяльність якого спрямована на запобігання і протидію корупції, активну участь громадськості у сфері запобігання корупції, створення кодексів поведінки службовців, зміцнення незалежності судової влади, закріплення кримінальної відповідальності за корупційні зловживання [1].

Слід зауважити, що наведені рекомендації є універсального характеру, адресовані всім державам-учасницям, незалежно від національних особливостей, і, крім цього, реалізовані, в тому числі в національному правовому просторі. Водночас їхня результативність є принципово відмінною, що є свідченням необхідності з'ясування більш детальних механізмів практичного втілення антикорупційних заходів, ніж просто фактична наявність окремих інституцій.

На підставі нормативних положень та світового практичного досвіду виокремлюють чотири моделі сприйняття корупції: азіатська, африканська, латиноамериканська, європейська [2].

Для азіатської моделі характерне ставлення суспільства до корупції як до звичного явища, зумовленого культурними традиціями і економічною необхідністю, прийнятого для всієї структури державного управління і всіх верств населення. В рамках цієї моделі корупція не сприймається як явище протизаконне і найчастіше розцінюється як атрибут функціонування держави.

Африканська модель відрізняється тим, що тут превалює клановий підхід, при якому влада концентрується в групі основних економічних кланів, які домовляються між собою про розподіл сфер впливу і контролю і потім шляхом застосування політичних заходів і засобів утримують ці сфери і забезпечують надійність їхнього існування і функціонування.

Для латиноамериканської моделі важливим є визначення найбільш сильних і впливових тіньових секторів економіки, а також кримінальних авторитетів. При цьому названі два нелегальних вектори знаходяться в стані постійного суперництва і конкуренції не між собою, а між державним сектором економіки і легальними політичними силами.

Європейська модель характеризується відносно невисоким рівнем корупції при майже повній відсутності низової корупції. Низький рівень корупції підтримується комплексом заходів – інституційних, організаційних, правових поряд з ефективною дією традиції, культури і інститутів громадянського суспільства. Слід підкреслити, що країни, в яких реалізується ця модель, проходять, як правило, етап історичного розвитку, що характеризується досить високим рівнем корупції [2].

Від узагальнених моделей і класифікації варто перейти та розглянути конкретні приклади протидії корупції, особливості заходів якої залежать від світового регіону.

Так, європейський досвід варто продемонструвати на прикладі Німеччини, де в основу боротьби з корупцією покладено завдання знищення матеріальної, насамперед фінансової, бази злочинних угруповань. Це досягається двома шляхами: конфіскаційним (конфіскація майна) і створенням належної правової бази для унеможливлення «відмивання» «брудних» грошей [3, с. 119].

Національне законодавство Великобританії у сфері боротьби з корупцією є досить розгалуженим, воно скасовує парламентський імунітет щодо відповідальності за діяння, що містять ознаки корупційних. Особливістю є те, що у британському праві корупція визначена досить вузько: це хабарництво або отримання винагороди чи іншого доходу в обмін на сприятливе рішення [4, с. 43; 5].

У Франції свій досвід боротьби з корупцією. У 1993 р. тут створено Центральну службу з боротьби з корупцією. На неї покладено такі важливі функції, як централізація інформації, необхідної для запобігання (виявлення) фактам активної та пасивної корупції, а також надання допомоги судово-слідчим органам у випадках їхніх звернень. Центральна служба інформує прокурора республіки щодо проведення розслідування [5].

Ефективною є система організаційних і правових механізмів боротьби з корупцією в Італії, де у вирішенні цієї проблеми тісно взаємодіють громадські організації та державні установи. Парламент країни заснував спеціальну Генеральну раду з боротьби з організованою злочинністю. Поряд з Генеральною радою засновані окружні управління з боротьби з організованою злочинністю та мафією і окремо – Державне

управління з боротьби з мафією. Італія є однією з небагатьох країн, яка відмовляється визнавати необхідність розсуду в розслідуванні. Усі ці заходи є досить ефективними в механізмі протидії корупції Італії. Приклад тому – суд над багатьма вищими посадовими особами Італії, зокрема колишніми прем'єр-міністрами Андреотті, Краксі, Берлусконі [5; 6, с. 112].

Система протидії корупції у Нідерландах включає такі процедурні та інституціональні заходи, як:

– постійна звітність та гласність у питаннях виявлення корупції і обговорення наслідків, в тому числі у сфері надання публічних послуг, покарання за корупційні дії. Щорічно міністр внутрішніх справ доповідає парламенту про виявлені факти корупції та вжиті заходи щодо покарання осіб, причетних до корупції, в тому числі у сфері надання публічних послуг. Усі матеріали, пов'язані з корупційними діями, якщо вони не торкаються системи національної безпеки, в обов'язковому порядку стають доступними для громадськості; – розробка системи моніторингу можливих місць виникнення корупційних дій у державних та громадських організаціях і суворого контролю за діяльністю осіб, які там працюють, в тому числі у сфері надання публічних послуг;

– створення системи прав і обов'язків посадових осіб із визначенням міри відповідальності за порушення посадової етики та корупційні прояви. Ця система визначає також правила поведінки з виправлення допущених порушень, в тому числі у сфері надання публічних послуг;

– основною мірою покарання за корупційну дію є заборона працювати в державних органах [7].

Досить активно намагаються боротися з корупцією уряди країн Балтії, створивши для цього 16 структур, в тому числі правоохоронних. Водночас успіхи не є швидкими. Зокрема, Латвія має рекомендацію від Європейського парламенту про необхідність активізації боротьби в цій країні з корупцією та організованою злочинністю, особливо на кордоні [5].

Найбільш агресивною антикорупційною політикою в Європейському Союзі характеризується Румунія. Ще у 2002 р. було створено Національний антикорупційний директорат Румунії (далі – НАДР) за моделлю Італії, покликаний викривати й розслідувати корупційні правопорушення. До складу НАДР входять прокурори, поліцейські, спеціалісти у регіонах; особи відділу технічно-оперативного забезпечення. Створено Національний антикорупційний директорат Румунії, що є правоохоронним органом. Також чинне законодавство Румунії передбачає можливість перевірки спадку, залишеного особою, яка підозрювалась у вчиненні корупційних правопорушень, однак не може бути притягнута до відповідальності через її смерть. Незважаючи на те, що спадкоємці нібито є законними набувачами активів, вони не можуть перешкоджати проведенню розслідування та перевірці джерел походження статків. У разі доведення шахрайського, корупційного походження майна та коштів воно підлягає конфіскації за загальним правилом. Для вибіркової поточної перевірки державних службовців, співробітників правоохоронних органів на корупційну вразливість допускається «тестова перевірка на доброчесність» (провокація). Такий захід проводиться на підставі ордеру прокурора, його метою є оцінка (моніторинг) ризиків. Групи виконавців діють під прикриттям [3, с. 120; 8].

Викладене дає підстави зазначити, що відносно молодий учасник ЄС для виправдовування отриманої довіри щодо можливості бути повноправним членом співтовариства вживає різкі, проте і не менш дієві заходи щодо протидії корупції, аби відповідати високому статусу держав-учасниць.

Так само доволі радикальну стратегію протидії корупції обрала Грузія. Вочевидь, головною метою цих заходів була необхідність докорінно покращити інвестиційний клімат в країні, досягти бурхливого розвитку приватного сектору. Логіка цього підходу передбачала скорочення державного апарату, максимальне роздержавлення власності, реформи податкової та митної систем, створення вільних економічних зон [5; 9, с. 105]. Уряд Грузії вважає, що шлях боротьби з корупцією способом жорсткого покарання винуватих неефективний [5; 10, с. 172].

Кардинальні методи притаманні і для Азійського регіону, особливо там, де відбулася зміна державного устрою.

Зокрема, у Сінгапурі протидія корупції передбачала систему заходів, серед яких можна виокремити два етапи. Перший стосувався зміни законодавства – прийняття Акта про запобігання корупції з чітким переліком корупційних діянь і встановленням відповідальності за їхнє учинення, а також створення спеціального органу з протидії корупції – Бюро з розслідування випадків корупції з розширеними повноваженнями [3, с. 119; 11, с. 235].

Другий етап полягав у підвищенні якості підбору кадрового державного апарату. Реалізація таких заходів була також пов'язана із застосуванням жорстких, репресивних методів у сфері боротьби з корупцією, що мало прояв у численних звільненнях працівників митниці та інших державних служб. До того ж за-

провадження елементів електронного урядування дало змогу забезпечити функціонування органів влади в режимі реального часу та зробило максимально простим і доступним щоденне спілкування з громадянами, юридичними особами, організаціями [3, с. 119].

Яскравим прикладом «культури прозорості» є Південна Корея. А саме з 1999 р. в Сеулі діє Програма «OPEN» – система контролю за розглядом заяв громадянами чиновників міської адміністрації, яка викликала справжню сенсацію серед національних антикорупційних програм. Програма є показником реалізованої політичної волі на боротьбу з корупцією. Вільний доступ до інформації про стан речей виключає необхідність особистих контактів з урядовцями або пропозиції їм хабарів з метою прискорити завершення процесу ухвалення рішення [3, с. 120; 12].

Найбільш «благополучні» за рівнем корупції країни не залишають це питання напризволяще, попри досягнення відносного балансу.

Важливим кроком в антикорупційній діяльності Японії вважають прийняття у 2001 р. Закону «Про розкриття інформації», положення якого гарантують громадянам держави доступ до офіційної інформації, яку зберігають в органах влади. Передбачено можливість вимоги розкриття інформації, адресованої Раді з контролю за розкриттям інформації у разі обмеження доступу до певного її виду. В Японії існує у відкритому доступі реєстр осіб, яким висунуто обвинувачення в корупції або які причетні до організованої злочинності, що дає можливість громадськості здійснювати контроль за притягнення винних до відповідальності [3, с. 121; 11, с. 234].

В Ізраїлі антикорупційна атмосфера забезпечується системою «певного дублювання моніторингу» за можливими корупційними діями. Він здійснюється урядовими організаціями і спеціальними підрозділами поліції, відомством Державного контролера, що володіє незалежністю від міністерств і державних відомств, і громадськими організаціями типу «Відомства за чистоту уряду». Ці організації досліджують можливі корупційні точки, а у разі їхнього виявлення інформують органи розслідування. В Ізраїлі через значні соціальні пільги для урядовців та їхнє безжальне покарання при виявленні корупції низова корупція практично відсутня [3, с.; 121].

У Новій Зеландії антикорупційною стратегією є гнучке корпоративне управління і управління персоналом. В цій країні майже немає таких понять, як «кадровий ліміт» або «реєстр посад». Немає ніяких обмежень в оплаті праці. Розмір заробітної праці встановлюється на основі принципу компетенції і відповідно до кінцевого результату роботи. Фінансування державного органу, включаючи його заробітні плати, залежить від його конкретних цілей. Рівень заробітної плати держслужбовців, в тому числі у сфері надання публічних послуг, вищий, ніж в приватному секторі. Поряд з високими заробітними платами, в цій країні дозволяється державним службовцям за відсутності конфлікту інтересів та за згодою керівника займатися підприємницькою діяльністю [13].

З точки зору іноземних прикладів особливий інтерес становить досвід Скандинавських країн. Найменш корумпованою країною на сьогодні, в тому числі у сфері надання публічних послуг, залишається Данія завдяки своїм успішно діючим антикорупційним законодавством та ініціативам. Так, наприклад, усі великі організації стали дотримуватися політики «абсолютної нетерпимості», тобто неприйнятності хабарництва у межах власних організацій або процесу співпраці із зовнішніми партнерами. Крім того, в Данії існують етичні кодекси або кодекси честі чиновників, спеціальні контрольні-наглядові органи, висока громадянська ініціатива, забезпечення гласності та відкритості на рівні правління. Потрібно зазначити, що в Данії державні службовці мають високий ступінь соціального захисту. Вони, як і всі громадяни країни, забезпечуються безплатною медициною та освітою, соціальними гарантіями [7].

Для фінського законодавства не є характерним використання терміна «боротьба» щодо вчинення певного виду злочину. Переважно такі злочини попереджуються та застерігаються у відповідному правовому акті. Для антикорупційної політики Фінляндії характерні такі фактори:

- політична, фінансова і кадрова незалежність системи правосуддя;
- незалежні засоби масової інформації;
- відкритість процесу прийняття рішення посадовими особами;
- мінімізація втручання держави в сектор економіки;
- ефективна організація адміністративної системи (компактність, низький ступінь бюрократії, відсутність кастовості, клановості і т. ін.);
- адекватна система внутрішнього і зовнішнього контролю за діями посадових осіб, широкі повноваження у цій сфері у канцлера юстиції, парламентського уповноваженого з прав людини, парламенту;

– достойний рівень заробітної плати посадових осіб, наявність «соціального пакета» (пенсійне забезпечення, вихідної допомоги), розмір якого встановлюється за вислугою років;

– морально-психологічне налаштування суспільства і всього корпусу посадових осіб на несприйняття корупції.

Основні антикорупційні принципи фінської держави – прозорість процесу здійснення владних повноважень, забезпечення законності у державній адміністрації, відповідальність і добропорядність посадових осіб та службовців. Державна політика профілактики і запобігання корупції, в тому числі у сфері надання публічних послуг, міститься в загальнонаціональній Програмі з боротьби з правопорушеннями в економічній сфері (1996 р.) [7].

Таким чином, простежується спільна риса антикорупційних заходів у країнах, які активно протидіють корупції, долаючи її негативні наслідки, і ті, що вже збалансували її рівень. А саме йдеться про відкритість і гласність у діяльності державних органів, які реалізують владні повноваження в різних сферах життєдіяльності суспільства. Підсумовуючи, слід наголосити, що транспарентність як метод протидії корупції є дієвим та ефективним.

Враховуючи це і за неможливості залишатися байдужими до проблем корупції на митницях в державах східної Європи, з якими ведеться активна ділова й торгова співпраця, Генеральною дирекцією XXI Європейської комісії по митах і податках у 2001 р. був підготовлений спеціальний документ «Стратегія, що здійснюється країнами Центральної та Східної Європи напередодні вступу до ЄС щодо мит та податків». У цьому документі сформульовані напрями дій, яких мають дотримуватися митні адміністрації країн-кандидатів у члени ЄС, щоб відповідати його митній, торговій та економічній політиці. Здатність до реалізації цієї політики має бути настільки ж ефективною, як і у членів Союзу [14, с. 107].

Стратегією сформовано вимоги, які рекомендовано виконати митним службам країн Центральної та Східної Європи. Аналогом для таких вимог слугували вже імplementовані положення здійснення митної справи країнами-членами ЄС. Для митних органів країн були пред'явлені такі вимоги:

– ясно і точно уявити обсяг відповідальності і службових прав;

– створити необхідну законодавчу базу, а також раціональну та стабільну організаційну структуру, засновану на сучасних методах управління;

– підібрати висококваліфіковані митні кадри і впровадити в їхньому середовищі відповідні етичні правила;

– налагодити ефективний митний контроль;

– сформувати відповідну сучасним вимогами інфраструктуру (комп'ютерні системи, технічне оснащення, митні лабораторії).

Також у 2014 р. Європейською комісією презентовано Багаторічний стратегічний план – «Електронна митниця (Емитниця)». Цей документ є інструментом управління і планування розвитку співробітництва між державами-членами ЄС. Проект «Емитниця» дозволяє забезпечити ефективне та послідовне управління IT-проектами, визначати стратегічні критерії та етапи їхнього впровадження [14, с.108].

Таким чином, поряд із транспарентністю антикорупційних процесів, сучасним способом є також досягнення технологічного прогресу: електронний формат митних процедур та застосування технологій штучного інтелекту при здійсненні митного контролю.

Позитивний досвід багатьох країн Європи свідчить, що штучний інтелект сприяє ефективному, безпечному та надійному здійсненню митного контролю.

Автоматизація управління митницею, хоча і має давню історію, та протягом довгого часу стосувалася більшою мірою розвинених країн. Сьогодні, незважаючи на технологічні відмінності, усі митні адміністрації автоматизували деякі, якщо не всі, свої процедури. При вирішенні багатьох митних питань штучний інтелект є незамінним та досить розвиненим (наприклад, при розпізнаванні зображень, скануванні товарів, звірці документів, поданих митниці, тощо).

Всесвітня митна організація (WCO, платформа «BACUDA (BAnd of CUsToms Data Analysts)») зробила серію досліджень щодо використання штучного інтелекту для виявлення митного шахрайства, онлайн-збору даних про ціни, прогнозування митних доходів та візуалізацію даних [15, с. 80].

Попри позитивні аспекти використання штучного інтелекту у митній справі, серед країн, які активно використовують штучний інтелект на митниці, неодноразово зверталася увага на можливу упередженість штучного інтелекту з огляду на те, що дані, які аналізуватимуться, не завжди можуть бути зібрані правильно. Крім того, через корупційні схеми може бути здійснено вплив на внесення даних, які використовуватиме та опрацьовуватиме штучний інтелект при виборі методів та особливостей митного контролю.

Зрозуміло, що певний простір для прийняття рішення та виявлення ініціативи все таки має належати працівникам митниці.

В наукових джерелах висловлюється думка про те, що активне впровадження технологій штучного інтелекту в роботу митниці однозначно дасть можливість зробити митні процедури більш прозорими та сприятиме неухильній реалізації принципів законності та рівності усіх перед законом [14, с. 106].

На сучасному етапі у вітчизняній митній сфері в апараті Державної митної служби (далі – Держмитслужба) функціонує Відділ з питань запобігання та протидії корупції – окремий уповноважений підрозділ, що підпорядковується безпосередньо голові Держмитслужби та виконує свої функції відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» і Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції, затвердженого наказом Національного агентства з питань запобігання корупції № 277/21 р. від 27.05.2021 [16].

Для успішного запобігання та протидії корупції в Держмитслужбі забезпечено функціонування внутрішніх каналів повідомлень про корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення з боку працівників митних органів, що забезпечують викривачам анонімність та перевірку їхніх повідомлень безпосередньо уповноваженими особами. Найсучаснішим способом подання повідомлення про корупційні правопорушення в Держмитслужбі є розроблені спільно із міжнародними партнерами з Програми «EU4PFM» та розміщені в пунктах пропуску, підрозділах митного оформлення плакати з QR-кодами, за якими викривач отримує доступ до форми для заповнення повідомлення [17]. Для заохочення викривачів та формування культури повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції» наказом Держмитслужби № 243 від 07.04.2021 р. затверджено Положення щодо впровадження в Держмитслужбі та її територіальних органах механізмів такого заохочення [18].

Досить важливим кроком у запобіганні та протидії корупції є дотримання Правил етичної поведінки працівників Державної митної служби України. З цією метою наказом Держмитслужби № 668 від 02.09.2021 р. було затверджено Кодекс та Правила етичної поведінки працівників Державної митної служби України з метою визначення доброчесності як основного принципу та стандарту поведінки працівників Держмитслужби, якими вони мають керуватися під час виконання посадових обов'язків та в інших, передбачених цим Кодексом, випадках [19].

Висновки. Загальносвітова тенденція політики в галузі митної справи – це інтегрування різних країн світу в політичні та економічні союзи та організації і тенденція глобалізації процесів виробництва, торгівлі та фінансово-економічних процесів. За таких обставин прозорість вчинення митних процедур та організація прогнозованих механізмів митної політики засадами є добросовісного співробітництва та авторитетної участі у світовій спільноті. Крім того, політика транспарентності у сфері протидії корупції, в тому числі у митній галузі, виявилася, за досвідом зарубіжних країн, ефективною. Отже, вивчення іноземного досвіду є особливо важливим як з точки зору прикладів вітчизняного реформування, так і з огляду на потребу взаємодії з різними національними митними системами. Водночас релевантність, тобто відповідність або ж адекватність іноземного досвіду, є вагомим аргументом для ефективного запровадження досвіду інших держав, оскільки найдосконаліша модель – це статична категорія, яка потребує механізму її запровадження та імплементації в національну систему. Національні механізми втілення моделі можуть бути мірилом вагомості і доречності іноземного досвіду.

Поряд із транспарентністю, доречним є і залучення до національної системи програм штучного інтелекту, що також проявили себе ефективно для запобігання корупційним ризикам на митниці.

За таких обставин очевидними є перспективи подальших досліджень в цій царині, оскільки пропозиції механізмів імплементації міжнародного досвіду можуть мати невичерпний характер і потребують наукового творчого потенціалу.

Список використаних джерел

1. Проти корупції : Конвенція ООН від 31 жовтня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_с16#Text (дата звернення 08.09.2024).
2. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності. Мультимедійний навчальний посібник. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/prevention_of_corruption/info/lec4.ml (дата звернення: 08.09.2024).
3. Ростовська К. Міжнародний досвід формування та реалізації антикорупційної політики в інших державах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4 (12). С. 118–122.

4. Льєнок Т. В. Зарубіжний досвід адміністративно-правової протидії корупції. *Юридична наука*. 2012. № 12. С. 42–52.
5. Швидкий Я. Ю. Зарубіжний досвід протидії корупції та можливості його імплементації в Україні. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. Вип. 1(7). С. 219–227. URL: <https://maur.com.ua/assets/files/expert/7/17.pdf> (дата звернення 15.09.2024).
6. Чемерис І. В. Зарубіжний досвід протидії корупції в системі державного управління. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 3 (12). С. 110–118.
7. Царевич О. Зарубіжний досвід запобігання корупційним ризикам у сфері надання публічних послуг. *Law. State. Technology*. 2022. Вип. 3. С. 41–46. URL: <https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/lst/article/view/245/216> (дата звернення: 15.09.2024).
8. Ахтирська Н. Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії. *Віче*. 2015. Вип. 18. С. 2–5. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/4910/>. (дата звернення: 20.09.2024).
9. Халковський О. М. Досвід протидії корупції у зарубіжних країнах. *Економіка та держава*. 2011. Вип. № 3. С. 104–106.
10. Коруля І. В. Зарубіжний досвід у сфері протидії корупції та можливість його використання в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. Вип. № 1. С. 170–173.
11. Трепак В. М. Міжнародний досвід запровадження системи заходів антикорупційної спрямованості. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. Вип. № 2 (10). С. 233–246.
12. Чепелюк В. Досвід зарубіжних країн у боротьбі з корупцією. *Всеукраїнська громадська організація «Успішна Україна»* URL: <http://uspishnaukraina.com.ua/strategy/69/244.html> (дата звернення: 10.09.2024).
13. Henderson J., Cave S., Petrie M. *National Integrity System: Country Study Report*. 2003. New Zealand. URL: www.archive.transparency.org (дата звернення: 20.09.2024).
14. Квеліашвілі М. Стратегії як основний механізм управління змінами при здійсненні митної справи: зарубіжний досвід. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. Вип. № 6. С. 104–109.
15. Івашова Л. М. Шляхи адаптації нормативно-правового забезпечення стратегічного управління митною діяльністю в Україні до світових стандартів. *Збірник наукових праць Херсонського державного технічного університету. Серія : Державне управління*. 2013. Вип. № 2. С. 74–82.
16. Про затвердження Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції : Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції № 277/21 від 27.05.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0914-21#Text> (дата звернення: 18.09.2024).
17. Порядок організації в Держмитслужбі та її територіальних органах роботи з повідомленнями про корупцію, внесеними викривачами : наказ Держмитслужби № 415 від 04.06.2021 р. URL: <https://customs.gov.ua/> (дата звернення: 15.09.2024).
18. Про затвердження Положення щодо впровадження в Держмитслужбі та її територіальних органах механізмів заохочення викривачів та формування культури повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції» : Наказ Держмитслужби № 243 від 07.04.2021 р.. URL: <https://customs.gov.ua/> (дата звернення: 15.09.2024).
19. Про затвердження Кодексу та Правил етичної поведінки працівників Державної митної служби України : Наказ Держмитслужби № 668 від 02.09.2021 р. URL: <https://customs.gov.ua/zapobigannia-proiavam-koruptsiyi> (дата звернення: 18.09.2024).

References

1. *Against korupsion: Konventsiiia OON vid 31 zhovtnia 2003 r. [Against corruption: UN Convention of October 31, 2003]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text [in Ukrainian]
2. *Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia koruptsiinii zlochynnosti. Multymediyni navchalnyi posibnyk / Kafedra kryminolohii ta kryminalno-vykonavchoho prava Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav. [Criminological characteristics and prevention of corruption crime. Multimedia study guide / Department of Criminology and Criminal Enforcement Law of the National Academy of Internal Affairs.]*. Retrieved from https://arm.naiu.kiev.ua/books/prevention_of_corruption/info/lec4.ml [in Ukrainian]

3. Rostovska, K. (2017). Mizhnarodnyi dosvid formuvannia ta realizatsii antykoruptsiinoi polityky v inshykh derzhavakh. [International experience of formation and implementation of anti-corruption policy in other countries]. *Aktualni problemy pravoznavstva - Actual problem of law*, 4 (12), 118-122 [in Ukrainian]
4. Ilienok, T. V. (2012). Zarubizhnyi dosvid administratyvno-pravovoi protydii koruptsii [Foreign experience of administrative and legal counteraction to corruption]. *Yurydychna nauka - Juridical Science*, 12, 42-52 [in Ukrainian]
5. Shvydyki, Ya. Yu. (2020). Zarubizhnyi dosvid protydii koruptsii ta mozhyvosti yoho implementatsii v Ukraini [Foreign experience of combating corruption and the possibility of its implementation in Ukraine]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia. - Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 1(7), 219-227. Retrieved from <https://maup.com.ua/assets/files/expert/7/17.pdf> [in Ukrainian]
6. Chemerys, I. V. (2009). Zarubizhnyi dosvid protydii koruptsii v systemi derzhavnoho upravlinnia [Foreign experience of combating corruption in the public administration system]. *Stratehichni priorityety - Strategic Priorities*, 3 (12), 110-118 [in Ukrainian]
7. Tsarevych, O. (2022). Zarubizhnyi dosvid zapobihannia koruptsiinykh ryzykiv u sferi nadannia publicznykh posluh [Foreign experience in preventing corruption risks in the provision of public services]. *Law. State. Technology*, 3, 41-46. Retrieved from <https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/lst/article/view/245/216> [in Ukrainian]
8. Akhtyrska, N. (2015). Mizhnarodnyi dosvid borotby z koruptsiieiu yak vektor formuvannia natsionalnoi antykoruptsiinoi polityky: ohliad zakonodavstva Rumunii [International experience of combating corruption as a vector for the formation of national anti-corruption policy: a review of Romanian legislation]. *Viche - Viche*, 18, 2-5. Retrieved from <http://veche.kiev.ua/journal/4910/>. [in Ukrainian]
9. Khalkovskiy, O. M. (2011). Dosvid protydii koruptsii u zarubizhnykh krainakh. [Experience of combating corruption in foreign countries]. *Ekonomika ta derzhava - Economy and State*, 3, 104-106 [in Ukrainian]
10. Korulia, I. V. (2014). Zarubizhnyi dosvid u sferi protydii koruptsii ta mozhyvist yoho vykorystannia v Ukraini [Foreign experience in the field of anti-corruption and the possibility of its use in Ukraine]. *Porivnialno-analitychne pravo - Comparative and analytical law*, 1, 170-173 [in Ukrainian]
11. Trepak, V. M. (2015). Mizhnarodnyi dosvid zaprovadzhennia systemy zakhodiv antykoruptsiinoi spriamovanosti [International experience of introducing a system of anti-corruption measures]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnykh sprav - Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 2 (10), 233-246 [in Ukrainian]
12. Chepeliuk, V. *Dosvid zarubizhnykh krain u borotbi z koruptsiieiu. Vseukrainska hromadska orhanizatsiia «Uspishna Ukraina» [Experience of foreign countries in the fight against corruption. All-Ukrainian public organization «Successful Ukraine»*. Retrieved from <http://uspishnaukraina.com.ua/strategy/69/244.html> [in Ukrainian]
13. Henderson, J., Cave, S. & Petrie, M. (2003). *National Integrity System: Country Study Report. New Zealand*. Retrieved from www.archive.transparency.org [in English]
14. Kveliashvili, M. (2016). Stratehii yak osnovnyi mekhanizm upravlinnia zminamy pry zdiisnenni mytnoi spravy: zarubizhnyi dosvid. [Strategies as the main mechanism of change management in the implementation of customs affairs: foreign experience]. *Investytsii: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*, 6, 104-109 [in Ukrainian]
15. Ivashova, L. M. (2013). Shliakhy adaptatsii normatyvno-pravovoho zabezpechennia stratehichnoho upravlinnia mytnoiu diialnistiu v Ukraini do svitovykh standartiv [The way of adaptation of regulatory and legal provision of strategic management of the customs agency in Ukraine to world standards]. *Zb. nauk. pr. Khersonskoho derzhavnoho tekhnichnoho universytetu: seriia: Derzhavne upravlinnia. - Coll. of science Ave. of Kherson State Technical University: series: State Administration*, 2, 74-82 [in Ukrainian]
16. *Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro upovnovazheni pidrozdil (upovnovazhenu osobu) z pytan zapobihannia ta vyavlennia koruptsii: Nakaz Natsionalnoho ahentstva z pytan zapobihannia koruptsii vid 27.05.2021 № 277/21 [On the approval of the Standard Regulation on the authorized unit (authorized person) for the prevention and detection of corruption: Order of the National Agency for the Prevention of Corruption dated May 27, 2021 No. 277/21]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0914-21#Text> [in Ukrainian]
17. *Poriadok orhanizatsii v Derzhmysluzhbi ta yii terytorialnykh orhanakh roboty z povidomlenniamy pro koruptsiu, vnesenymy vykryvachamy: nakaz Derzhmysluzhby vid 04.06.2021 № 415 [Organizational procedure in the State Customs Service and its territorial bodies for dealing with corruption reports submitted*

- by whistleblowers: Order of the State Customs Service No. 415 dated 04.06.2021*]. Retrieved from <https://customs.gov.ua> [in Ukrainian]
18. Pro zatverdzhennia Polozhennia shchodo vprovadzhennia v Derzhmytshlyzhybi ta yii terytorialnykh orhanakh mekhanizmiv zaokhochennia vykryvachiv ta formuvannia kultury povidomlennia pro mozhyvi fakty koruptsiinykh abo poviazanykh z koruptsiieiu pravoporushen, inshykh porushen Zakonu Ukrainy «Pro zapobihannia koruptsii»: Nakaz Derzhmytshlyzhybi vid 07.04.2021 № 243. [On the approval of the Regulation on the implementation in the State Customs Service and its territorial bodies of mechanisms for encouraging whistleblowers and forming a culture of reporting possible facts of corruption or corruption-related offenses, other violations of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption»: Order of the State Customs Service dated 04/07/2021 No. 243]. Retrieved from <https://customs.gov.ua> [in Ukrainian]
19. Pro zatverdzhennia Kodeksu ta Pravyt etychnoi povedinky pratsivnykiv Derzhavnoi mytnoi sluzhby Ukrainy: Nakaz Derzhmytshlyzhybi vid 02.09.2021 №668 [On the approval of the Code and Rules of Ethical Conduct of Employees of the State Customs Service of Ukraine: Order of the State Customs Service dated September 2, 2021 No. 668]. Retrieved from <https://customs.gov.ua/zapobigannia-proiavam-koruptsiyi> [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 28.09.2024

Петро Кучерявий,
аспірант Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0009-0002-4247-9649

ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

Дана стаття спрямована на дослідження правових основ діяльності органів прокуратури саме в їх історичному розвитку, що дозволить на основі здобутих знань визначити напрямки та пріоритети подальшого їх реформування. Доведено, що сучасний розвиток української держави супроводжується значними змінами в структурі та функціях прокуратури. З моменту здобуття незалежності в 1991 році, система органів прокуратури України зазнала суттєвих змін, що стосувалися як її правових засад, так і організаційно-функціональних механізмів. Резюмовано, що реформа системи прокуратури, що триває в Україні, є складовою ширшого процесу судової реформи, яка передбачає перехід до нової моделі, де прокуратура виконує переважно функції процесуального керівництва, а не загального нагляду. Дослідження історичних аспектів створення та розвитку будь-якого державного органу, законодавчої бази його функціонування має важливе значення для розуміння його ролі та функцій. По-перше, це дозволяє з'ясувати історичне призначення органу, його місце у структурі державної влади та взаємозв'язок з іншими інститутами. По-друге, аналізує причини та умови, що зумовили потребу у виконанні покладених на нього функцій. По-третє, такий підхід надає змогу оцінити сучасний стан органу, визначити напрямки вдосконалення його діяльності через законодавчі та організаційні зміни, спрямовані на підвищення ефективності. Стверджується, що віднесення прокуратури до системи правосуддя було важливим етапом реформ. Воно заклало підґрунтя для приведення функцій прокуратури у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема тих, які визначаються рекомендаціями Венеціанської комісії та Ради Європи. Проте, незважаючи на позитивні наміри, реальна імплементація цих змін в Україні відбувалася повільно та супроводжувалася і продовжує супроводжуватися викликами, зокрема, незважаючи на формальне обмеження повноважень прокуратури, на практиці політичний тиск на неї зберігався, а проблеми із забезпеченням реальної незалежності прокурорів від внутрішнього адміністративного впливу залишаються досі актуальними.

Ключові слова: прокуратура, реформи, правові основи, історичний вимір, публічне обвинувачення.

Kucheriavyi P.

Legal basis of the prosecutor's office in Ukraine: historical dimension

This article aims to examine the legal foundations of the activities of prosecutorial bodies within their historical development. Such an approach allows for the identification of directions and priorities for their further reform based on acquired knowledge. It has been established that the modern development of the Ukrainian state is accompanied by significant changes in the structure and functions of the prosecution service. Since Ukraine gained independence in 1991, the prosecutorial system has undergone substantial transformations affecting both its legal framework and organizational-functional mechanisms. It is summarized that the ongoing reform of the prosecution system in Ukraine forms part of a broader judicial reform process. This reform envisions a transition to a new model in which the prosecution primarily performs procedural oversight functions rather than general supervision. Examining the historical aspects of the establishment and development of any state body and the legislative basis for its functioning is essential for understanding its role and functions. First, such an approach helps clarify the historical purpose of the body, its place within the structure of state power, and its relationship with other institutions. Second, it analyzes the reasons and conditions that necessitated the execution of its assigned functions. Third, it allows for an evaluation of the current state of the body and the identification of avenues for improving its activities through legislative and organizational changes aimed at enhancing efficiency. It is asserted that incorporating the prosecution service into the justice system was a significant step in its reform. This move laid the groundwork for aligning the functions of the prosecution with international standards, particularly those outlined in the recommendations of the Venice Commission and the Council of Europe. However, despite these positive intentions, the practical implementation of these changes in Ukraine has been slow and continues to face challenges. Notably, despite the formal limitation of the prosecution's powers, political pressure on the institution persists, and issues regarding ensuring the genuine independence of prosecutors from internal administrative influence remain relevant.

Keywords: prosecutor's office, reforms, legal framework, historical dimension, public prosecution.

Постановка проблеми. Дослідження правових основ діяльності прокуратури є одним із ключових завдань сучасної юридичної науки, адже прокуратура відіграє визначальну роль у підтримці правопорядку, охороні та забезпеченні прав громадян, а також у забезпеченні верховенства права в державі. На сучасному етапі розвитку українського суспільства та державності це питання набуває додаткової актуальності з огляду на декілька ключових факторів, до яких можемо віднести реформування правової системи, виклики війни, інтеграцію до європейського правового простору та зростання суспільного запиту на справедливість і прозорість. Сучасний розвиток української держави супроводжується значними змінами в структурі та функціях прокуратури. З моменту здобуття незалежності в 1991 році, система органів прокуратури України зазнала суттєвих змін, що стосувалися як її правових засад, так і організаційно-функціональних механізмів. Розробка та прийняття нового законодавства, зокрема Закону України «Про прокуратуру» (2014 р.), стали важливими етапами в модернізації цього інституту. В умовах реалізації реформи прокуратури, яка передбачала обмеження її повноважень і приведення діяльності у відповідність до європейських стандартів, дослідження її правових основ дозволяє оцінити ефективність впроваджених цих та наступних змін.

Окремим важливим аспектом є дослідження діяльності прокуратури в умовах війни, коли зростає її роль у забезпеченні правопорядку та фіксації воєнних злочинів. Особливо необхідно акцентувати увагу на важливості забезпечення належного процесуального нагляду з боку прокуратури для розслідування порушень, які вчиняються під час повномасштабного вторгнення та захисту жертв таких порушень. Таким чином, у сучасних реаліях прокуратура виступає не лише як правоохоронний орган чи орган системи правосуддя, а і як інструмент відновлення справедливості. А отже, дослідження правових основ прокурорської діяльності є вкрай необхідним для вдосконалення нормативно-правових актів, які регулюють її функціонування.

Крім того, у контексті євроінтеграції дослідження правових засад діяльності прокуратури є надзвичайно важливим для адаптації національного законодавства до стандартів Європейського Союзу. Прокуратура повинна забезпечувати верховенство права, незалежність і прозорість, що відповідають вимогам Копенгагенських критеріїв. Реформа системи прокуратури, що триває в Україні, є складовою ширшого процесу судової реформи, яка передбачає перехід до нової моделі, де прокуратура виконує переважно функції процесуального керівництва, а не загального нагляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання організації та діяльності прокуратури були центром уваги для таких теоретиків та практиків права: Н. М. Бакаянова, С. В. Банах, І. М. Білодід, С. К. Гречанюк, П. М. Каркач, М. В. Косята, А. В. Лапкін, О. М. Литвак, В. І. Малюга, М. І. Мичко, О. Г. Мартинюк, Н. С. Наулік, Н. О. Рибалка, Ю. Є. Полянський, Р. О. Сидоренко, М. М. Стефанчук, В. В. Сухонос, С. Циганок, П. І. Шаганенко, І. І. Шульган, М. К. Якимчук тощо. Проте, окремі питання залишаються актуальними і до сьогодні.

Метою цієї статті є дослідження правових основ діяльності прокуратури є необхідним для забезпечення ефективного функціонування цього інституту в сучасних умовах. Воно сприятиме вдосконаленню законодавства, адаптації національних правових стандартів до міжнародних норм і підвищенню довіри суспільства до правової системи. У перспективі це є запорукою становлення України як правової, демократичної держави.

Виклад основного матеріалу. В різний період існування нашої держави, діяльність органів прокуратури регулювалася різними нормативно-правовими актами, дослідження та усвідомлення яких дозволить дати відповіді, чи в правильному напрямку реалізується реформа, чи розвиваються органи прокуратури чи навпаки, – вони деградують, чи потребують докорінних змін, а також на те, як потрібно вдосконалювати законодавчі основи діяльності органів прокуратури.

Дослідження історичних аспектів створення та розвитку будь-якого державного органу, законодавчої бази його функціонування має важливе значення для розуміння його ролі та функцій. По-перше, це дозволяє з'ясувати історичне призначення органу, його місце у структурі державної влади та взаємозв'язок з іншими інститутами. По-друге, аналізує причини та умови, що зумовили потребу у виконанні покладених на нього функцій. По-третє, такий підхід надає змогу оцінити сучасний стан органу, визначити напрямки вдосконалення його діяльності через законодавчі та організаційні зміни, спрямовані на підвищення ефективності [2]. Ці аспекти повною мірою стосуються органів прокуратури, які традиційно відіграють ключову роль у забезпеченні законності та правопорядку. Водночас, оцінка їхньої діяльності у різних країнах і на різних історичних етапах часто була неоднозначною. Прокуратура постійно перебуває в центрі уваги, адже її функції та повноваження нерідко стають предметом суспільних і наукових дискусій.

Історичні корені прокурорської діяльності сягають часів існування древніх міст-держав Європи та Азії. Судочинство цього періоду характеризувалося обов'язковою участю обвинувача, хоча форми представництва публічних інтересів значно відрізнялися від сучасних. Перші зачатки прокурорського нагляду з'явилися у Китаї в період правління імператора Цінь Ши Хуанді (221 р. до н.е.), який запровадив систему державного управління. У кожній області були призначені три ключові посадові особи: губернатор, військовий комендант і імперський інспектор. Останній виконував функції контролю за діяльністю державних органів, що можна вважати прототипом сучасного прокурорського нагляду. У Стародавньому Римі інститут прокуратури з'явився в період правління імператора Августа, коли формувалася система адміністративного управління. Прокурор у Римі поєднував у собі функції державного чиновника й адміністратора. Його повноваження охоплювали широкий спектр питань: від управління фінансами та військовими справами до податкових питань. Прокурори, призначені імператором, могли виконувати роль намісників у провінціях, здійснюючи нагляд за їх управлінням та забезпеченням державного порядку. Особливістю римської прокуратури було її тісне пов'язання з адміністративною системою держави. Прокуратори діяли як представники імператора, забезпечуючи реалізацію його волі в різних регіонах та галузях управління. Це демонструє, що ще в античну епоху прокурорська діяльність виконувала не лише судову, а й широку адміністративну функцію [1].

Перший досвід створення інституту прокуратури в Європі пов'язаний із Францією, де він виник за часів правління короля Філіппа IV. Ордонансами від 25 березня 1302 року була заснована прокуратура як орган, покликаний представляти інтереси монарха. Спершу відповідні посадові особи називалися «людьми короля», а термін «прокурор» почав активно використовуватися лише на початку XVIII століття. Від моменту свого заснування прокуратура виконувала значно ширші функції, ніж суто правові. Прокурора можна було вважати «очима короля», адже він слідкував за належним функціонуванням державного апарату. Монархічна влада мала прямий інтерес у забезпеченні правопорядку, запобіганні злочинам та їх розслідуванні. За відсутності потерпілої сторони саме король виступав ініціатором кримінального переслідування. Для реалізації цієї функції було створено посаду державного обвинувача, яка отримала назву «прокуратура». Цей історичний досвід засвідчує, що прокуратура, попри своє правове спрямування, завжди виконувала важливу державну функцію, забезпечуючи не лише правосуддя, а й контроль над дотриманням загальнонаціональних інтересів у найрізноманітніших сферах [2, с. 10].

Щодо України, то розвиток правової системи та функцій прокуратури розпочався на теренах сучасної України ще в глибоку давнину. У період існування Скіфської держави за звичаєвого права почала формуватися функція нагляду, характерна для деспотичних правителів. Скіфське право захищало життя, майно та привілеї правлячої верхівки – царської родини та знаті. Наявність такої регуляції вимагала контролю, який здійснювався спеціально призначеними наглядачами. У VII столітті до н.е. скіфи контактували з грецькими поселенцями, які заснували на північному узбережжі Чорного моря міста-держави, такі як Ольвія, Пантікапей, Феодосія, Херсонес. Правова система цих полісів ґрунтувалася на законах, рішеннях народних зборів і міських рад, постановах колегій та місцевих звичаях. Значну роль у цьому процесі відігравали номофілаки – «стражі законів», які забезпечували дотримання законів, слідкували за поведінкою громадян і посадовців. Поруч із ними працювала колегія продіктів, що виконувала функції юридичних радників та контролерів. У Київській Русі правова система почала активно формуватися у X столітті. Одним із ключових досягнень того періоду стало укладення «Руської Правди», де значна увага приділялася нормам кримінального права та процесу, хоча такого розмежування ще не існувало. У судовій практиці Київської Русі переважав змагальний процес. Суд виконував роль арбітра, а розгляд справ розпочинався з ініціативи позивача, який фактично виконував функцію обвинувача. Доказами у суді слугували речові докази, свідчення, зізнання обвинуваченого та інші зовнішні ознаки злочину. Рішення оголошували усно та виконували негайно. Усе це свідчить про поступове формування функцій нагляду та правозастосування, які згодом стали основою для розвитку інституту прокуратури [3].

У контексті історії Великого князівства Литовського варто відзначити, що значна частина українських земель тривалий час входила до його складу. Це зумовлювало актуальність розробки та впровадження оновлених правових норм. Уряд Великого князівства Литовського здійснив кодифікацію права тричі: у 1529, 1566 і 1588 роках. З кожною новою редакцією зростали очікування суспільства щодо встановлення правопорядку та ефективного правового регулювання. Саме в цей період набули чинності так звані Литовські статuti — визначні правові документи, що стали основою для регулювання суспільних відносин у князівстві [4, с. 15]. Особливу увагу серед них привертає Статут 1566 року, відомий на західноукраїнських

землях як «Волинський». Його положення мають значний інтерес для дослідників, які вивчають витoki функцій, що згодом були притаманні органам прокуратури [5, с. 58].

Офіційне створення прокуратури в російській імперії, в складі якої була інша частина українських земель, відбулося в січні 1722 року за указом Петра I. Основним завданням генерал-прокурора, призначеного царем, було забезпечення дотримання законності та «цілісності влади» на користь імператорської корони. Він також контролював, щоб не відбувалося незаконного збору коштів із населення та займався боротьбою з корупцією, включно з «викоріненням шкідливих хабарів». Прокурори мали відповідати за підтримання «порядку, передбаченого законами». Генерал-прокурора називали «оком государя» та «представником у державних справах», що підкреслювало його пряме підпорядкування імператору. Унаслідок реформ, ініційованих Катериною II, у 1775 році відповідно до «Установ для управління губерніями» була створена чітка ієрархічна структура прокуратури. Ця система передбачала функціонування Генерал-прокурора на чолі та підлеглих йому губернських і повітових прокурорів, які здійснювали нагляд на місцях [6, с. 814].

4 січня 1918 року був прийнятий Закон «Про урядження прокурорського нагляду на Україні», що став наступним кроком у створенні системи прокурорського нагляду УНР. У результаті було створено Прокуратуру Генерального суду, яка функціонувала при апеляційних і окружних судах. У період Директорії прокуратура діяла в складі «Надвищого Суду», а посада генерального прокурора об'єднувалася з обов'язками Міністра юстиції. Прокуратурі очолювали старші прокуратори, призначення яких здійснював Генеральний секретар судових справ [7, с. 10].

Після Жовтневої революції 1917 року Декретом №1 «Про суд» прокуратура була ліквідована, однак 28 червня 1922 року її відновили як централізовану систему, метою якої був нагляд за дотриманням законів. Тоді ж затвердили Положення про прокурорський нагляд, а прокуратура стала частиною Міністерства юстиції. Керівником цієї структури був народний комісар юстиції УРСР. У 1937 році після прийняття Конституції УРСР термін «Генеральний прокурор» був замінений на «Прокурор УРСР», а сама прокуратура повністю підпорядковувалася Прокуратурі СРСР. У 1930-ті роки була створена жорстко централізована структура: Прокуратура СРСР, прокуратури союзних республік та адміністративно-територіальних одиниць. Вищий нагляд за виконанням законів був закріплений у конституціях СРСР 1936 і 1977 років, а діяльність прокуратури регулювалася відповідними положеннями та законами, зокрема Законом «Про прокуратуру СРСР» 1979 року [7, с. 12].

З початком Другої світової війни функції органів прокуратури суттєво розширилися та набули ще більшого значення, що зумовлювалося складною воєнно-політичною ситуацією. Введення воєнного стану на всій території України вимагало значного розширення мережі військової прокуратури. З цією метою 24 червня 1941 року було видано наказ Народного комісаріату юстиції СРСР і Прокурора СРСР, спрямований на посилення функціоналу органів прокуратури. З огляду на потреби часу, було запроваджено особливий порядок нагляду за виконанням законів, зокрема у частині рішень військових трибуналів. Прокуратури областей і районів, що перебували в прифронтовій зоні, отримали статус воєнізованих. Однією з характерних особливостей їх діяльності стало реагування на порушення законності як у цивільній, так і у військовій сфері [8, С. 123].

Наприкінці 1980-х років із початком демократичних змін у СРСР було розширено повноваження УРСР, що позначилося на діяльності прокуратури. Прокурора знову почали називати Генеральним, його призначала Верховна Рада УРСР, якій він був підзвітний. На основі Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року прокуратура УРСР була виведена з-під контролю прокуратури СРСР. Після проголошення незалежності України, 4 вересня 1991 року Верховна Рада припинила повноваження прокуратури УРСР. Україна стала першою серед республік колишнього СРСР, яка 5 листопада 1991 року прийняла власний Закон «Про прокуратуру». Цей закон набув чинності 1 грудня, що відтоді відзначається як День працівника прокуратури України. Концепція судово-правової реформи від 28 квітня 1992 року визначила основні напрями реформування прокуратури. Проте на практиці система залишилася потужним інструментом впливу, подібним до «ока государевого», що використовувалося як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні. Реальних кроків для обмеження її повноважень на той час здійснено не було [9, с. 107].

Надалі, у 2014 році був прийнятий закон України «Про прокуратуру», який чинний дотепер, реформувавши її, – вилучив із функцій прокуратури функцію загального нагляду, і тим самим перетворив прокуратуру в орган переважно «процесуального керівництва» – обвинувача. Не менш важливу роль серед правових основ діяльності прокуратури відіграли також зміни, внесені в Конституцію України. Зміни до

Конституції України 2016 року [10], що стосувалися реформування судової системи, мали суттєвий вплив на статус і функції прокуратури. Згідно з цими змінами, прокуратуру було віднесено до системи правосуддя, а її функції було суттєво обмежено. Конституційні зміни підтвердили виключення з повноважень прокуратури загальний нагляд, залишивши лише функції, визначені ст. 131-1 Конституції України [10]. Цей крок мав на меті зробити прокуратуру частиною системи правосуддя, наблизивши її функції до європейських стандартів. Зміни спрямовувалися на підвищення незалежності судової гілки влади та зменшення ризиків політичного впливу на прокуратуру.

Віднесення прокуратури до системи правосуддя було важливим етапом реформ. Воно заклало підґрунтя для приведення функцій прокуратури у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема тих, які визначаються рекомендаціями Венеціанської комісії та Ради Європи. Проте, незважаючи на позитивні наміри, реальна імплементація цих змін в Україні відбувалася повільно та супроводжувалася і продовжує супроводжуватися викликами, зокрема, незважаючи на формальне обмеження повноважень прокуратури, на практиці політичний тиск на неї зберігався, а проблеми із забезпеченням реальної незалежності прокурорів від внутрішнього адміністративного впливу залишаються досі актуальними. Перехід до представництва інтересів держави у виключних випадках викликав труднощі через відсутність чіткої нормативної бази та критеріїв для визначення таких випадків. На нашу думку, реформування органів прокуратури України потрібно продовжувати, орієнтуючись на кілька ключових напрямків:

– важливо посилити гарантії незалежності прокурорів, зокрема від політичного впливу, через вдосконалення процедур призначення та звільнення, а також шляхом створення ефективних механізмів захисту їх від тиску;

– необхідно забезпечити відкритість діяльності прокуратури для суспільства, впроваджувати механізми громадського контролю та моніторингу ефективності виконання функцій;

– і найважливіше, це удосконалення законодавства, що регулює функції прокуратури, зокрема в аспектах представництва інтересів держави та процесуального керівництва досудовим розслідуванням, з метою уникнення правової невизначеності. Прокуратура має повністю відповідати стандартам Ради Європи та Міжнародної асоціації прокурорів. Це передбачає зменшення надмірних повноважень, уникнення конфлікту інтересів та чітке визначення сфери її діяльності.

Висновки. Таким чином, реформи слід продовжувати. І хоча досягнуто певного прогресу, залишається багато викликів. Прокуратура має стати не лише ефективним органом системи правосуддя, але й прикладом незалежності та професійності. Тільки так вона зможе повною мірою виконувати свої функції, сприяти утвердженню верховенства права та забезпечувати довіру суспільства. Дослідження окремих правових основ діяльності органів прокуратури доводить, що зміни в організації їх діяльності є, вони перетворилися із так званого «караючого органу» в інструмент забезпечення законності та правопорядку, проте реформи, які не доведені до кінця не приносять бажаного результату, і для його досягнення – в першу чергу необхідно вдосконалювати законодавчі основи діяльності прокуратури.

Список використаних джерел:

1. Грицаєнко Л. Інститут прокуратури в світовій історико-правовій перспективі. Вісник прокуратури. 2008. № 7. С. 116–117.
2. Організація та діяльність органів прокуратури України : навч. посіб. П. М. Каркач, В. В. Кривобок, В. С. Бабкова та ін. ; за ред. П. М. Каркача. Харків. Право. 2019. 500 с.
3. Історія прокуратури України. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/history_gpu.html.
4. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Одеса : Юридична література, 2003. 586 с.
5. Ісаєвич Я.Д. Історія української культури : наукове видання : у 5 т. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть. С. 56-59.
6. Юсупов В.А. Становлення та розвиток органів прокуратури до здобуття незалежності України. Форум права. 2012. № 2. С. 813–818.
7. Литвак О.М., Шумський П.В. Становлення та розвиток прокуратури України. Вісник національної академії прокуратури України. 2012. № 3. С. 10.
8. Компанієць Т.М. Деякі аспекти діяльності судово-прокурорських органів у роки Великої Вітчизняної Війни. Держава та регіони. Серія: Право. Запоріжжя, 2009. № 1. С. 159-163.
9. Костенко І.В., Огієвич С.М. Історичні аспекти виникнення, становлення та розвитку системи органів прокуратури. Актуальні проблеми держави і права. 2020. С. 107.

10. Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 28. ст.532.

References

1. Hrytsaenko L. (2008) Instytut prokuratury v svitovii istoryko-pravovii perspektyvi [The Institution of the Prosecutor's Office in a Global Historical and Legal Perspective]. *Visnyk prokuratury - Bulletin of the Prosecutor's Office*, 7, 116-117 [in Ukrainian].
2. Karkach P.M., Kryvobok V.V., Babkova V.S. (2019). *Orhanizatsiia ta diialnist orhaniv prokuratury Ukrainy* [Organization and Activities of the Prosecutor's Offices of Ukraine]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
3. *Istoriia prokuratury Ukrainy* [History of the Prosecutor's Office of Ukraine]. https://old.gp.gov.ua/ua/history_gpu.html.
4. Retrieved from <https://old.gp.gov.ua/> [in Ukrainian].
5. *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho* [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania] (2003). (Vols. 1-3). Odesa: Yurydychna literature [in Ukrainian].
6. Isaevych Ya. D. (2001) *Istoriia ukrainskoi kultury* [History of Ukrainian culture]. (Vols. 1-5). Kyiv: Naukova dumka, 56-59 [in Ukrainian].
7. Yusupov V.A. (2012) *Stanovlennia ta rozvytok orhaniv prokuratury do zdobuttia nezalezhnosti Ukrainy* [Establishment and development of the prosecution service before Ukraine's independence]. *Forum prava - Forum of Law*, 2, 813-818 [in Ukrainian].
8. Lytvak O.M. & Shumskyi P.V. *Stanovlennia ta rozvytok prokuratury Ukrainy* [Establishment and Development of the Public Prosecutor's Office of Ukraine]. *Visnyk natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy - Bulletin of the National Academy of Public Prosecution of Ukraine*, 3, 10 [in Ukrainian].
9. Kompaniets T.M. (2009) *Deiaki aspekty diialnosti sudovo-prokurorskykh orhaniv u roky Velykoi Vitchyznianoï Viiny* [Some Aspects of the Activity of Judicial and Prosecutorial Authorities during the Great Patriotic War]. *Derzhava ta rehiony. Serii: Pravo - State and Regions. Series: Law, Zaporizhzhia*, 1, 159-163 [in Ukrainian].
10. Kostenko I.V. & Ohiievych S.M. (2020) *Istorychni aspekty vynyknennia, stanovlennia ta rozvytku systemy orhaniv prokuratury* [Historical Aspects of the Origin, Formation and Development of the System of Public Prosecution Authorities]. *Aktualni problemy derzhavy i prava - Current issues of state and law*, 107 [in Ukrainian].
11. *Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo pravosuddia)»* (2016) [The Law of Ukraine 'On Amendments to the Constitution of Ukraine (regarding Justice)']. *Vidomosti Verkhovnoi Rady - Bulletin of the Verkhovna Rada*, 28, p. 532 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.09.2024

Руслан Сухораб,
аспірант Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0009-0004-6661-0204

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЦЬ НЕСВОБОДИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Дана стаття присвячена аналізу та дослідженню питання європейських стандартів функціонування місць несвободи, а також їх впливу на українські реалії у сфері захисту прав осіб, що перебувають у таких місцях. Доведено, що розвиток демократичних інституцій, зміцнення прав людини, а також боротьба з порушеннями у пенітенціарній системі потребують вивчення й імплементації європейських стандартів. Акцентовано увагу на те, що після революції Гідності 2014 року в Україні розпочалися процеси реформування пенітенціарної системи. Однак багато проблем залишаються актуальними, серед яких, зокрема, можна виділити: перенаселення установ виконання покарань; застаріла інфраструктура, що не відповідає сучасним вимогам; недофінансування та низький рівень оплати праці персоналу; недостатня увага до психологічної та соціальної реабілітації засуджених. Досліджуючи питання стандартів у сфері функціонування місць несвободи, вважаємо, що їх утворюють такі три механізми: по-перше, це міжнародні стандарти поводження з засудженими та ув'язненими, які зазвичай називаються «міжнародними пенітенціарними стандартами». По-друге, важливу роль відіграє прецедентна практика, зокрема рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). По-третє, слід зазначити моніторингову діяльність, що реалізується через звіти Європейського комітету з питань запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Проаналізувавши кожен з цих елементів сформовано висновок, що європейські стандарти, такі як Європейська конвенція про захист прав людини, Рекомендації Ради Європи щодо пенітенціарних умов і ресоціалізації, практика Європейського Суду з прав людини, практика Європейського комітету з питань запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню є основою для вдосконалення системи місць несвободи. Україна, як держава, що підписала численні міжнародні угоди, зобов'язана впроваджувати їх у національне законодавство та практику.

This article analyzes and studies the issue of European standards for the functioning of places of detention, as well as their impact on Ukrainian realities in the field of protection of the rights of persons held in such places. It is proved that the development of democratic institutions, strengthening of human rights, and combating violations in the penitentiary system require the study and implementation of European standards. It is emphasized that after the Revolution of Dignity in 2014, Ukraine began reforming the penitentiary system. However, many problems remain relevant, including, in particular, overpopulation of penitentiary institutions; outdated infrastructure that does not meet modern requirements; underfunding and low staff remuneration; insufficient attention to the psychological and social rehabilitation of convicts. When studying the issue of standards in the field of functioning of places of detention, we believe that they are formed by the following three mechanisms: first, international standards for the treatment of convicts and prisoners, usually called “international penitentiary standards”. Secondly, case law plays an important role, in particular the decisions of the European Court of Human Rights (ECHR). Thirdly, it is worth noting the monitoring activities carried out through the reports of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. After analyzing each of these elements, it was concluded that European standards, such as the European Convention on Human Rights, the Council of Europe’s Recommendations on Prison Conditions and Re-socialization, the case law of the European Court of Human Rights, and the case law of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, are the basis for improving the system of places of detention. Ukraine, as a signatory to numerous international agreements, is obliged to implement them in national legislation and practice.

Ключові слова: місця несвободи, порушення прав засуджених, ув'язнені, стандарти, європейський континент.

Постановка проблеми. На сьогоднішньому етапі існування українського суспільства, дослідження європейських стандартів функціонування місць несвободи є надзвичайно актуальним. Це зумовлено як

© Руслан Сухораб, 2024

внутрішніми реформаторськими процесами, так і зобов'язаннями України в рамках євроінтеграції. Розвиток демократичних інституцій, зміцнення прав людини, а також боротьба з порушеннями у пенітенціарній системі потребують вивчення й імплементації європейських стандартів. На актуальність нашого дослідження вказує те, що Україна взяла активний курс на євроінтеграцію, а отже відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, країна зобов'язалася адаптувати своє законодавство до європейських стандартів, зокрема й у сфері прав людини. Крім того, Україна є стороною Європейської конвенції з прав людини, і дотримання її положень, включаючи статтю 3 (заборона катувань), є обов'язковим. Рішення Європейського суду з прав людини вказують на проблеми в місцях несвободи, які потребують вирішення, окремі з яких ми сьогодні і розглянемо. Поряд із геополітичними процесами, суспільство очікує гуманізації пенітенціарної системи, що передбачає забезпечення людських умов утримання та реінтеграції осіб після відбуття покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питань, що порушуються у даному дослідженні дотичні такі вчені, як І. Г. Богатирьов, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. К. Гришук, І. М. Даншин, Т. А. Денисова, В. В. Коваленко, І. О. Колб, В. Я. Конопельський, П. П. Михайленко, А. Х. Степанюк, Я. В. Стрелюк, В. М. Трубников, С. І. Халимон, О. О. Шкута, І. С. Яковець та інші. Вважаємо, що з розвитком суспільства, науки та законодавства окремі питання залишаються досі дискусійними.

Метою статті є дослідження окремих питань європейських стандартів функціонування місць несвободи та дотримання прав ув'язнених осіб, а також практики українських місць несвободи та на основі цього надати аргументовані пропозиції щодо реформування таких місць.

Виклад основного матеріалу. Після революції Гідності 2014 року в Україні розпочалися процеси реформування пенітенціарної системи. Однак багато проблем залишаються актуальними, серед яких, зокрема, можна виділити: перенаселення установ виконання покарань; застаріла інфраструктура, що не відповідає сучасним вимогам; недофінансування та низький рівень оплати праці персоналу; недостатня увага до психологічної та соціальної реабілітації засуджених. Повага до прав людини є ключовим елементом демократичного суспільства. Місця несвободи часто стають «точками болю», де права людини порушуються найчастіше. Це стосується як умов утримання, так і відсутності доступу до правової допомоги, медичних послуг, а також неналежного ставлення персоналу. Поряд з цим, нові виклики для української пенітенціарної системи зумовлені і повномасштабною війною, що пов'язані із необхідністю інтеграції осіб, звільнених із місць несвободи на тимчасово окупованих територіях; контролем за дотриманням прав людини в умовах воєнного стану; фіксацією та розслідуванням злочинів, пов'язаних із порушеннями в місцях несвободи на окупованих територіях. Сучасні тенденції розвитку кримінального та кримінально-виконавчого права в Європі спрямовані на зменшення кількості осіб у місцях несвободи через впровадження альтернативних форм покарання: пробації, домашнього арешту, суспільно корисних робіт тощо. Ці тенденції необхідно досліджувати та застосовувати, адже вони не лише знижують витрати держави, але й сприяють соціальній реінтеграції порушників. Таким чином, дослідження європейських стандартів функціонування місць несвободи є надзвичайно актуальним та необхідним.

В першу чергу, зупинимося на понятті «стандарти» у сфері функціонування місць несвободи. Стандарт у загальному розумінні є нормативно закріпленим орієнтиром, який слугує еталоном або взірцем, що застосовується для співвіднесення та оцінки об'єктів, процесів чи правових відносин [1]. Згідно із положеннями закону України «Про стандартизацію», стандарт – це офіційно затверджений документ, розроблений на основі узгоджених позицій між зацікавленими сторонами, який встановлює загальні правила, рекомендації або вимоги для повторюваного застосування. Його метою є забезпечення оптимізації та впорядкованості діяльності або її результатів у певній галузі [2]. У вітчизняній теорії кримінально-виконавчого права поняття «міжнародні стандарти поведіння із засудженими» розглядається як сукупність норм, принципів та рекомендацій, прийнятих на міжнародному рівні для регулювання цієї сфери [3, с. 50]. Як зауважує П. М. Рабінович, термін «стандарти» найбільш адекватно характеризує природу таких документів, оскільки вони відображають міжнародно-правові акти, які акумулюють найкращі досягнення людства у питаннях поведінки із засудженими [4, с. 19–29]. Таким чином, у кримінально-виконавчому праві стандарти встановлюють мінімальні гарантії для захисту прав осіб, які перебувають у місцях несвободи, регулюючи порядок їх утримання та забезпечуючи гуманізацію пенітенціарної системи.

Досліджуючи питання стандартів у сфері функціонування місць несвободи, вважаємо, що їх утворюють такі три механізми: по-перше, це міжнародні стандарти поведінки з засудженими та ув'язненими, які зазвичай називаються «міжнародними пенітенціарними стандартами». По-друге, важливу роль відіграє прецедентна практика, зокрема рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). По-третє, слід зазна-

чити моніторингову діяльність, що реалізується через звіти Європейського комітету з питань запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню [5, с. 140–144]. Так, на нашу думку, саме ті норми, що визначають еталонні правила поводження із особами, що перебувають у місцях несвободи і диктують стандарти функціонування цих місць.

Серед міжнародних стандартів цікавим для нашого дослідження є саме європейські. До основних документів, які впливають на законодавство України в цій сфері, можна віднести Європейську Конвенцію з прав людини, а також низку рекомендацій Ради Європи. Ці нормативні акти, хоча і не завжди мають обов'язковий характер, проте формують основні принципи, на яких будуються реформи пенітенціарної системи в Україні. Європейська Конвенція з прав людини, яка ґрунтується на положеннях Загальної декларації прав людини, є основоположним документом у питаннях захисту прав осіб, законно обмежених у свободі пересування. Зокрема, статті Конвенції гарантують право на свободу та безпеку особи, забороняють катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. Ці положення створюють правову основу для гуманізації умов утримання засуджених, сприяють розвитку засад людського ставлення до ув'язнених і покращенню їх правового становища [3, с. 57]. Рекомендація R (92) 16, яка стосується загальних санкцій і заходів, визначає принципи балансу між необхідністю захисту суспільства і соціальної адаптації правопорушників. Вона наголошує на важливості застосування альтернативних покарань замість тюремного ув'язнення, що дозволяє більш ефективно працювати з особами, які вчиняють правопорушення [6]. Рекомендація R (99) 22 стосовно переповнення в'язниць підкреслює необхідність використання покарань, які не пов'язані з позбавленням волі. Вона також рекомендує розробку стратегій нагляду та оцінки ризиків для запобігання рецидиву [7]. Рекомендація R (2006) 2 щодо пенітенціарних правил акцентує на необхідності адаптації умов утримання ув'язнених до умов, які існують в цивільному суспільстві, що сприяє кращій їх реінтеграції. Також, важливою є роль співпраці з соціальними службами і громадянським суспільством для підготовки засуджених до нормального професійного життя [8, с. 48–49].

Важливу роль у забезпеченні та реалізації європейських стандартів функціонування місць несвободи відіграла практика Європейського Суду з прав людини, зокрема через розгляд справ, що пов'язані із порушенням державами-учасницями норм утримання осіб у таких місцях. Такі рішення є і щодо України. Прийшовши до висновку, що рішення ЄСПЛ мають надзвичайно важливе значення для України, важливо звернути увагу на конкретні рішення, які вимагали впровадження заходів загального характеру. Оскільки таких рішень є досить велика кількість, ми спробуємо об'єднати їх у групи, а ті рішення, що суттєво вплинули на законодавство України, розберемо окремо.

Група рішень «Каверзін» у Європейському суді з прав людини стосується системних проблем із катуваннями та жорстоким поводженням, які практикуються українськими правоохоронцями. Її назва походить від рішення 2012 року у справі «Каверзін проти України», де ЄСПЛ виявив порушення статті 3 Європейської конвенції через погане поводження з ув'язненими та неефективні розслідування цих випадків. ЄСПЛ акцентував на тому, що ці проблеми мають системний характер і вимагають термінових реформ для запобігання катуванням, забезпечення належного розслідування та захисту прав людини в Україні. Зокрема, справа Каверзіна ілюструє постійну практику використання сили для отримання зізнань, що суд визнав як нелюдське поводження. У ширшому контексті ця група охоплює й інші випадки порушень, включно з неефективністю розслідувань та недоліками правової системи. Незважаючи на певні реформи, такі як створення ДБР та ухвалення нового кримінального процесуального кодексу України у 2012 році, виконання рішень ЄСПЛ залишається неповним, і за цим процесом продовжує стежити Європейський комітет міністрів [9].

Група рішень «Хайло» стосується порушень прав людини в Україні, зокрема неналежних умов тримання під вартою та відсутності належного медичного догляду в місцях позбавлення волі. Її назва походить від рішення у справі «Хайло проти України», де Європейський суд з прав людини визнав порушення Україною статті 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка забороняє катування та нелюдське або принизливе поводження. У рішенні у справі «Хайло проти України» (2015), суд вказав на системні проблеми в українській пенітенціарній системі, які включають погані умови тримання під вартою, відсутність доступу до адекватної медичної допомоги для ув'язнених, а також неефективне розслідування скарг на такі порушення. ЄСПЛ підкреслив, що такі питання мають бути вирішені на системному рівні через відповідні реформи [10].

Група рішень ЄСПЛ «Петухов № 2» стосується системних проблем в українській пенітенціарній системі, особливо умов довічного ув'язнення та доступу до правосуддя для засуджених до довічного позбавлення волі. Група названа на честь справи «Петухов проти України (№ 2)», де Європейський суд з прав

людини вказав на серйозні порушення статті 3 Європейської конвенції про права людини. У справі «Петухов № 2» (2019 рік) ЄСПЛ констатував, що умови відбування довічного ув'язнення в Україні не відповідають європейським стандартам, оскільки відсутня можливість перегляду вироку або умовно-дострокового звільнення. Суд зазначив, що ця проблема має системний характер і потребує реформування законодавства. Основна критика стосувалася того, що система довічного ув'язнення в Україні фактично не дозволяла реальної перспективи звільнення, що суперечить міжнародним стандартам щодо прав ув'язнених [11].

Це рішення підкреслює необхідність змін у національній правовій системі, зокрема щодо доступу до справедливого суду та можливості перегляду довічних вироків, що має на меті забезпечити гуманізм та відповідність нормам Європейської конвенції.

Група рішень «Невмержицький» стосується системних порушень прав людини в Україні, зокрема жорстокого поводження, катувань, тривалого утримання під вартою та неналежних умов утримання. Основними питаннями, які порушувалися в цій групі є:

– жорстоке поводження та катування: у справі «Невмержицький проти України» (2005) ЄСПЛ визнав порушення статті 3 Європейської конвенції з прав людини, що забороняє катування та нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. У справі йшлося про те, що заявник зазнав катувань та був позбавлений доступу до належної медичної допомоги під час утримання під вартою;

– тривале утримання під вартою та умови утримання: у цій групі рішень Суд також розглядав тривале попереднє ув'язнення заявників без достатнього обґрунтування, що порушувало статтю 5 (право на свободу та особисту недоторканність) Конвенції. Умови утримання в місцях позбавлення волі також не відповідали міжнародним стандартам, що стало основою для численних рішень;

– відсутність належного медичного забезпечення: одним із ключових питань, порушених у справі, була відсутність належного медичного забезпечення для ув'язнених, що також визнавалось ЄСПЛ як порушення статті 3 [12].

Ця група рішень акцентує увагу на необхідності реформування системи утримання під вартою та поліпшення умов утримання в Україні.

І ще одну групу рішень ЄСПЛ виділимо, це група «Меріт». **Група рішень «Меріт»** стосується системних проблем в Україні, пов'язаних з умовами утримання в місцях позбавлення волі, жорстоким поводженням, та порушенням прав ув'язнених на справедливе судочинство. Основна справа, яка дала назву групі, — це рішення у справі «Меріт проти України» (2004 р.). У цій справі ЄСПЛ визнав, що Україна порушила статтю 3 Європейської конвенції з прав людини, яка забороняє катування і нелюдське або принизливе поводження, через жахливі умови утримання заявника в СІЗО, а також недостатнє медичне обслуговування. Основні проблеми групи «Меріт»: погані умови в місцях позбавлення волі, які часто включають перенаселеність, антисанітарію, погане харчування та недостатнє медичне обслуговування; фізичне і психологічне насильство, зокрема під час допитів або перебування під вартою; відсутність належного захисту та процедурних гарантій для затриманих, зокрема ненадання можливості належної юридичної допомоги [13]. Ця група рішень вказує на необхідність серйозних реформ у пенітенціарній системі України та забезпечення дотримання прав людини в місцях позбавлення волі.

Європейський комітет з попередження катувань (ЄКЗК) є важливим позасудовим інститутом, що діє в рамках Європейської конвенції про запобігання катуванням та іншому жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню [14]. Цей комітет створений для виконання завдання контролю за дотриманням стандартів, встановлених Конвенцією, і здійснює свою діяльність через інспекції у місцях позбавлення волі з метою забезпечення належного поводження з ув'язненими. Стаття 1 Конвенції чітко визначає роль ЄКЗК: здійснення інспекцій для перевірки умов утримання осіб, позбавлених волі, і посилення захисту цих осіб від катувань або інших форм нелюдського поводження, якщо це необхідно [14].

Згідно з статтею 2, кожна держава, що є учасницею Конвенції, зобов'язана надати Комітету доступ до будь-якого місця, що знаходиться під її юрисдикцією, де утримуються особи, позбавлені волі органами державної влади [14]. Це означає, що країни, які підписали Конвенцію, повинні забезпечити можливість для незалежного моніторингу місць утримання осіб, що надає ЄКЗК можливість безперешкодно перевіряти умови і практики, що можуть загрожувати правам людини. Цей механізм контролю є важливим інструментом для забезпечення відповідності національних пенітенціарних систем міжнародним стандартам прав людини. Його діяльність допомагає не лише виявляти порушення, але й забезпечувати своєчасне впровадження заходів для попередження жорстокого поводження з ув'язненими. Враховуючи важливість цієї роботи, підтримка незалежного моніторингу та своєчасна реакція на виявлені порушення прав осіб,

позбавлених волі, повинна бути пріоритетом для кожної країни, яка прагне відповідати високим стандартам міжнародного правозахисту.

Висновки. Таким чином, європейські стандарти, такі як Європейська конвенція про захист прав людини, Рекомендації Ради Європи щодо пенітенціарних умов і ресоціалізації, є основою для вдосконалення системи місць несвободи. Україна, як держава, що підписала численні міжнародні угоди, зобов'язана впроваджувати їх у національне законодавство та практику. У цьому контексті важливо звернути увагу на наступні моменти: європейські стандарти наголошують на необхідності створення таких умов утримання, які не порушують гідності людини. Це включає належні умови харчування, медичного обслуговування, доступу до освіти та роботи, а також забезпечення прав на контакти із зовнішнім світом (особливо з родиною). Важливим напрямком є удосконалення програм ресоціалізації та реабілітації засуджених. Це включає створення сприятливих умов для виховання відповідальності у правопорушників, а також забезпечення їх соціальної адаптації після звільнення. У цьому контексті важливо розвивати механізми, що дозволяють засудженим активно брати участь у процесах виправлення. Як показує практика Європейського комітету з попередження катувань, важливим елементом є незалежний моніторинг місць несвободи. Україна повинна посилити моніторинг своїх пенітенціарних установ, забезпечивши регулярні інспекції та впровадження механізмів для розгляду скарг засуджених. Це дозволить своєчасно реагувати на порушення прав і не допускати жорстокого поводження з ув'язненими. Важливим елементом реформування є модернізація пенітенціарних установ, оскільки переповненість, застарілі умови та невідповідність стандартам міжнародної практики залишаються проблемами, які потребують негайного вирішення. Зокрема, варто приділити увагу покращенню умов перебування, створенню необхідних навчальних та медичних закладів всередині установ, а також розробці програм психологічної підтримки. У підсумку, процес вдосконалення пенітенціарної системи в Україні повинен бути багатограним, включати як юридичні, так і соціальні аспекти, що дозволить забезпечити не лише належні умови утримання, але й сприятиме реабілітації осіб, позбавлених волі, та їх успішній реінтеграції в суспільство після відбуття покарання.

Список використаних джерел:

1. Стандарт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82>.
2. Закон України «Про стандартизацію» від 05.06.2014 № 1315-VII. Відомості Верховної Ради, 2014, № 31, ст.1058.
3. Денисов С.Ф. Заїка Д.Є. Міжнародно-правові стандарти щодо виправлення та ресоціалізації засуджених. Вісник пенітенціарної асоціації України. 2021 / № 1(15). С. 49-66.
4. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 1(84). С. 19-29.
5. Колодчин Д.В. Роль міжнародно-правових стандартів у запобіганні злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн. Актуальні проблеми юридичної науки. Правова позиція, № 4 (41), 2023. С. 140-144.
6. Рекомендація N R (92) 16 Комітету міністрів державам-членам про Європейські правила щодо загальних санкцій та заходів Рада Європи: рекомендації, міжнародний документ від 19.10.1992 № R(92)16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_907.
7. Комітет міністрів державам-членам стосовно переповненості в'язниць і зростання кількості ув'язнених: Рекомендація від 30.09.1999 р. № (99) 22. URL: <https://rm.coe.int/16806f407b>.
8. Краснокутський О. В. Міжнародно-правові механізми забезпечення прав засуджених до позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 201 с.
9. Справа «Каверзін проти України». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SOO00420>.
10. Справа «Хайло проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_439.
11. Справа «Петухов проти України (№ 2)». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text.
12. Справа «Невмержицький проти України». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO1153>.
13. Справа «Меріт проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_214#Text.
14. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: ухвалена Радою Європи 26.11.1987 та ратифікована Законом України від 24.01.97 № 33/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text.

References

1. Vikipediia [wikipedia]. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82>. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy «Pro standartyzatsiiu» (2014) [The Law of Ukraine “On Standardization”]. Vidomosti Verkhovnoi Rady - Bulletins of the Verkhovna Rada, 31, p. 1058 [in Ukrainian].
3. Denysov S.F. & Zaika D.Ie. (2021) Mizhnarodno-pravovi standarty shchodo vypravlennia ta resotsializatsii zasudzhenykh [International legal standards for the correction and re-socialization of convicts]. Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy - Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine, 1 (15), 49-66 [in Ukrainian].
4. Rabinovych P. M. (2016) Mizhnarodni standarty prav liudyny: vlastyvoli, zahalne poniattia, klasyfikatsiia [International human rights standards: properties, general concept, classification]. Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy - Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 1 (84), 19-29 [in Ukrainian].
5. Kolodchyn D.V. (2023) Rol mizhnarodno-pravovykh standartiv u zapobihanni zlochynnosti v penitentsiarnii sferi zarubizhnykh krain [The Role of International Legal Standards in Preventing Crime in the Penitentiary Sphere of Foreign Countries]. Aktualni problemy yurydychnoi nauky. Pravova pozytsiia - Current issues of legal science. Legal position, 4 (41), 140-144 [in Ukrainian].
6. Rekomendatsiia N R (92) 16 Komitetu ministriv derzhavam-chlenam pro Yevropeiski pravyla shchodo zahalnykh sanktsii ta zakhodiv Rada Yevropy [Recommendation N R (92) 16 of the Committee of Ministers to the Member States on the European Regulation on Common Sanctions and Council of Europe Measures]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_907. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
7. Komitet ministriv derzhavam-chlenam stosovno perepovnenosti viaznyts i zrostantia kilkosti uviaznenykh № (99) 22 [Committee of Ministers to Member States on prison overcrowding and the growing number of prisoners No. (99) 22]. <https://rm.coe.int/16806f407b>. Retrieved from <https://rm.coe.int> [in English].
8. Krasnokutskyi O. V. (2019) Mizhnarodno-pravovi mekhanizmy zabezpechennia prav zasudzhenykh do pozbavlennia voli [International legal mechanisms for ensuring the rights of persons sentenced to imprisonment]. Kharkiv, 201 [in Ukrainian].
9. Sprava “Kaverzin proty Ukrainy” [The case of Kaverzin v. Ukraine]. <https://ips.ligazakon.net/document/SOO00420>. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net> [in Ukrainian].
10. Sprava «Khailo proty Ukrainy» [The case of Hailo v. Ukraine]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_439. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
11. Sprava «Petukhov proty Ukrainy (№ 2)» [Case “Petukhov v. Ukraine (No. 2)”]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
12. Sprava «Nevmerzhytskyi proty Ukrainy» [The case of Nevmerzhytskyi v. Ukraine]. <https://ips.ligazakon.net/document/SO1153>. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net> [in Ukrainian].
13. Sprava «Merit proty Ukrainy» [The case of Merit v. Ukraine]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_214#Text. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
14. Yevropeiska konventsiiia pro zapobihannia katuvanniam chy neliudskomu abo takomu, shcho prynyzhuie hidnist, povodzhenniu chy pokaranniu (1987) [European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068#Text. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.09.2024

4. АКТУАЛЬНІ ДИСКУСІЇ

DOI:10.35774/app2024.03.104
УДК 349.22:331.109.32(477)

Сергій Отовчиць,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4093-2969>

ПРАВО НА СТРАЙК У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ

У статті розглянуто рішення Європейського суду з прав людини, які розкривають еволюцію підходів суду до розуміння права на страйк.

Зазначено, що важливу роль у формуванні підходів до тлумачення та розуміння права на страйк в контексті статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод відіграли такі рішення ЄСПЛ, як: «Унісон проти Сполученого Королівства», «Вілсон, «Національна спілка журналістів та інші проти Сполученого Королівства», «Демір і Байкара проти Туреччини», «Енерджі Яні-Йол проти Туреччини», «Норвезька конфедерація профспілок та Норвезька спілка робітників транспорту проти Норвегії», «Гумперт та інші проти Німеччини».

Проведений аналіз рішень ЄСПЛ продемонстрував еволюцію підходів до розуміння права на страйк: від сприйняття його як непрямого інструменту захисту професійних інтересів до визнання його невід'ємною частиною фундаментального права на свободу мирних зібрань і об'єднань.

Зазначено, що виходячи з того, що права на страйк не закріплено у статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях сформулював правові позиції, що право на страйк захищено статтею 11 Конвенції, є важливим інструментом для профспілки для захисту своїх інтересів та професійних інтересів своїх членів.

Європейський суд з прав людини також сформулював позицію про необхідність забезпечення балансу між реалізацією права на страйк та обмеженням цього права державою, адже право на страйк не є перевагою, не є абсолютним, а тому на нього можуть поширюватися певні умови та обмеження. Однак будь-яке обмеження повинне бути виправданим, тобто має бути передбачене законом, переслідувати одну або кілька законних цілей і бути необхідним у демократичному суспільстві для досягнення цілей, чітко сформульованими і передбачуваними.

Ключові слова: трудові права, право на страйк, Європейський суд з прав людини, заборона страйку.

Otovchyts S.

The right to strike in the case-law of the European Court of Human Rights: evolution of legal approaches

The article deals with the decisions of the European Court of Human Rights, which reveal the evolution of the court's approaches to understanding the right to strike.

It is noted that an important role in the formation of approaches to the interpretation and understanding of the

© Сергій Отовчиць, 2024

right to strike in the context of Article 11 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms was played by such decisions of the ECHR as: Unison v. United Kingdom, Wilson, National Union of Journalists and Others v. United Kingdom, Demir and Baykara v. Turkey, Energy Yapi-Yol v. Turkey, Norwegian Confederation of Trade Unions and Norwegian Transport Workers Union v. Norway, Gumpert and others v. Germany.

The conducted analysis of the ECHR decisions demonstrated the evolution of approaches to understanding the right to strike: from its perception as an indirect tool for protecting professional interests to its recognition as an integral part of the fundamental right to freedom of association.

It is noted that, based on the fact that the right to strike is not enshrined in Article 11 of the Convention, the European Court of Human Rights in its decisions formulated the legal position that the right to strike is protected by Article 11 of the Convention, is an important tool for the trade union to protect its interests and the professional interests of its members.

The European Court of Human Rights also formulated a position on the need to ensure a balance between the realization of the right to strike and the restriction of this right by the state, since the right to strike is not an advantage, not absolute, and therefore certain conditions and restrictions may apply to it. However, any restriction must be justified, that is, it must be provided for by law, pursue one or more legitimate goals and be necessary in a democratic society to achieve goals clearly formulated and predictable.

Keywords: labour rights, right to strike, European Court of Human Rights, prohibition of strike.

Постановка проблеми. Стаття 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) гарантує право на свободу мирних зібрань і об'єднань, зокрема, право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів, водночас, передбачаючи можливість запровадження законних обмежень на здійснення цих прав [1]. Незважаючи на те, що право на страйк прямо не закріплено в Конвенції, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) сформував низку важливих правових прецедентів, де роз'яснено різні аспекти цього права в контексті статті 11 Конвенції.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Право на страйк досліджували багато вчених, які висвітлювали концептуальні підходи до визначення поняття й сутності права на страйк як форми захисту соціально-економічних інтересів працівників, з-поміж яких слід виділити Н. Швець [2], М. Сокол [3], М. Кузнецової [4], О. Трюкан [5]. Окремі положення про право на страйк в Україні у контексті рішень ЄСПЛ було досліджено О. Рим [6]. Поряд з цим, питанням аналізу рішень ЄСПЛ у досліджувальній темі приділялася незначна увага, що і зумовлює актуальність проведення дослідження.

Мета статті – є на основі аналізу рішень ЄСПЛ розкрити еволюцію підходів суду до розуміння права на страйк в контексті статті 11 Конвенції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо простежити історію трактування права на страйк в ЄСПЛ в цілому, то стає очевидним, що до 2002 року практика ЄСПЛ в контексті досліджуваної тематики була неоднозначною і у більшості рішеннях суд доходив до висновку, що право на колективні переговори та право на страйк не є «необхідними засобами» для того, щоб держава-член могла підтримувати право профспілок представляти інтереси своїх членів відповідно до статті 11 Конвенції. Так, наприклад, у справі «Шмідт і Дальстрем проти Швеції» («Schmidt and Dahlström v. Sweden») (1976) суд дійшов висновку, що хоч і право на страйк, без сумніву, є одним з найважливіших засобів, які можуть бути використані для захисту професійних інтересів членів профспілок, однак існують й інші засоби, а тому таке право, яке прямо не закріплене в статті 11 Конвенції, може бути предметом регулювання національним законодавством та містити обмеження його здійснення в певних випадках [7].

Схожу позицію ЄСПЛ зайняв у рішенні у справі «Унісон проти Сполученого Королівства» («Unison v the United Kingdom») (2002), зазначивши, що національні уряди мають широкі дискреційні повноваження у встановленні правил, які врівноважують право на страйк із захистом інтересів суспільства та економіки [8]. ЄСПЛ також дійшов висновку про те, що заборона страйку слід розглядати як обмеження повноважень заявника захищати свої інтереси. Незважаючи на те, що у цьому рішенні заборона страйку як обмеження відповідало вимогам п. 2 статті 11 Конвенції, це рішення стало значним просуванням у судовій практиці ЄСПЛ з досліджуваної тематики. Адже в подальшому суд у справах про заборону страйку мав досліджувати чи було таке обмеження виправданим, а саме: чи було «передбачено законом», чи переслідувало одну або кілька законних цілей і чи були «необхідними у демократичному суспільстві» для досягнення цілей (рішення у справі «Енерджі Япі-Йол Сен проти Туреччини» («Enerji Yapi-Yol Sen» v Turkey) [9]; «Карачай проти Туреччини» (Karaçay v. Turkey) [10].

Важливу роль у формуванні підходів до тлумачення та розуміння статті 11 Конвенції відіграло рішення ЄСПЛ у справі «Вілсон, Національна спілка журналістів та інші проти Сполученого Королівства» («Wilson, National Union of Journalists and Others v. the United Kingdom») (2002) [11]. Хоча ця справа не сто-

сувалася безпосередньо права на страйк, у ній ЄСПЛ дійшов висновку, що дозволяючи роботодавцям використовувати фінансові стимули для спонукання працівників до відмови від профспілкових прав, Велика Британія не виконана свого позитивного обов'язку забезпечити здійснення прав, передбачених статтею 11 Конвенції, а також не забезпечила балансу між інтересами роботодавців і працівників. До того ж саме у цьому рішенні ЄСПЛ наголошено, що надання права на страйк є одним із найважливіших засобів, за допомогою яких держава може забезпечити свободу профспілки захищати професійні інтереси своїх членів (п.45) [11].

Ще одним важливим рішенням, яке скасувало попередню судову практику ЄСПЛ та визнало право на колективні переговори з роботодавцем важливим елементом права на створення профспілок та вступу до них для захисту інтересів, стало рішення у справі «Демір і Байкара проти Туреччини» (*Demir and Baykara v. Turkey*) (2008)[12]. Суд, надаючи тлумачення статті 11 Конвенції, зазначив, що ця стаття визнає право державних службовців створювати профспілки та наголосив, що тлумачення Конвенції може і повинно враховувати елементи міжнародного права, відмінні від Конвенції (наприклад, конвенції Міжнародної організації праці), а також тлумачення таких елементів компетентними органами та практику європейських держав, що відображає їхні спільні цінності [12].

Надалі у справі «Енерджи Япи-Йол проти Туреччини» («*Enerji Yapi-Yol Sen v Turkey*» (2009) [9] суд підтвердив підхід, сформульований у рішенні «Демір і Байкара проти Туреччини» («*Demir and Baykara v. Turkey*» (2008) та Вілсон, Національна спілка журналістів та інші проти Сполученого Королівства» («*Wilson, National Union of Journalists and Others v. the United Kingdom*» (2002) [12; 11]. Справа стосувалася права на страйк турецької профспілки державної служби, члена якої було заборонено брати участь у національній односторонній акції протесту проти законопроекту про організацію державної служби, який обговорювався в національному парламенті Туреччини. Члени профспілки, які проігнорували цю заборону, були притягнуті до дисциплінарної відповідальності. У зв'язку з цим профспілка звернулася до ЄСПЛ, стверджуючи, що заборона на страйки перешкоджає їхньому праву створювати профспілки та вступати до них, як це гарантовано статтею 11 Конвенції. У своєму рішенні ЄСПЛ посилався на положення Конвенції Міжнародної організації праці про свободу асоціації та захисту права на організацію № 87, згідно з яким право на страйк є невід'ємним наслідком свободи об'єднань трудящих.

До того ж суд дійшов висновку, що право на страйк є не абсолютним і тому на нього можуть поширюватися певні умови та обмеження. Тому повна заборона права на страйк щодо певних категорій працівників вимагає від держави доказів для обґрунтування необхідності цих заходів, адже заборона, яка застосовується до всіх державних службовців, є занадто широким обмеженням. Суд також постановив, що дисциплінарні заходи були «здатні перешкоджати членам профспілок та іншим особам здійснювати свої законне право брати участь у таких односторонніх страйках або інших діях, спрямованих на захист інтересів їхніх членів» і становили загрозу правам, гарантованим статтею 11 Конвенції [9].

Подібні висновки також містилися у рішеннях «Карачай проти Туреччини» («*Karacay v. Turkey*») [10] «Кая та Сейхан проти Туреччини» («*Kaya et Seyhan v Turkey*») [13], де суд зазначив, що накладення дисциплінарного стягнення на працівника, який брав участь у страйку, навіть не зважаючи на те, що санкція такого стягнення була мінімальною, є такою, що стримує членів профспілок від законної участі в днях страйку або в діях із захисту, а попередження, надане заявнику, не було необхідним у демократичному суспільстві [13].

Таким чином, після рішень у справах «Демір і Байкара проти Туреччини» («*Demir and Baykara v. Turkey*» (2008) і «Енерджи Япи-Йол проти Туреччини» (*Enerji Yapi-Yol Sen v Turkey*) (2009) ЄСПЛ утвердив позицію щодо захисту права на страйк. У результаті цього соціально-економічні права, зокрема, ведення колективних переговорів та право на страйк були включені до «традиційного» переліку фундаментальних прав людини.

Яскравим прикладом дослідження судом пропорційності обмеження права на страйк є справа «Союз хорватських лікарів проти Хорватії» («*Hrvatski Lijecnicki Sindikat v. Croatia*»(2014), яка стосувалася відмови у праві профспілки лікарів на страйк через формальну помилку під час підписання додатку до коаліційної угоди. Заборона на страйк залишалася в силі хорватськими судами протягом 3 років і 8 місяців. ЄСПЛ вважав це непропорційним, хоча і визнав захист прав інших профспілок, на думку хорватських судів, законною метою обмеження, однак зазначив, що позбавлення профспілки на 3 роки і 8 місяців найпотужнішого інструменту захисту професійних інтересів не може розглядатися як пропорційне законній меті, якої воно прагнуло досягти [14].

ЄСПЛ також у своїх рішеннях зазначав, що обмеження права на страйк мають бути чіткими та передбачуваними. Наприклад, у справі «Веніамін Тимошенко та інші проти України» («*Veniamin Tymoshenko*

and Others v Ukraine» (2015) ЄСПЛ постановив, що суперечливе за своєю суттю законодавство не відповідає вимогам Конвенції, оскільки обмеження права на страйк у двох різних законах не були сумісні один з одним і, зокрема, не було зрозуміло, який закон має мати пріоритет у разі виникнення сумніву [15].

Таким чином, реалізація права на страйк завжди залишалася в межах дискреційних повноважень національних урядів, однак з часом позиція суду відображала необхідність забезпечення балансу між реалізацією права на страйк та обмеженням цього права державою, підкреслюючи, що заборона на страйки для певних категорій працівників повинна бути обґрунтованою і пропорційною.

Слід також зауважити, що в подальшому ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово зазначав, що право на страйк захищено статтею 11 Конвенції, оскільки дозволяє профспілці бути почутою і є важливим інструментом для профспілки для захисту професійних інтересів своїх членів, а для членів профспілки – для захисту своїх інтересів. Поряд з цим таке право на страйк захищається лише тоді, коли «страйкові дії» становлять фактичну, а не просто припущену, частину профспілкової діяльності (рішення ЄСПЛ у справах «Союз хорватських лікарів проти Хорватії» («Hrvatski liječnički sindikat v. Croatia»)[14], «Федерація профспілок офшорних працівників» (Federation of Offshore Workers Profession Unions)[16], «Баріс проти Туреччини» («Bariş against Turkey»)[17]. «Асоціація академіків проти Ісландії» («Association of Academics v. Iceland»)[18].

ЄСПЛ також зазначав, що оцінюючи заборону страйків, необхідно враховувати всі обставини справи: сукупність заходів, вжитих державою-відповідачем для забезпечення свободи профспілок, будь-які альтернативні засоби або права, надані профспілкам для того, щоб їх почули і для захисту професійних інтересів своїх членів, права, надані членам профспілки на захист своїх інтересів, а також інші аспекти, що є характерними для структури трудових відносин у відповідній системі (умови праці в цій системі шляхом колективних переговорів, відповідний сектор та/або функції, які виконують відповідні працівники тощо) [19].

Кроком до більш справедливого балансу на користь права на страйки й ведення колективних переговорів з питання справедливої оплати та умов праці стало рішення ЄСПЛ у справі «Норвезька конфедерація профспілок та Норвезька спілка робітників транспорту проти Норвегії» («Norwegian Confederation of Trade Unions (LO) and Norwegian Transport workers' Union (NTF) v. Norway» (2021). У цьому рішенні суд зазначив, що право на страйк має перевагу над «економічними свободами» і свобода створення профспілки не прирівнюється до права на страйк і, отже, не може мати переважну силу перед ним. ЄСПЛ стверджував, що ця свобода не є зрівноваженою з фундаментальним правом на свободу об'єднань, а швидше за все лише – одним з елементів, який слід враховувати при оцінці пропорційності страйку на національному рівні (п.118). Це рішення стало важливим для європейського профспілкового руху, воно встановлює чітку ієрархію прав, за якої права працівників мають пріоритет над економічними свободами [20].

У справі «Гумперт та інші проти Німеччини» («Humpert and others v. Germany»)(2023) ЄСПЛ розглянув питання заборони на страйки для державних службовців, зокрема вчителів зі статусом державного службовця, які оскаржували дисциплінарні заходи, вжиті проти них за участь у страйку. Заявники стверджували, що такі заходи є непропорційними, дискримінаційними та неправомірними, а заборона на страйки порушує їхнє право на свободу мирного зібрання та об'єднання, гарантоване статтею 11 Конвенції. ЄСПЛ постановив, що заборона на страйки державних службовців не порушує їхню свободу мирного зібрання та об'єднання, коли існують інституційні гарантії, які дозволяють ефективно захищати професійні інтереси, зокрема, законодавчо закріплене право профспілок державної служби брати участь у формуванні нормативно-правових актів та конституційне право державних службовців на «належне утримання», що достатніми для захисту їхніх інтересів. Суд також зазначив, що заходи проти вчителів були пропорційні законним цілям, які переслідувала німецька держава, зокрема, для забезпечення ефективного державного управління та захисту інших прав, таких як право на освіту [19].

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, слід зробити певні висновки.

Важливу роль у формуванні підходів до тлумачення та розуміння права на страйк в контексті статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод відіграли такі рішення ЄСПЛ, як: «Унісон проти Сполученого Королівства», «Вілсон, «Національна спілка журналістів та інші проти Сполученого Королівства», «Демір і Байкара проти Туреччини», «Енерджи Япі-Йол проти Туреччини», «Норвезька конфедерація профспілок та Норвезька спілка робітників транспорту проти Норвегії», «Гумперт та інші проти Німеччини».

Аналіз рішень ЄСПЛ продемонстрував еволюцію підходів до розуміння права на страйк: від сприйняття його як непрямого інструменту захисту професійних інтересів до визнання його невід'ємною частиною фундаментального права на свободу об'єднань.

Виходячи з того, що право на страйк не закріплено у статті 11 Конвенції, ЄСПЛ у своїх рішеннях сформулював правову позицію, що право на страйк захищено статтею 11 Конвенції, є важливим інструментом для профспілки для захисту своїх інтересів та професійних інтересів своїх членів.

ЄСПЛ також сформулював позицію про необхідність забезпечення балансу між реалізацією права на страйк та обмеженням цього права державою, адже право на страйк не є перевагою, не є абсолютним, а тому на нього можуть поширюватися певні умови та обмеження. Однак будь-яке обмеження повинне бути виправданим, тобто має бути передбачене законом, переслідувати одну або кілька законних цілей і бути необхідним у демократичному суспільстві для досягнення цілей, чітко сформульованими і передбачуваними.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.09.2024)
2. Швець Н. М. Право на страйк та механізм його реалізації: дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.05 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 196 с.
3. Сокол М. В. Поняття права на страйк та його основні ознаки. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*. 2012. Т. 17. Вип. 1-2 (16-17). С. 105-112.
4. Кузнецова М. Ю. Право на страйк в сучасних умовах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 251-253. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/59>
5. Трюхан О. А. Право на страйк як одне з фундаментальних прав працівників: аналіз судової практики. *Наука і техніка*. 2022. № 12 (13). С. 56-67. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-14\(14\)-56-67](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-14(14)-56-67)
6. Рим О. М. Право на страйк в Україні у контексті рішень Європейського суду з прав людини. *Університетські наукові записки*. 2018. № 66. С. 125-135.
7. Schmidt and Dahlstrom v Sweden (Application no. 5589/72) (ECtHR, 6 February 1976). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57574> (дата звернення: 10.09.2024)
8. Unison v the United Kingdom (Application no. 53574/99) (ECtHR, 10 January 2002). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22148> (дата звернення: 10.09.2024)
9. Enerji Yarı-Yol Sen v Turkey (Application 68959/01) (ECtHR, 21 April 2009). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92266> (дата звернення: 10.09.2024)
10. Karaçay v. Turquie (Requête no 6615/03). (ECtHR, 27 May 2007). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79902> (дата звернення: 10.09.2024)
11. Wilson, National Union of Journalists and other v the United Kingdom (Application no 30668/96, 30671/96 та 30678/96) (ECtHR, 2 July 2002). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60554> (дата звернення: 10.09.2024)
12. Demir and Baykara v Turkey (Application no. 34503/97) (ECtHR, 12 November 2008). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-89558> (дата звернення: 10.09.2024)
13. Kaşay et Seyhan v Turkey. (Application no 30946/04) (ECtHR, 15 December 2009). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93993> (дата звернення: 10.09.2024)
14. Htratski lijecnicki Sindikat v Croatia. (Application no. 36701/09) (ECtHR, 27 November 2014). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148181> (дата звернення: 10.09.2024)
15. Veniamin Tymoshenko and Others v Ukraine (Application no. 48408/12) (ECtHR, 02 January 2015). URL: <https://hudoc.exec.coe.int/ENG?i=001-223784> (дата звернення: 13.09.2024)
16. Federation of Offshore Workers' Trade Union and others v. Norway. (Application no. 38190/97) (ECtHR, 27 June 2002). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22540> (дата звернення: 11.09.2024)
17. Selçuk BARIŞ against Turkey (Application no. 66828/16) (ECtHR, 12 December 2021). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217488m> (дата звернення: 11.09.2024)
18. Association of Academics v. Iceland. (Application no. 2451/16). (ECtHR, 12 May 2018). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183375> (дата звернення: 12.09.2024)
19. Humpert and others v. Germany (Applications nos. 59433/18, 59477/18, 59481/18 and 59494/18) (ECtHR, 14 December 2023). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-229726> (дата звернення: 10.09.2024)
20. Norwegian Confederation of Trade Unions (LO) and Norwegian Transport workers' Union (NTF) v. Norway. (Application no. 45487/17) ECtHR, 10 September 2021). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210332> (дата звернення: 10.09.2024)

References

1. *Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian]
2. Shvets, N. M. (2007). *Pravo na straik ta mekhanizm yoho realizatsii [The right to strike and the mechanism of its implementation]: dys. ... kand. yuryd. nauk za spetsialnistiu 12.00.05 / Nats. yuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv* [in Ukrainian]
3. Sokol, M. V. (2012). Poniattia prava na straik ta yoho osnovni oznaky [The concept of the right to strike and its main features]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seria: Pravoznavstvo - Bulletin of Odessa National University. Series: Jurisprudence, 17 (1-2(16-17), 105-112* [in Ukrainian]
4. Kuznetsova, M. Iu. (2022). Pravo na straik v suchasnykh umovakh [The right to strike in modern conditions]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal - Legal scientific electronic journal, 9, 251-253*. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/59> [in Ukrainian]
5. Triukhan, O. A. (2022). Pravo na straik yak odne z fundamentalnykh prav pratsivnykiv: analiz sudovoi praktyky [The right to strike as one of the fundamental rights of employees: analysis of judicial practice]. *Nauka i tekhnika - Science and technology, 12 (13), 56-67*. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-14\(14\)-56-67](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-14(14)-56-67) [in Ukrainian]
6. Rym, O. M. (2016). Pravo na straik v Ukraini u konteksti rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [The right to strike in Ukraine in the context of decisions of the European Court of Human Rights]. *Universytetski naukovi zapysky - University research notes, 66, 125-135* [in Ukrainian]
7. *Schmidt and Dahlstrom v Sweden (Application no. 5589/72) (ECtHR, 6 February 1976)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57574> [in English]
8. *Unison v the United Kingdom (Application no. 53574/99) (ECtHR, 10 January 2002)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22148> [in English]
9. *Enerji Yapı-Yol Sen v Turkey (Application 68959/01) (ECtHR, 21 April 2009)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92266> [in English]
10. *Karaçay v. Turquie (Requête no 6615/03). (ECtHR, 27 May 2007)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79902> [in English]
11. *Wilson, National Union of Journalists and other v the United Kingdom (Application no 30668/96, 30671/96 ma 30678/96) (ECtHR, 2 July 2002)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60554> [in English]
12. *Demir and Baykara v Turkey (Application no. 34503/97) (ECtHR, 12 November 2008)*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-89558> [in English]
13. *Kaya et Seyhan v Turkey. (Application no 30946/04) (ECtHR, 15 December 2009)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93993> [in English]
14. *Htratski lijecnicki Sindikat v Croatia. (Application no. 36701/09) (ECtHR, 27 November 2014)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-148181> [in English]
15. *Veniamin Tymoshenko and Others v Ukraine (Application no. 48408/12) (ECtHR, 02 January 2015)*. Retrieved from <https://hudoc.exec.coe.int/ENG?i=001-223784> [in English]
16. *Federation of Offshore Workers' Trade Union and others v. Norway. (Application no. 38190/97) (ECtHR, 27 June 2002)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22540> [in English]
17. *Selçuk BARIŞ against Turkey (Application no. 66828/16) (ECtHR, 12 December 2021)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217488m> [in English]
18. *Association of Academics v. Iceland. (Application no. 2451/16). (ECtHR, 12 May 2018)*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183375> [in English]
19. *Humpert and others v. Germany (Applications nos. 59433/18, 59477/18, 59481/18 and 59494/18) (ECtHR, 14 December 2023)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-229726> [in English]
20. *Norwegian Confederation of Trade Unions (LO) and Norwegian Transport workers' Union (NTF) v. Norway (Application no. 45487/17) ECtHR, 10 September 2021)*. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210332> [in English]

Стаття надійшла до редакції 19.09.2024

Кирило Турчинов,
докторант Західноукраїнського
національного університету
ORCID: <http://orcid.org/0009-0005-8620-8770>

СТРУКТУРА ТА ПОВНОВАЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТУ КАЗАХСТАНУ В КОНТЕКСТІ ПОДІЛУ ВЛАДИ

У статті розглянуто процес становлення та розвитку парламенту Республіки Казахстан після здобуття незалежності в 1991 році, а також еволюції двопалатної системи парламенту, що була закріплена у Конституції 1995 року, та впливу цієї структури на законодавчий процес і політичну стабільність. Досліджено функціональну різницю між Мажилісом, який представляє загальнонаціональні інтереси, та Сенатом, який відстоює регіональні інтереси. Проаналізовано обмеження в повноваженнях парламенту, зокрема вплив виконавчої влади та президента на законодавчі процеси. Особлива увага приділяється питанням демократизації та можливим політичним реформам, спрямованим на перерозподіл повноважень між парламентом і виконавчою гілкою влади. У статті також окреслено проблеми недостатньої прозорості виборів до Сенату та обмеженого парламентського контролю. Зазначено, що політичні трансформації останніх років відкривають перспективи для зміцнення парламентської системи шляхом підвищення ефективності представницьких функцій і законодавчого процесу. Вказано на специфічні риси парламенту Казахстану, які обумовлені його роллю в системі стримувань і противаг, підкреслюючи слабкість парламентаризму, що проявляється через обмежений контроль за виконавчою владою. З'ясовано, що хоча останні політичні реформи можуть свідчити про зниження президентських повноважень та посилення парламентських функцій, реалізація цих змін вимагатиме збалансування сил між парламентом і виконавчою владою для забезпечення ефективного розвитку демократичних процесів.

Ключові слова: парламент, парламентаризм, законодавча влада, двопалатний парламент, однопалатний парламент, державний устрій, система стримувань і противаг, Мажиліс, Сенат, виконавча влада, повноваження, контроль.

Turchynov K.

Structure and Powers of the Parliament of Kazakhstan in the Context of the Separation of Powers

Relevance of the research topic. The study of the structure and powers of the Parliament of the Republic of Kazakhstan is relevant in the context of the transformations occurring in post-Soviet political systems. The current realities in Kazakhstan, characterized by a high level of centralization of power, necessitate a critical analysis of the Parliament's role in ensuring a balance between branches of government and representing citizens' interests. Particularly important is the interaction between the Parliament and the executive branch, including its oversight functions and legislative powers. The bicameral structure of the Parliament presents challenges for the effectiveness of the legislative process, as differing powers between the Mazhilis and the Senate may complicate oversight of executive bodies. Furthermore, Kazakhstan is undergoing a period of political change aimed at modernizing its system, highlighting the importance of evaluating the effectiveness of parliamentary institutions. In light of global challenges such as national security and economic development, the Parliament plays a key role in shaping legal decisions that influence policy. A comparative analysis of the political systems of post-Soviet countries, particularly Kazakhstan, can be beneficial for the reform of the Ukrainian political system.

The purpose of this study is to analyze the structure and powers of the Parliament of Kazakhstan, as well as to investigate its role within the system of checks and balances, particularly in its interaction with the executive branch.

Results of the research. The article examines the formation and development of the Parliament of the Republic of Kazakhstan following its independence in 1991, as well as the evolution of the bicameral system established in the 1995 Constitution and its impact on the legislative process and political stability. It explores the functional differences between the Mazhilis, which represents national interests, and the Senate, which advocates for regional interests. The analysis addresses the limitations on parliamentary powers, particularly the influence of the executive branch and the president on legislative processes. Special attention is given to issues of democratization and potential political reforms aimed at redistributing powers between the parliament and the executive branch. The article also outlines the problems of insufficient transparency in Senate elections and limited parliamentary oversight. It notes that recent political trans-

formations present opportunities for strengthening the parliamentary system by enhancing the effectiveness of representative functions and the legislative process. The specific characteristics of the Kazakh parliament are highlighted, particularly its role in the system of checks and balances, emphasizing the weakness of parliamentarism as demonstrated by limited oversight of the executive branch. It concludes that while recent political reforms may indicate a reduction in presidential powers and an enhancement of parliamentary functions, implementing these changes will require a balance of power between the parliament and the executive to ensure the effective development of democratic processes.

Keywords: *parliament, parliamentarism, legislative power, bicameral parliament, unicameral parliament, state structure, system of checks and balances, Mazhilis, Senate, executive power, powers, control.*

Постановка проблеми. Не викликає сумніву, що в контексті дослідження пострадянських політичних систем, що трансформуються сьогодні, особливий інтерес представляє собою вивчення структури та повноважень парламенту Республіки Казахстан. Сучасні реалії Казахстану, де політична влада має значний рівень централізації, викликають необхідність критичного аналізу ролі парламенту як інституту, покликаного забезпечувати баланс між різними гілками влади та представляти інтереси громадян. Зокрема, актуальним є питання взаємодії парламенту з виконавчою владою, його контрольних функцій, а також обсягів законодавчих повноважень. Також, на окрему увагу заслуговує двопалатна структура парламенту, яка передбачає різний рівень повноважень і представництва між Мажилісом та Сенатом, що може створювати виклики в ефективності законодавчого процесу та контролю за виконавчими органами.

Крім того, варто зауважити, що дослідження структури та повноважень парламенту Республіки Казахстан є надзвичайно актуальним на сьогодні з кількох причин. Передусім, це пов'язано із тим, що Казахстан переживає період політичних змін та реформ, спрямованих на модернізацію політичної системи, посилення ролі представницьких органів та демократизацію управління. У цьому контексті аналіз ефективності парламентських інститутів є важливим для оцінки здатності законодавчої гілки влади виконувати свої функції, зокрема у сфері контролю за виконавчою владою, захисту прав громадян та формування державної політики. В умовах глобальних викликів, таких як зміцнення національної безпеки, забезпечення стабільності та економічного розвитку, парламент Казахстану відіграє ключову роль у виробленні правових рішень, які безпосередньо впливають на внутрішню та зовнішню політику держави. Крім того, дослідження парламенту Казахстану є важливим для України, оскільки порівняльний аналіз політичних систем пострадянських країн дозволяє краще зрозуміти процеси демократизації та вдосконалення державного управління, а досвід Казахстану у взаємодії парламенту з президентом і урядом може бути корисним для реформування української політичної системи та підвищення її ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження парламентаризму у зарубіжних країнах є достатньо популярним серед науковців з огляду на необхідність удосконалення національних правових механізмів організації законодавчої гілки влади. Попри це, значна кількість досліджень стосується вивчення особливостей функціонування однопалатних парламентів в унітарних державах, або вивчення особливостей структури парламентів у зарубіжних країнах без чіткого взаємозв'язку із формою державного устрою. Більше того, такі дослідження стосуються переважно європейських країн, що не завжди може враховувати історичні, соціальні та правові особливості становлення парламентаризму в Україні. Тому досвід організації та функціонування парламенту у Казахстані викликає особливий інтерес. Серед проаналізованих праць слід виділити роботи Джунусова З., Хайрмукханмедов Н., Мухамеджанов О., Махельський З., Бойер А. Клайв, Лялюк О., Білоус Д., Ірклієнко А. та інших. Однак, у працях вище перелічених науковців структура та повноваження парламенту у Казахстані досліджуються фрагментарно без чіткого взаємозв'язку із розумінням ролі парламенту в контексті поділу влади, функціонування у взаємодії з виконавчою владою, впливу політичних і правових реформ на розвиток парламентаризму та демократичних процесів в країні загалом.

Тому метою даного дослідження є аналіз структури та повноважень парламенту Казахстану, а також дослідження його ролі в системі поділу влади, зокрема у взаємодії з виконавчою владою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-які політичні трансформації та модернізація правової системи тісно пов'язані з реформами, які відбуваються у законодавчій гілці влади. Для Казахстану, який має достатньо коротку історію творення парламентаризму (а саме з 1991 року), як і для більшості посткомуністичних країн довгий час була властива низька якість і ідеологічна аморфність політичних партій та слабкий парламентаризм загалом [1]. Тим не менше, політичні, соціально-економічні та правові трансформації, які відбулися в Казахстані протягом останніх років, сприяли формуванню й еволюції ключових інститутів, особливо у питанні співвідношення принципу поділу влади та розвитку парламентаризму.

Конституція Республіки Казахстан, закріпивши принцип поділу влади, запровадила двопалатний парламент, що складається з Мажилісу, який виконує функції загальнонаціонального представницького органу, та Сенату, в якому представлені інтереси регіонів [2]. Мажиліс виконує дві ключові функції: представництво інтересів громадян і законотворчість, тоді як Сенат зосереджується на регіональній політиці та перегляді законодавчих ініціатив [3]. Загалом, конституційна модель парламенту Казахстану передбачає функціонування Сенату та Мажилісу як незалежних та автономних палат, де ключовим аспектом є різниця у характері їх представницької функції: Сенат є специфічним представницьким органом територій Казахстану, а Мажиліс виконує загальнонаціональну представницьку роль. У цьому контексті, парламент Казахстану має двоїсту структуру, яка враховує як територіальні, так і загальнодержавні інтереси, що забезпечує регіональний баланс у процесі законотворчості.

Варто зауважити, що згідно з першою Конституцією 1993 року, Казахстан був парламентською республікою, а Парламент (Верховна Рада) був єдиним законодавчим і верховним представницьким органом країни. Тільки парламент мав право приймати Конституцію Республіки Казахстан і вносити до неї зміни та доповнення; приймати закони та контролювати їх виконання; тлумачити закони, застосування яких є спірним; змінювати територіальні межі країни, вирішувати адміністративно-територіальні спори; затверджувати та вносити зміни до державного бюджету та контролювати його виконання; встановлювати грошову систему, податкову політику, приймати рішення про державні позики; призначати президента, прем'єр-міністра та міністрів, а президент був підзвітний Верховній Раді та мав обмежені повноваження та інші [4]. Саме Конституція Республіки Казахстан 1993 року закріпила незалежність країни та формалізувала інститут президентства як центральний елемент системи державного управління. Фактично, Конституція Казахстану створила модель, яка підтримує сильну президентську владу, з певними обмеженнями та балансами через наявність парламенту та судової системи.

Однак, у 1995 році було ухвалено другу Конституцію незалежного Казахстану, що в IV розділі передбачала створення двопалатного парламенту. Така структура стала нововведенням для Казахстану, оскільки раніше, під час радянського періоду та на початкових етапах незалежності, функціонували однопалатні органи, представлені Верховною Радою Казахської РСР та Верховною Радою Республіки Казахстан. Поява двопалатного парламенту викликала суттєві дискусії серед політиків і правознавців. Серед основних питань, що виникали, було обґрунтування доцільності існування двопалатного парламенту в унітарній державі, якою є Казахстан. Це питання стосується не лише політичної структури країни, а й функцій, які покладаються на парламент у контексті представництва регіональних інтересів і забезпечення законодавчої стабільності. Треба відмітити, що і на сьогодні існують також сумніви щодо ефективності двопалатної структури парламенту в умовах унітарної системи [5]. Тим не менше, двопалатна структура парламенту набула значної популярності в політико-правовій практиці багатьох демократичних держав. У європейських країнах спостерігається домінування двопалатних парламентів над однопалатними, що відображає історичні традиції та потребу в комплексному представленні суспільних інтересів [6]. Сьогодні двопалатні парламентські системи функціонують як у федеративних країнах, таких як Німеччина, Швейцарія та Австрія, так і в унітарних державах, серед яких Великобританія, Франція, Польща, Румунія та Чехія [7]. Важливість двопалатної структури для забезпечення більшої політичної стабільності та збалансованості при ухваленні законодавчих актів часто є вагомим аргументом саме на користь двопалатних парламентів [8].

Мажиліс є нижньою палатою парламенту та складається з 98 депутатів, з яких 77 обираються безпосередньо на загальних виборах за пропорційною системою, а 21 депутат призначається Ассамблеєю народу Казахстану для представлення інтересів національних меншин. Сенат є верхньою палатою парламенту та складається з 49 депутатів. 34 з них обираються місцевими масліхатами (адміністративно-територіальними радами) на строк 6 років, а 15 призначаються Президентом Республіки Казахстан. Згідно із законодавством Казахстану, Мажиліс обирається на виборах на основі загального, рівного та прямого виборчого права [9]. Кандидати можуть балотуватися від політичних партій, які пройшли квотний бар'єр на виборах. Натомість до Сенату депутати обираються через непрямі вибори, тобто їх обирають не самі громадяни, а представники місцевих органів влади, що може зменшувати прозорість і доступність цього процесу для широкої публіки. Поточна модель законодавчої влади позбавлена не лише динаміки і прогресу в русі вперед, але й характеризується втратою комунікації з виборцями. На даний момент виборці не знають своїх депутатів, оскільки вони голосують на виборах за партійними списками, а не за конкретним кандидатом у депутати Мажилісу парламенту. Депутати Сенату відомі лише виборцям (депутатам масліхатів,

які їх обирали), населення адміністративно-територіальної одиниці, яку вони представляють, повністю не знає їх [10]. Усе це ускладнює їх фактичне представлення регіональних інтересів у центрі.

У Республіці Казахстан, як і в багатьох країнах з двопалатною структурою парламенту, верхня палата (Сенат) має більш тривалий термін повноважень порівняно з нижньою палатою (Мажилісом). Це означає, що Сенат оновлюється частинами, що забезпечує йому стабільність у роботі навіть у випадку значних змін складу Мажилісу. Такий процедурний механізм формування двопалатного парламенту сприяє реалізації послідовної законодавчої політики та забезпечує безперервність в інших сферах парламентської діяльності.

На сучасному етапі свого розвитку Казахстан стикається з необхідністю трансформації форми правління з існуючої президентської форми в змішану чи парламентську, оскільки саме змішані форми правління дозволяють перерозподілити частину президентських функцій до парламенту і уряду та створюють реальну систему стримувань і противаг. В останні роки спостерігається тенденція до переходу Казахстану від президентської форми правління, однак чи до змішаної чи до парламентської республіки залишається невизначеним фактом [11].

Варто зауважити, що в Казахстані на сьогодні взаємодія парламенту з виконавчою гілкою влади, зокрема з урядом, є значною мірою обмеженою. Хоча парламентський контроль над виконавчою владою має законодавчі підстави, закріплені в Конституції та законах, ефективність цього контролю на практиці залишається недостатньою через його розуміння як інструменту моніторингу та перевірки. Крім того, даний вид контролю є переважно інформаційно-рекомендаційним і не забезпечує належної системи санкцій або корегування в разі виявлення порушень або відхилень у діяльності виконавчих органів [12]. Такий стан речей водночас свідчить про необхідність подальшого просування демократичних реформ та побудови правової держави саме через посилення парламентського контролю. Це необхідно для створення справді незалежної та ефективної законодавчої гілки влади, яка зможе виступати протиположною виконавчій владі, зокрема в умовах президентської республіки. У цьому контексті варто погодитися з думкою, що поділ влади та парламентаризм є взаємопов'язаними та взаємозалежними державно-правовими явищами, оскільки система поділу влади у державі визначає ступінь незалежності парламенту в здійсненні законодавчої функції та його здатність здійснювати контроль над виконавчою владою, що є найважливішими характеристиками розвитку парламентаризму [13].

Особливості поточної системи поділу влади у Казахстані визначаються президентською формою правління, де глава держави значно підноситься над іншими органами державної влади, маючи широкі повноваження в усіх сферах суспільного життя та, водночас, не несучи жодної політичної відповідальності. В Казахстані існує значний перекид на користь виконавчої влади, яка через Президента підпорядковує інші гілки влади, як це властиво більшості посткомуністичним країнам [14]. Реалізація функцій парламенту піддається значному впливу з боку виконавчої влади - Президента та Уряду, а незалежність парламенту в реалізації своїх повноважень, передбачена теорією поділу влади, є суттєво обмеженою. Для прикладу, згідно з Конституцією, депутати мають право законодавчої ініціативи, але на практиці реалізувати це право вкрай складно, оскільки будь-який законопроект так чи інакше впливає на дохідну або витратну частину республіканського бюджету, тому Конституція вимагає обов'язкової позитивної думки уряду. Як наслідок, законодавча ініціатива депутатів обмежується окремими незначними поправками до законопроектів, запропонованих урядом, і ці поправки знову повинні бути погоджені з ним. Фактично, у нинішній системі поділу влади роль парламенту зводиться до ухвалення законів, підготовлених виконавчою гілкою влади, і виконання низки формальних наглядових функцій [12].

Загалом, аналізуючи повноваження Парламенту Республіки Казахстан, варто виділити такі основні блоки: законодавчі, контрольні, бюджетні, представницькі та інші. Передусім Парламент Казахстану має виключне право приймати закони, а законодавчі ініціативи можуть вноситися як депутатами, так і Президентом. Законодавчі акти, прийняті Мажилісом, потребують затвердження Сенатом, що підкреслює важливість обох палат у законодавчому процесі та їх участь у розробці та ухваленні законів. Згідно із Конституцією Парламент має право контролювати діяльність виконавчої влади, зокрема уряду, що включає право на запити, проведення парламентських слухань, а також можливість ініціювати процедури імпичменту щодо Президента. Також, Парламент виконує важливу роль у бюджетному процесі, розглядаючи та затверджуючи державний бюджет. Представницькі повноваження Парламенту відображаються у представленні інтересів громадян через безпосереднє обрання депутатів Мажилісу, а сенатори обираються з-поміж представників місцевих адміністрацій, що надає регіональним інтересам голос у національній політиці. Крім зазначених повноважень, парламент має право ухвалювати рішення щодо ратифікації міжнародних

договорів, а також змінювати Конституцію, що підкреслює його важливість у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики країни.

Таким чином, взаємовідносини між парламентом і державою в Республіці Казахстан характеризуються багатогранністю, що охоплює законодавчі, репрезентативні та контрольні функції парламенту. Основна роль парламенту полягає в ухваленні правових норм, на основі яких функціонує держава, а також у забезпеченні громадянам можливості брати участь в управлінні державою через демократичні механізми. Держава, зі свого боку, забезпечує стабільне функціонування парламенту, запобігаючи втручанням інших державних органів у його діяльність і забезпечуючи чесні вибори. Дані відносини здійснюються в рамках конституційної системи розподілу влади, де парламент і інші гілки влади працюють у взаємодії для досягнення збалансованого державного управління та контролю.

Висновки. Резюмуючи основні висновки дослідження, варто відмітити специфічні риси національного парламенту Казахстану в системі стримувань і противаг державної влади. Грунтуючись на аналізі еволюції парламентаризму та впливу двопалатної системи на політичну модернізацію країни, політичні та правові трансформації в Казахстані відображають складний процес розвитку і становлення парламенту в умовах посткомуністичного суспільства. Однією з ключових проблем є слабкість парламентаризму, що проявляється передусім через недостатній рівень парламентського контролю. Незважаючи на зусилля щодо реформування, двопалатна структура парламенту залишається дискусійною, оскільки ефективність Сенату як представницького органу регіонів не завжди виправдовує себе в унітарній державі. Хоча Сенат і Мажиліс мають різні функціональні повноваження, що створює певний дисбаланс у легітимації цих двох палат, Сенат вважається більш консервативним, у той час як Мажиліс має більш демократичні засади.

Саме процедурні обмеження та залежність законодавчої влади від виконавчої гальмують розвиток незалежного парламенту в Казахстані, де значною проблемою є те, що функції парламенту зводяться до формального схвалення ініціатив уряду, що підриває принцип поділу влади. Незважаючи на те, що законодавчі та контрольні повноваження формально закріплені, їх реалізація обмежена через домінування виконавчої гілки влади. Політичні реформи останніх років свідчать про можливі зміни у напрямку зниження президентської влади та посилення парламентських повноважень, тому очевидно що майбутні політичних реформ у Казахстані залежатиме від здатності збалансувати повноваження парламенту та виконавчої влади.

Список використаних джерел

1. Kuzio, T. (2012). Twenty years as an independent state: Ukraine's ten logical inconsistencies. *Communist and Post-Communist Studies*, 45(3-4), 429-438.
2. Constitution of the Republic of Kazakhstan. URL: <https://www.akorda.kz/en/constitution-of-the-republic-of-kazakhstan-50912> (дата звернення: 12.09.2024)
3. Knox, C. (2008). Kazakhstan: Modernizing government in the context of political inertia. *International Review of Administrative Sciences*, 74(3), 477-496
4. Dzhunusova, Z. (1998). Kazakstan's Political Transformation since 1991. *Nationalities Papers*, 26(3), 545-555. doi:10.1080/00905999808408582 (дата звернення: 12.09.2024)
5. Zbigniew Machelski (2012). Models of bicameral parliaments. A comparative approach. *Wroclawskie Studia Politologiczne*, 13. URL: <https://wuwr.pl/wrsp/article/view/11567> (дата звернення: 12.09.2024)
6. Лялюк О. Ю., Білоус Д. Є. Перспективи впровадження двопалатної структури парламенту в Україні: міжнародний досвід та сучасні тенденції. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Випуск 5 (52). С. 21-26. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v5_2023/4.pdf (дата звернення: 11.09.2024)
7. Національні парламенти Європейського Союзу. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8_%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%A1%D0%BE%D1%8E%D0%B7%D1%83 (дата звернення: 11.09.2024)
8. Ірклієнко А. І. Двопалатний парламент в умовах формування конституційної демократії. *Часопис Київського університету права*. 2020. №1. С. 136-139. <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/272/257/> (дата звернення: 14.09.2024)

9. On the Parliament of the Republic of Kazakhstan and the status of its deputies: Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan N 2529 dated October 16, 1995. URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z950002529> (дата звернення: 14.09.2024)
10. Bowyer A. Clive (2008). Parliament and Political Parties in Kazakhstan. *Retrieved from Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies*. URL: https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/2008_05_SRP_Bowyer_Parliament-Kazakhstan.pdf (дата звернення: 13.09.2024)
11. Khairmukhanmedov, N. (2017). Structural characteristics and problems of the Presidential System in the Republic of Kazakhstan. *International Journal of Social Sciences and Education Research*. 3(5 S), 1432-1451. URL: <https://doi.org/10.24289/ijsser.312098> (дата звернення: 13.09.2024)
12. Mukhamedzhanov, O. (2019). Formation of parliamentarism in Kazakhstan: current agenda. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 22(4), 1-16. URL: <https://www.abacademies.org/articles/formation-of-parliamentarism-in-kazakhstan-current-agenda-8545.html> (дата звернення: 08.09.2024)
13. Наш парламентаризм: досліджуємо, розуміємо, впливаємо. Методичний посібник з парламентської просвіти для роботи з дітьми і молоддю в системі загальної середньої та позашкільної освіти. Київ, 2023. URL: https://edudevelop.org.ua/images/files/Posibnik_Nash_Parlament_2023_S.pdf (дата звернення: 09.09.2024)
14. Yan, H. T. (2017). Comparing democratic performance of semi-presidential regimes in the post-communist region: Omnipotent presidents and media control. *Communist and Post-Communist Studies*, 50(4), 263-275. URL: <https://ouci.dntb.gov.ua/en/works/4YkO8L39/> (дата звернення: 11.09.2024)

References

1. Kuzio, T. (2012). Twenty years as an independent state: Ukraine's ten logical inconsistencies. *Communist and Post-Communist Studies*, 45(3-4), 429-438 [in English]
2. *Constitution of the Republic of Kazakhstan*. Retrieved from <https://www.akorda.kz/en/constitution-of-the-republic-of-kazakhstan-50912> [in English]
3. Knox, C. (2008). Kazakhstan: Modernizing government in the context of political inertia. *International Review of Administrative Sciences*, 74(3), 477-496 [in English]
4. Dzhunusova, Z. (1998). Kazakhstan's Political Transformation since 1991. *Nationalities Papers*, 26(3), 545-555. doi:10.1080/00905999808408582 [in English].
5. Machelski, Z. (202). Models of bicameral parliaments. A comparative approach. *Wroclawskie Studia Politologiczne*, 13. Retrieved from <https://wuw.pl/wrsp/article/view/11567> [in English]
6. Lialiuk, O. Yu. & Bilous, D. Ye. (2023). Perspektyvy vprovadzhennia dvopalatnoi struktury parlamentu v Ukraini: mizhnarodnyi dosvid ta suchasni tendentsii [Prospects for Implementing a Bicameral Parliamentary Structure in Ukraine: International Experience and Current Trends]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk - Precarpatian Legal Review*, 5 (52), 21-26. Retrieved from http://pju.nuoua.od.ua/v5_2023/4.pdf [in Ukrainian]
7. *Natsionalni parlamenti Yevropeiskoho Soiuzu [National parliaments of the European Union]*. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8_%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%A1%D0%BE%D1%8E%D0%B7%D1%83 [in Ukrainian]
8. Irkliienko, A. I. (2020). Dvopalatnyi parlament v umovakh formuvannia konstytutsiinoi demokratii [A bicameral parliament in the context of constitutional democracy]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava - Journal of the Kyiv University of Law*, 1, 136-139. Retrieved from <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/272/257/> [in Ukrainian]
9. On the Parliament of the Republic of Kazakhstan and the status of its deputies: Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan No 2529 dated October 16, 1995. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z950002529> [in English]
10. Bowyer, A. Clive. (2008). Parliament and Political Parties in Kazakhstan. *Retrieved from Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies*. Retrieved from https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/2008_05_SRP_Bowyer_Parliament-Kazakhstan.pdf [in English]

11. Khairmukhanmedov, N. (2017). Structural characteristics and problems of the Presidential System in the Republic of Kazakhstan. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(5 S), 1432-1451. <https://doi.org/10.24289/ijsser.312098> [in English]
12. Mukhamedzhanov, O. (2019). Formation of parliamentarism in Kazakhstan: current agenda. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 22 (4), 1-16. Retrieved from <https://www.abacademies.org/articles/formation-of-parliamentarism-in-kazakhstan-current-agenda-8545.html> [in English]
13. *Nash parlamentaryzm: doslidzhuemo, rozumiiemo, vplyvaiemo [Our parliamentarism: exploring, understanding, influencing]*. Metodychnyi posibnyk z parlamentskoi prosvity dlia roboty z ditmy i moloddu v systemi zahalnoi serednoi ta pozashkilnoi osvity. Kyiv. 2023. Retrieved from https://edudevelop.org.ua/images/files/Posibnik_Nash_Parlament_2023_S.pdf [in Ukrainian]
14. Yan, H. T. (2017). Comparing democratic performance of semi-presidential regimes in the post-communist region: Omnipotent presidents and media control. *Communist and Post-Communist Studies*, 50(4), 263-275. Retrieved from <https://ouci.dntb.gov.ua/en/works/4YkO8L39/> [in English]

Стаття надійшла до редакції 21.09.2024

DOI:10.35774/app2024.03.117
УДК 347.9

Надія Москалюк,

доктор юридичних наук, професор, професор
кафедри безпеки та правоохоронної
діяльності Західноукраїнського
національного університету
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2972-3352>

Сергій Харченко,

кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри безпеки та правоохоронної
діяльності Західноукраїнського
національного університету
ORCID: <http://orcid.org/0009-0004-6130-6449>

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ МИТНОГО КОНТРОЛЮ ЯК СПОСОБУ ПРОТИДІЇ МИТНИМ ДЕЛІКТАМ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню правових механізмів забезпечення ефективності митного контролю як ключового інструменту протидії митним деліктам у сучасних умовах. Митний контроль відіграє важливу роль у забезпеченні економічної безпеки держави, оскільки його метою є захист національних інтересів шляхом запобігання незаконному переміщенню товарів через кордон, протидії контрабанді та ухиленню від сплати митних платежів. Дослідження охоплює аналіз правових норм, які регламентують діяльність митних органів, а також огляд сучасних міжнародних стандартів та рекомендацій щодо організації митного контролю.

Автор статті розглядає основні проблеми, які виникають у процесі здійснення митного контролю, зокрема пов'язані з ефективністю існуючого законодавства, недосконалістю адміністративних процедур та відсутністю належного співробітництва між митними органами різних країн. Особливо висвітлено питання корупції, яка значно послаблює ефективність митних органів та створює додаткові ризики для національної економіки.

У статті акцентується увага на необхідності впровадження сучасних інформаційних технологій у процес митного контролю, таких як електронні системи для обробки митних декларацій та автоматизовані інструменти ризик-менеджменту. Це дозволяє забезпечити більш точний аналіз і прогнозування ризиків митних правопорушень та покращує прозорість і доступність митних процедур. Також розглядаються міжнародні правові інструменти, такі як Конвенція ВМО про спрощення і гармонізацію митних процедур, і їх роль у посиленні ефективності митного контролю.

Результати дослідження вказують на необхідність удосконалення правової бази та запровадження більш ефективних механізмів контролю на всіх етапах митного процесу, зокрема шляхом інтеграції інноваційних технологій, активізації міжнародного співробітництва та підвищення професійної підготовки митних службовців. Такі заходи сприятимуть зниженню рівня митних деліктів і забезпеченню стабільного функціонування митної системи як важливого елемента економічної безпеки держави.

Ключові слова: митний контроль, митні делікти, правові механізми, економічна безпека, протидія контрабанді, інформаційні технології, міжнародне співробітництво, автоматизовані системи ризик-менеджменту, ефективність контролю.

Moskaliuk N., Kharchenko S.

Legal mechanisms for ensuring the effectiveness of customs control as a way to counteract customs torts

The article is devoted to the study of legal mechanisms for ensuring the effectiveness of customs control as a key tool for combating customs torts in modern conditions. Customs control plays an important role in ensuring the economic security of the State, since its purpose is to protect national interests by preventing illegal movement of goods across the border, combating smuggling and customs duty evasion. The study includes an analysis of the legal provisions governing the activities of customs authorities, as well as a review of current international standards and recommendations on the organisation of customs control.

© Надія Москалюк Сергій Харченко, 2024

The author examines the main problems that arise in the process of customs control, in particular, those related to the effectiveness of existing legislation, imperfection of administrative procedures and lack of proper cooperation between customs authorities of different countries. The author also highlights the issue of corruption, which significantly weakens the effectiveness of customs authorities and creates additional risks for the national economy.

The article focuses on the need to introduce modern information technologies into the customs control process, such as electronic systems for processing customs declarations and automated risk management tools. This allows for a more accurate analysis and forecasting of the risks of customs offences and improves the transparency and accessibility of customs procedures. International legal instruments, such as the WCO Convention on the Simplification and Harmonisation of Customs Procedures, and their role in enhancing the effectiveness of customs control are also considered.

The results of the study point to the need to improve the legal framework and introduce more effective control mechanisms at all stages of the customs process, in particular through the integration of innovative technologies, intensification of international cooperation and professional training of customs officers. Such measures will help to reduce the level of customs torts and ensure the stable functioning of the customs system as an important element of the economic security of the State.

Keywords: *customs control, customs torts, legal mechanisms, economic security, combating smuggling, information technology, international cooperation, automated risk management systems, control efficiency.*

Постановка проблеми. Науковці, які досліджують проблематику забезпечення ефективності митного контролю, підіймають різні питання, так (Bublick, Ellen. (2022)) зазначає: «всі міжнародні індекси й показники, що займають важливе значення у процесі оцінювання ефективності організації митної справи, орієнтуються саме на оцінювання ефективності митної справи з точки зору створення умов для ведення бізнесу і складності правових норм у кожній окремо взятій країні (Індекс сприяння торгівлі Всесвітнього економічного форуму (ЕТІ), логістичний показник (LPI), Митний індекс Європейської Бізнес Асоціації (ЕВА – European Business Association), Індекс простоти ведення бізнесу (Ease of Doing Business Index))» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика визначення правових механізмів забезпечення ефективності митного контролю знайшла широке відображення у вітчизняних і зарубіжних наукових джерелах. Теоретичні питання порушення митних норм розглядали Дьоміна С., Bublick, E., Колпаков В., Гончар Г., Остапенко О., Кузняк Б. Я., Найденко О., Свічкарь В. А., Костяної О., Констанці О., Hylton K.N., Єніної А., Яромія І. У працях зазначених науковців вивчається проблематика економічного забезпечення запобігання та протидії порушенням митних норм, проте вона ще недостатньо висвітлена у правовій літературі. Високо оцінюючи значення сучасних наукових здобутків, слід відзначити, що під час аналізу наявних наукових джерел встановлено недостатню кількість праць, присвячених питанням визначення правових механізмів забезпечення ефективності здійснення митного контролю як засобу протидії митним деліктам.

Сучасний рівень митного законодавства дозволяє чітко визначити риси адміністративного примусу і заходів адміністративної відповідальності як його основних елементів у митній галузі. Правоохоронна функція є пріоритетною в діяльності митних органів, адже вони здійснюють провадження у адміністративних справах щодо порушень митних норм. У зв'язку із цим з'являється потреба у розкритті змісту, умов виникнення та структури митних деліктів.

Метою наукової статті є дослідження теоретико-прикладних аспектів впровадження правових механізмів забезпечення ефективності митного контролю як способу протидії митним деліктам.

Виклад основного матеріалу дослідження. Архірейська Н. В. виокремлює чотири головні підходи до визначення результативності митного контролю:

результативність як співвідношення підсумків діяльності і витрат (такий підхід опирається на порівняння підсумків, які пов'язані із наданням послуг із митного оформлення і контролю, сплаті податків та зборів, тощо і залучених ресурсів для досягнення необхідних результатів (трудових, фінансових);

результативність – рівень досягнення необхідної мети (ефективність) (такий підхід можна використовувати лише тоді, коли цілі є точними і конкретними);

результативність – відповідність стандарту (такий підхід застосовується включно з «бенчмаркінгом»; для застосування цього підходу потрібно порівнювати показники ефективності роботи митних органів із певним стандартом, наприклад, з показниками ефективності роботи митних органів ЄС);

результативність як рівень задоволення процесом його учасниками (задоволеність учасників залежить від рівня захисту інтересів учасників процесу).

Під час застосування даного підходу до оцінки результативності слід виділити групи суб'єктів, які будуть брати участь у даному процесі (керівництво митних органів, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, службовці тощо) [2].

Як зазначає (Тymoshenko A.(2021)): «ефективність постмитного аудиту безпосередньо пов'язана з формуванням доказів на етапі підготовки та проведення документальної перевірки. До цього часу неодноразово висловлювалося, що митним органам необхідно підвищити ефективність доперевірочних заходів щодо збору та аналізу інформації, що свідчить про порушення чинного законодавства щодо митного та податкового законодавства України» [3].

Матеріали, з яких будуються результати митного пост-аудиту, та якість доказової бази стають суттєвими для розуміння реальної різниці між нарахованими і сплаченими митними платежами та штрафами. Після накладення штрафів вони мають бути сплачені, а сплата залежить від того, чи перевірка була правильною, що саме по собі залежить від спожитих ресурсів (кваліфікація персоналу митниці, якість інформації та програмного забезпечення тощо, а отже, ресурсна складова державного бюджету). Як зазначила Гродовська О.П.: «Оцінювати ефективність митної системи необхідно не за сумою платежів, які надходять, а за повнотою їх надходження» [4].

Операція «DEMETER VII» означає спільні дії правоохоронних органів митної служби проти незаконного обігу відходів відповідно до положень Базельської конвенції про контроль за транскордонним переміщенням небезпечних відходів та їх утилізацію та моніторингу атмосферних хімічних елементів, що руйнують озоновий шар відповідно до положень Монреальського протоколу. Операція здійснювалась за сприянням OLAF. «THUNDER 2021» – спеціальна операція Інтерполу та ВМО щодо боротьби з незаконною торгівлею, яку проведено в жовтні 2021 року [5].

Спільна операція Республіки Молдова, України та Румунії з протидії транскордонному перевезенню тютюнових виробів в Одеській області – «SCORPION II», яку координує EUBAM. Правоохоронні служби за підтримки Європолу та OLAF працювали в Республіці Молдова, Україні та Румунії. Не менш значне місце в роботі з виявлення та попередження митних правопорушень займає моніторинг та обмін оперативною інформацією; це обмін інформацією між OLAF та митними органами іноземних держав щодо фактів переміщення повітряним, автомобільним, морським транспортом підакцизних товарів, насамперед тютюнових виробів, коли є обґрунтовані підстави для того щоб вважати, що вчинено порушення. Одним із найважливіших результатів взаємодії з OLAF стало попередження спроби незаконного переміщення через Одеський морський порт контейнерної партії тютюну з Індії під виглядом «велосипедів та запчастин до них» [6].

Таким чином, ефективним способом протидії митним деліктам є існуюча співпраця та обмін інформацією з державними органами іноземних держав шляхом взаємної адміністративної допомоги, що забезпечує запобігання та виявлення нелегальних експортно-імпорتنих операцій. Держмитслужба послідовно розширює цю двосторонню договірну базу з митними органами іноземних країн щодо обміну інформацією про товари і транспортні засоби та договірну базу щодо митної статистики.

В даний час здійснюється обмін інформацією з митними адміністраціями іноземних країн за допомогою міжвідомчих протоколів обміну інформацією (Польща, Молдова, Азербайджан, Грузія, Угорщина, Білорусь). Система обміну інформацією пройшла пілотне випробування з митною адміністрацією Словаччини. Інформація призначена для отримання онлайн інформації про вантаж, який пройшов митне оформлення в країні відправлення на шляху до України [7].

Таким чином, завдяки своєчасному огляду вантажу уповноваженими посадовими особами Держмитслужби інформація про перевізника стає доступною ще до його законного в'їзду на митну територію нашої держави. Наведена інформація має велике значення для прискорення оформлення вантажів та перевірки законності зовнішньоекономічних операцій та митної вартості товарів, інших заходів і заходів контролю проти контрабанди та порушення митного законодавства, тобто виявлення ризикових операцій тощо. Формат, періодичність та порядок обміну інформацією визначено відповідними договорами (технічними умовами щодо обміну інформацією) [8].

Для забезпечення обміну попередньою інформацією готують окремі проекти відповідних міжнародних угод з митними адміністраціями Республіки Вірменія, Республіки Казахстан. Проводяться консультації з митним відомством Туреччини. З цього питання проводиться інтенсивна робота разом з Європейським Союзом та митними службами країн-членів ЄС. Періодично вживаються заходи щодо посилення спроможності Держмитслужби протидіяти незаконному обігу зброї, боєприпасів, вибухових матеріалів, шляхом

реалізації проектів ОБСЄ «Підтримка Державної митної служби України у запобіганні та протидії незаконному обігу зброї, боєприпасів і вибухових речовин» та інших міжнародних ініціатив.

Зокрема, 12. 08. 2021 року відбулася зустріч за участю представників Держмитслужби України та ОБСЄ. Держмитслужба здійснила розгляд листа Організації з безпеки та співробітництва в Європі до України щодо реалізації проекту «Підтримка Держмитслужби України у запобіганні та протидії незаконному обігу зброї, боєприпасів та вибухових речовин». 9].

За результатами розгляду надіслано відомості до Переліку запитань щодо здійснення оцінки законодавства, вивчення стану протидії контрабанді ЗБВР та роботи Департаменту протидії контрабанді та порушенням митних правил. 26.10.2021 представники Держмитслужби взяли участь у проведенні семінару (FRT) із використання канадської вогнепальної зброї. Крім того, 19.11.2021 відбулася координаційна зустріч щодо впровадження комплексних тренінгових програм у сфері ЗБВР для Держмитслужби. Вивчено та надано інформацію щодо плану проведення занять на 2022 рік, орієнтовного плану проведення тренінгів, запланованих спільно із ОБСЄ.

В умовах воєнного стану в Україні перед митними органами постають надзвичайно важливі завдання щодо забезпечення національної економічної безпеки держави. Митні органи відповідно до положень Митного кодексу України мають створювати умови для розвитку зовнішньоекономічної діяльності; вони мають гарантувати економічну безпеку та захищати митні інтереси держави (ст. 544 МКУ). Саме за таких умов виникає необхідність прискорення та спрощення митних процедур щодо товарів критичного імпорту, гуманітарної допомоги та стратегічних товарів [10].

Зараз дуже важливо удосконалювати заходи безпеки та контролю для раннього виявлення митних деліктів, запобігання самому акту контрабанди. За таких обставин злочинні організації скористалися б ситуацією на кордонах України та використали їх для незаконного обігу товарів під виглядом благодійної допомоги. Це можуть бути транспортні засоби, що неправдиво декларуються як такі, що призначені для Збройних Сил України, а також товари подвійного призначення, які не потрапляють до кінцевого споживача, використовуються в інших цілях або для отримання неправомірної вигоди, а також можуть бути використані для продажу. Умови військового конфлікту в Україні визначають важливі завдання української митниці щодо запобігання контрабанді національних культурних цінностей та охорони культурної спадщини [11].

Агресор здійснює військові атаки на культурні об'єкти, а також культові споруди, що призводить до повного їхнього знищення та пограбування. В цих умовах митна служба стає важливим бар'єром проти різних злочинних намірів, спрямованих на контрабанду культурних цінностей, які було викрадено із окупованої території України. Одним із найважливіших напрямів є інформування митних інституцій інших країн про культурні цінності, що перебувають у розшуку.

В Україні відсутня єдина інформаційна база даних культурних цінностей, викрадених із культових споруд та музеїв; отже, роль Державної митної служби в цьому плані стає дуже важливою. Наприклад, на даний момент зростає важливість передачі інформації через канали CEN.com Всесвітньої митної організації про об'єкти, які розшукуються. Ще одна причина – сприяти припиненню незаконного обігу наркотиків, а також перехопленню та демістифікації контрабанди вогнепальної зброї, контрабанди генеральних вантажів, зокрема акцизних сигарет та алкогольних напоїв. Вони безконтрольно або під контролем переміщуються через митний кордон України, звідки в подальшому контрабандним способом можуть потрапити на територію Європейського Союзу [12].

Національна стратегія державних доходів України до 2030 року встановлює важливі напрямки реалізації митної політики, акцент зроблено на зміцненні правової бази митного регулювання для підвищення ефективності боротьби з контрабандою та митними деліктами [13].

Однією з дуже важливих складових реформи є наділення митних органів додатковими повноваженнями у сфері оперативно-розшукової та досудової слідчої діяльності. Метою цього є посилення охоронних функцій Держмитслужби шляхом перетворення її на правоохоронний орган відповідно до міжнародних стандартів. Це, за його словами, допоможе вести більш ефективну боротьбу із суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, які порушують норми митного законодавства, уникнути відтворення щодо правоохоронних функцій у митній сфері, а також виконувати міжнародні зобов'язання. Наступне пов'язане із заходами, які вживає Україна щодо її майбутнього статусу як члена єдиної європейської митної території: не допускати ввезення контрафактних та піратських товарів. Зокрема, йдеться про посилення контролю та впровадження ефективних механізмів виявлення та припинення пропуску таких товарів через митний кордон України.

Висновки. Реформування митного режиму та розширення повноважень митного органу відповідають вимогам сучасності, сприяючи підвищенню безпеки та захисту національних економічних інтересів України в умовах глобалізації та міжнародного співробітництва. Для подальшого зміцнення справедливості та довіри до митного органу через застосування антикорупційних механізмів пропонується надати оперативнo-розшукові повноваження підрозділам внутрішньої безпеки Держмитслужби. Основною метою цього є підвищення ефективності встановлення фактів причетності посадових осіб Держмитслужби до незаконної діяльності та сприяння вчиненню митних деліктів. У рамках формування функції правоохоронної діяльності митних органів Кримінальний кодекс України було доповнено статтями про відповідальність за здійснення товарної контрабанди та контрабанду підакцизних товарів.

Це визначає так звану тарифну базу, забезпечує дотримання законодавчих заборон та обмежень у сфері переміщення товарів через митний кордон України. Крім того, враховуючи Національну стратегію доходів, вбачається необхідність удосконалення механізму застосування адміністративної відповідальності за порушення митних норм, шляхом внесення змін до Митного кодексу України.

Потреба відповідати вимогам спільної системи Митного союзу ЄС є важливим міжнародним орієнтиром для реформування митної системи України.

Митний союз ЄС працює у формі єдиного митного простору, де національні митні інституції діють спільно і забезпечують дотримання загальних європейських принципів: вільний обіг товарів; єдиний митний тариф; митна кооперація та гармонізація; безпека і захист державних кордонів.

Список використаних джерел

1. Bublick, E. Tort Common Law Future: Preventing Harm and Providing Redress to the Uncounted Injured. *Journal of Tort Law*. 2022. 14. 10.1515/jtl-2022-0010.
2. Архирейська Н. В. Аналіз підходів до оцінювання ефективності митної справи. *Ефективна економіка. Електронний журнал*. 2014. № 7. URL: www.economy.nayka.com.ua (дата звернення: 03.09.2024)
3. Tymoshenko A. European union experience in regulating customs operations of enterprises. *Economics, Finance and Management Review*. 2021. Issue 2(6). p. 43- 51. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2021-2-43>
4. Гродовська О. П. Відповідальність за порушення митних правил. 2024. URL: <https://go-advocate.com/vidpovidalnist-za-porushennya-mytnyh-pravyl/> (дата звернення: 03.09.2024)
5. Варгуляк О. Г. Актуальні питання судової практики розгляду спорів щодо коригування митної вартості. *Юридичний науковий електронний журнал* 2024. № 2. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/56>
6. Приймаченко Д. В. Узагальнення практики розгляду судами справ про порушення митних правил (з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини). II Міжнародна науково-практична конференція: «Судовий розгляд податкових і митних спорів: проблеми, виклики, пріоритети»: Збірник матеріалів. Київ, 2019. 354 с.
7. Яромій І. Адміністративно-правовий механізм запобігання та протидії порушенням митних правил : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Дніпро, 2018. 20 с.
8. Кузник Б. Я., Свічкарь В. А. Особливості митного регулювання в країнах Європейського Союзу. *Ефективна економіка*. 2018. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6221> (дата звернення: 05.09.2024)
9. Denisov, D. Modern Aspects and Measures for Prevention of Illegal Trafficking of Weapons (Ammunition) Based on a Brief Analysis of the Survey of Sentenced Persons. *Pravo: istoriya i sovremennost*. 076-090. 10.17277/pravo.2021.01. pp. 076-090.
10. Митний кодекс України : Закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення: 03.09.2024)
11. Митний кодекс змінять для імплементації митних положень ЄС: за основу прийнято закон. URL: <https://news.dtkr.ua/state/other/90262-mitnii-kodeks-zminiat-dlia-implementaciyi-mitnix-polozhen-jes-z-osnovu-priiniato-zakon> (дата звернення: 03.09.2024)
12. Parthiban M. M., Murali T. S., Subramanian G. K. World Customs Organization and global trade: imprints and future paradigms. *World customs*. 2020. Vol. 14, № 2. P. 157–176.
13. Національна стратегія доходів України до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення: 03.09.2024)

References

1. Bublick, E. (2022). Tort Common Law Future: Preventing Harm and Providing Redress to the Uncounted Injured. *Journal of Tort Law*, 14. Retrieved from <https://doi.org/10.1515/jtl-2022-0010> [in English]
2. Arkhireska, N. V. (2014). Analiz pidkhodiv do otsiniuvannya efektyvnosti mytnoi spravy [Analysis of Approaches to Evaluating the Effectiveness of Customs Operations]. *Efektyvna ekonomika - Efficient Economy*, 7 Retrieved from www.economy.nayka.com.ua [in Ukrainian]
3. Tymoshenko, A. (2021). European Union Experience in Regulating Customs Operations of Enterprises. *Economics, Finance and Management Review*, 2(6), 43–51. Retrieved from <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2021-2-43> [in English]
4. Hrodovska, O. P. (2024). Vidpovidalnist za porushennia mytnykh pravyl [Liability for Customs Offenses]. Retrieved from <https://go-advocate.com/vidpovidalnist-za-porushennya-mytnyh-pravyl/> [in Ukrainian]
5. Vargulyak, O. H. (2024). Aktualni pytannia sudovoi praktyky rozghliadu sporiv shchodo koryhuvannya mytnoi vartosti [Current Issues of Judicial Practice in Customs Value Adjustment Disputes]. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal - Legal Scientific Electronic Journal*, 2. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/56> [in Ukrainian]
6. Prymachenko, D. V. (2019). Uzahalnennia praktyky rozghliadu sudamy sprav pro porushennia mytnykh pravyl (z urakhuvanniam praktyky Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny) [Generalization of Judicial Practices in Customs Violation Cases (Considering the Practice of the European Court of Human Rights)]. *II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia: «Sudovi rozghliad podatkovykh i mytnykh sporiv: problemy, vyklyky, priorityty»: Zbirnyk materialiv - II International Scientific and Practical Conference: «Judicial Review of Tax and Customs Disputes: Problems, Challenges, Priorities»: Collection of Materials*. Kyiv [in Ukrainian]
7. Yaromii, I. (2018). *Administratyvno-pravovyi mekhanizm zapobihannia ta protydii porushenniam mytnykh pravyl [Administrative and Legal Mechanisms for Preventing and Combating Customs Violations]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.07. Dnipro* [in Ukrainian]
8. Kuzniak, B. Ya. & Svichkar, V. A. (2018). Osoblyvosti mytneho rehuliuвання v krainakh Yevropeiskoho Soiuzu [Features of Customs Regulation in European Union Countries]. *Efektyvna ekonomika - Efficient Economy*, (4). Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6221> [in Ukrainian]
9. Denisov, D. (2021). Modern Aspects and Measures for Prevention of Illegal Trafficking of Weapons (Ammunition) Based on a Brief Analysis of the Survey of Sentenced Persons [Modern Aspects and Measures for Prevention of Illegal Trafficking of Weapons (Ammunition) Based on a Brief Analysis of the Survey of Sentenced Persons]. *Pravo: istoriya i sovremennost - Pravo: istoriya i sovremennost*, 76–90. Retrieved from <https://doi.org/10.17277/pravo.2021.01.pp.076-090> [in English]
10. *Mytnyi kodeks Ukrainy [Customs Code of Ukraine]: Law of Ukraine No. 4495-VI of March 13, 2012*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> [in Ukrainian]
11. Mytnyi kodeks zminiat dlia implementatsii mytnykh polozhen YeS: za osnovu pryiniato zakon [Customs Code to Be Amended for EU Customs Provision Implementation: Bill Passed]. Retrieved from <https://news.dtki.ua/state/other/90262-mitnii-kodeks-zminiat-dlia-implementaciyi-mitnix-polozen-jes-za-osnovu-priiniato-zakon> [in English]
12. Parthiban, M. M., Murali, T. S. & Subramanian, G. K. (2020). World Customs Organization and Global Trade: Imprints and Future Paradigms [World Customs Organization and global trade: imprints and future paradigms]. *World customs - World Customs Journal*, 14(2), 157–176 [in English]
13. *Natsionalna stratehiia dokhodiv Ukrainy do 2030 roku [National Revenue Strategy of Ukraine until 2030]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 19.09.2024

Збірник наукових праць

*Випуск 3(39)
2024*

Літературний редактор: *Інна Калачик*
Комп'ютерне макетування: *Ольга Драбюк*
Дизайн обкладинки: *Марія Юрків*

Підписано до друку 18 листопада 2024 р.
Формат 60x84 1/8. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублюванні.
Ум.-друк. арк. 14,2. Обл.-вид. арк. 14,6.
Замовлення № P014-11-24. Тираж 300 прим.

Адреса редакції:
46400 м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а
тел. (0352) 26-06-36

www.appj.wunu.edu.ua
E-mail: zbirnykapp@wunu.edu.ua

Видавець та виготовлювач:
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль 46009

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18.03.2021 р.*

Віддруковано у видавничо-поліграфічному центрі «Університетська думка»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль 46009
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@wunu.edu.ua
www.appj.wunu.edu.ua